

Dějinný kontext Říjnové revoluce

(Dokončení studie z čísla 1/1968)

VLADIMÍR HORSKÝ

Sociologický ústav ČSAV, Praha

III. Osudy proletářské diktatury

Výrazně dobové a specifické podmínky, které spoluurčovaly tvář ekonomické politiky ruské revoluce, se zraží i v jejím politickém modelu. Pokusíme se ho vysvětlit přehlednou analýzou, jejíž osou bude sřetení článků determinant, které podmínily dlouhodobě regresivní vývoj některých rysů diktatury proletariátu a nakonec umožnily i jev tzv. kultu (Stalinovy) osobnosti.¹

13

„Dělnická třída nemůže prostě převzít hotový státní stroj a uvést jej do chodu pro své vlastní účely.“²

Marx, Engels

„Státní záležitosti (za socialismu) nebude spravovat zvláštní orgán nebo zvláštní orgány, ale všichni členové státu.“³

Lenin

Politický systém, vzešlý z procesu Říjnové revoluce a po léta interpretovaný (v rozporu s Leninem) jako synonymum socialistického politického systému, se zrodil a vyvíjel za absolutně nepředpokládané konstelace faktorů.

Původní Leninovo pojetí mechanismu diktatury proletariátu těsně navazovalo na hypotézy Marxe a Engelse. Jejich jádrem byly závěry odvozené ze zkušeností Pařížské komuny, oné „konečně nalezené formy, v níž mohlo být skuteč-

něno hospodářské osvobození práce“.⁴ Podstatu komuny spatřoval Marx v tom, že jako demokraticky volená pracovní instituce, slučující v sobě zákonodárné i výkonné funkce (překonání parlamentarismu) a nahrazující rozbitou byrokratickou mašinérii lidu odcizené státní moci, je výrazem skutečné vůle revolučních mas a tudíž „v podstatě vládou dělnické třídy“.⁵

Lenin, který zasuté nebo překroucené Marxovy a Engelsovy myšlenky znovu rekonstruoval,⁷ uzavírá svou analýzu jednotlivých rysů Pařížské komuny slovy: „To všechno se snad dá stručně, výrazně vyjádřit takto: nahrazení starého (>hotevého<) státního stroje i parlamentů sověty dělnických zástupců a jejich pověřenci. V tom je jádro věci!“⁸ Sověty měly být tedy pro revoluční Rusko v podstatě tím, čím byla Komuna pro revoluční Paříž. Idea svrchovanosti sovětů proniká ještě v jeho říjnové formulaci problému: „Podstata sovětské moci spočívá v tom, že stálým a jediným základem státní moci, celého státního aparátu, je masová organizace právě oněch tříd, které utlačoval kapitalismus.“⁹ (Spisy, sv. 28, str. 479.)

Jak podle Marxe a Engelse, tak i podle Lenina mělo tedy být řízení společenských procesů plně v rukou suverénního lidu. Tato okolnost je pak opravňovala k prognóze, že proletářská moc znamená „vydobytí demokracie“¹⁰ (Marx), že umožní

¹ Četní italsí historici – komunisté soudí, že marxistická analýza se nadále nemůže s tímto termínem uspokojit, poněvadž není zdaleka adekvátní. (Srv. *Italsí historici o stalinismu v historiografii*, Vědecké informace – historie 1966, zvl. diskusní příspěvky Santarelliho a Cerroniho.) Máme za to, že i naše dílčí analýza jim dá jedině za pravdu.

² K. Marx–B. Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, SNPL 1954, str. 18.

³ Lenin, *Marxismus o státu*, SNPL 1959, str. 185.

⁴ Marx–Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, str. 545.

⁵ Tamtéž.

⁶ „Komuna se utvořila z členů městských rad, zvolených v jednotlivých pařížských okresech na základě všeobecného hlasovacího práva: ti to radní byli odpovědní a kdykoli sesaditelní. Jejich většinu tvořili samozřejmě dělníci nebo uznání zástupci dělnické třídy. „Komuna se měla stát politickou formou i nejmenší vsi... okresní shromáždění

měla pak opět vysílat své delegáty do národního zastupitelstva v Paříži; ... funkce, které pak ještě zbyly centrální vládě, ... měly být přeneseny na komunální, tj. přísně odpovědné úředníky.“ (Marx–Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, str. 541–2.)

⁷ Nejprve v méně známém díku *Marxismus o státu*, které je konseptem a zasvěceným komentářem hlavních výroků klasiků o státu a diktatuře proletariátu. Dokončil je v únoru 1917 a svůj „sešitek“ minil původně vydat. Na jeho základě napsal pak práci *Stát a revoluce*, v níž však využil jen část konseptované literatury a svých závěrů k ní. Obě tyto publikace jsou hlavním vodítkem při poznávání jeho původních koncepcí v daném směru.

⁸ Lenin, *Marxismus o státu*, str. 141.

⁹ Jak vyplývá z jeho *Konceptu návrhu programu KSR*, šlo o proletariát a venkovský poloproletariát. (Spisy, sv. 29, str. 98.)

¹⁰ Marx–Engels, *Vybrané spisy*, sv. I, str. 46.

„rozšířit dosud nevídaným způsobem demokracismus, aby ho fakticky využívaly masy utlačované kapitalismem“, že se tedy rovná „demokracii téměř úplné, omezené pouze potlačováním odporu buržoazie“¹¹ (Lenin), atp.

Na tento aspekt proletářské diktatury kladl enormní důraz zejména Lenin. V proletářské demokracii viděl „formu i nástroj socialistické revoluce“.¹² Ve svém akcentu na demokracismus diktatury proletariátu se pak přiblížil i k představám (a k obsahové některých prvků) přímé demokracie.¹³ V celé jeho tehdejší analýze převažuje důraz (silněji než u Marxe) na účast mas, nikoli profesionálů, ve správě státních záležitostí, třebaže existenci určitých „úředních osob“ (volitelných, sesaditelných, s platy na úrovni dělnických mezd) a participaci odborníků explicitě uvažoval.¹⁴

Původní marxistickou koncepci lze tedy stručně charakterizovat jako princip zastupitelské demokracie, v níž je však někdejší na volených orgánech nezávislý byrokratický aparát zrušen a nahrazován úředníky přímo odpovědnými svrchovaným orgánům lidu (Marxův akcent) a postupně i přímou aktivitou mas ve výkonu řízení a správy (Leninův akcent).

V této koncepci se projevuje hluboce demokratické myšlení klasiků, jež je tu

jen výrazem a jedním z projevů humanistické podstaty marxismu. Tuto dominantní stránku věci budeme mít na zřeteli v celém dalším výkladu.

Poznamenejme však hned — i když se analyzá tato věc vymyká poslání studie —, že některé prvky (zejména) Leninova pojetí byly nereálné i z hlediska podmínek doby, za níž se zrodily, tím spíše pak z hlediska potřeb racionálního fungování vyspělé moderní společnosti, jíž se sovětské Rusko muselo stát. Vyniká to ostatně již v konfrontaci s jinými principy socialistické společnosti, na něž právě klasikové výslovně upozorňovali.¹⁵ Především musel vyvstat celý komplex problémů, jejichž společným jmenovatelem je potřeba rychlého rozvoje produktivních sil. Cílem měla být společnost, kde „všechny zdroje společenského bohatství potekou plným proudem“. To vyžaduje racionální organizaci a řízení výroby — úkol velice specializované povahy, optimálně řešitelný jenom hierarchií odborníků různého druhu a s využíváním nejprogresivnější vědy a techniky.

Tyto a podobné otázky by naléhavě vystaly v každé společnosti, jež by si kladla za cíl přechod ke komunismu, a nutně by původní hypotézu v mnohém opravily. Tím více to muselo platit o zemi, jakou bylo porevoluční Rusko.

¹¹ Spisy, sv. 28, str. 479; *Marxismus o státu*, str. 85.

¹² Zvlášť výrazně zformuloval tuto svou ideu v práci *Marxismus o státu*. V zájmu úplnějšího pochopení jeho původních představ ocitujeme zde jedno z příslušných míst v podstatném rozsahu. „Proletariát potřebuje demokracii a ta je způsobila být formou i nástrojem socialistické revoluce — ale ne nynější, buržoazní demokracii, nýbrž jinou, proletářskou. Čím se liší? ... Politicky tím, že 1. proletářská demokracie je úplná, všeobecná, neomezená ... 2. nikoli parlamentní sbor, ale „pracovní“ ... 3. spojení zákonodárných a výkonných funkcí = přechod k odstranění státu v tom smyslu, že státní záležitosti nebude spravovat zvláštní orgán nebo zvláštní orgány, ale všichni členové státu. Jak? „Přímé lidové zákonodárství“ svého druhu ... Nyní je nutné spojovat „správu“ s fyzickou prací, střídat nejen tovární práci, ale střídat tovární práci (zemědělskou, fyzickou vůbec) a správu.“

(Po straně textu je poznámka: „Primitivní demokracie na jiné, vyšší základně.“) (*Marxismus o státu*, str. 185.)

¹³ Srv. např. polemiku s Bernsteinem ve *Státu a revoluci*.

¹⁴ „Bernstein ... bojuje proti idejím „primitivní demokracie ... — imperativní mandáty, neplacené úřední osoby, zastupitelský sbor, atd. ... Za socialismu mnoho věcí z „primitivní demokracie nevyhnutelně ožije, neboť poprvé v dějinách civilizovaných společností se masa obyvatelstva pozvedne k samostatné účasti nejen v hlasování a volbách, nýbrž i v každodenní správě. Za socia-

lismu všichni povedou správu po řadě a rychle si zvyknou na to, aby správu nikdo nevedl.“ (*Spisy*, sv. 25, str. 502.) Touto cestou, soudil Lenin, lze dospět „k úplnému zničení byrokratismu“. Socialismus vytvoří podmínky „dovolující všem bez výjimky vykonávat „státní funkce“, a to povede k úplnému odumírání jakéhokoli státu vůbec.“ (*Spisy*, sv. 25, str. 501–3).

¹⁵ Obě tyto stránky věci zvlášť jasně vynikají z jeho polemiky s Kautským. Podle Kautského se budoucí stát neobejde „bez úředníků ani ve straně, ani v odborech, nemluvě už o státní správě. Náš program žádá nikoli odstranění státních úředníků, nýbrž volbu úředníků lidem ...“ Podle Lenina spočívá revoluce naopak právě v tom, „že proletariát ničí „správní aparát“ a celý státní aparát, a nahrazuje jej novým, který tvoří ozbrojení dělníci.“ Současně se však zmiňuje o možnosti nahradit centrální orgány typu ministerstev „řekněme komisemi odborníků při svrchovaných a suverénních sovětech dělnických a vojenských zástupců.“ (*Spisy*, sv. 25, str. 500).

¹⁶ Tak např. v první fázi komunismu musí být stát nejen prostředkem „potlačování odporu buržoazie“, ale i nástrojem pro „kontrolu míry práce a spotřeby“ každého člena společnosti (jak zdůrazňuje i Lenin ve *Státu a revoluci*). Sám tento úkol vyžadoval existenci rozsáhlého, kvalifikovaného aparátu; sotva mohl být plněn „bez zvláštních orgánů“, pouhou „účastí všech na správě“, také proto, že z nerovnosti v uspokojování zájmů lidí nutně vznikají rozpory a tudíž potřeba, aby občané byli k zachovávaní zásady „každému podle jeho práce“ donucováni.

„Vykořisťovatelé jsou odstraněni. Kulturní úroveň však nestoupá, a proto byrokraté sedí na starých místech.“¹⁶

Lenin

V bezprostředně poříjnovém období, kdy revoluce přímo útočila na buržoazní vlastnické a mocenské formy, se podoba a funkce sovětů skutečně přiblížily původní teoretické hypotéze. Sověty byly reálnými mocenskými orgány; na všech stupních zasahovaly do výrobní i správní činnosti; jejich základní buňkou byly místní a (zejména) závodní sověty, přímo volené občany daného okruhu, a všechny vyšší články systému sovětské moci se tvořily jako sjezdy delegátů nižších článků demokraticky volených sovětských orgánů: autorita těchto sjezdů byla příslušně vysoká.

Ani v tomto období nepředstavovaly však sověty náhradu státní správy. Vedle nich existovaly orgány typu ministerstev a hlavních správ, v jejichž čele stáli přirozeně představitelé revoluční moci, ale jejichž jádro tvořili někdejší úředníci.¹⁷ Snaha, aby se oddělení sovětů začala měnit v orgány, jež by splývaly s komisařiáty,¹⁸ se neprosadila. (Obdobně ani odborové svazy se nezačaly měnit „v orgány správy celého národního hospodářství“, jak to koncipoval Lenin v *Návrhu programu KSR*.¹⁹ Vývoj naopak v zásadě směřoval k stále většímu vymaňování státního aparátu ze závislosti na sovětech a k jeho rozšiřování.

V tomto trendu se promítaly dva zcela různorodé komplexy okolností. Na jedné straně přirozená potřeba specializace činností a tudíž i profesionalizace a zvědečtění řízení — což je druh úkolu vskutku odlišný od posílání orgánů demokratického typu, jakými jsou odbory a jiné organizace či politické strany a jakými v zásadě měly být přirozené také sověty.

Současné tu však působily i okolnosti specifického rázu, spjaté se stupněm vývoje ruské společnosti. V průměru neobyčejně nízká kulturní úroveň obyvatelstva naprosto nedovolovala kvalifikovanější zasahování sovětů do státní správy, natož její funkční zastoupení.²⁰ Revoluční moci proto nezbylo než použít jediného aparátu, který tu byl k dispozici.²¹ Šlo ovšem o aparát cizí sovětské moci a neadekvátní cílům, které sledovala.²² S jeho fungováním začaly nutně ožívat i ty byrokratické postupy, které jsou mu vlastní a které měly v podmínkách země typu Ruska zvlášť extrémní podobu.²³

Bolševici si byli vědomi toho, že bez radikálního zvýšení kulturní úrovně mas nelze danou situaci kvalitativně změnit; výstřelky byrokratické sabotáže nebo zvůle je však nutily zabývat se daným problémem takřka permanentně. Přesto na X. sjezdu, po dvou letech rozvinutého boje proti „byrokratické rakovině“, musí Lenin konstatovat, že dnes „vidíme toto zlo před sebou ještě jasněji, ještě zřetel-

¹⁶ Spisy, sv. 32, str. 177.

¹⁷ Rozlišení „práce v sovětech“ od „služby ve státní správě“ prováděl Lenin i teoreticky už v *Konceptu návrhu programu KSR* v březnu 1918. (Spisy, sv. 27, str. 149).

¹⁸ Tamtéž, str. 149.

¹⁹ Tamtéž, sv. 29, str. 105.

²⁰ V březnu 1919 konstatuje Lenin na VIII. sjezdu, že vrstva dělníků, kteří se účastní správy, je „neobyčejně, neuvěřitelně tenká“. Překážky, jež v kapitalistických podmínkách kladou takové účasti právní řád, byly odstraněny; přesto však, pokračuje Lenin, „jsme nedosáhli dosud toho, aby se pracující masy mohly účastnit správy, neboť kromě zákonů je tu ještě kulturní úroveň, kterou není možno nadekretovat žádným zákonem“. Vzhledem k tomu jsou sověty nikoli orgány správy vykonávané pracujícími, nýbrž orgány správy pro pracující. (Spisy, sv. 29, str. 176.)

²¹ „Bylo to tak, že v roce 1917, když jsme uchoopili moc, státní aparát nás sabotoval. Tehdy jsme se velmi polekali a žádali: »Vraťte se k nám, prosíme«. A tak se všichni vrátili, a to bylo naše neštěstí“ — říká Lenin na IV. kongresu KI v listopadu 1922. (Spisy, sv. 23, str. 427.)

²² „Nahofe máme... nanejvýš několik desítek tisíc našich lidí. Ale dle jsou statisíce starých byrokratů, které jsme zdědili po carovi a po buržoazní společnosti, kteří pracují dílem vědomě, dílem nevědomě proti nám. Lenin, Spisy, sv. 33, str. 427.

²³ Nejhlubší důvod oživení byrokratismu viděl Lenin v tom, že v Rusku ještě neexistují „ekonomické základy pro skutečnou socialistickou společnost“, že „v masách rolníků a dělníků nejsou kulturní podmínky, vzdělanost...“ (Spisy, sv. 31, str. 422.) Velký důraz kladl na fakt „rozptíženosti, rozptýlenosti malovýrobce, jeho chudobu, nekulturnost, negramotnost“. (Spolu s tím uváděl i dočasně působící elementy aktuální situace, zvláště oděrcpání nejlepších sil dělnictva na frontu a zrušení obrátu, a tedy i spojení venkova s městem.)

Rostoucí měrou poukazoval pak Lenin na tradice, kořeny a původní jevy specificky ruského byrokratismu. Celou jednu část své závěrečné stati „odkazu“ věnuje úvaze o typicky ruském „respektu k úřadům, dodržování formalit a předpisů při úředním řízení“, což mění „revolučně obyčejné v nejzpuštěnější konzervatismus“; o sloučení „rysů šlehané odvahy se strachem pomyslet na sebe nepatrnější změny“. „Ruský člověk — píše Lenin — „unikal z odporu byrokratické skutečnosti a uchýlval se doma k neobyčejně smělým teoretickým konstrukcím...“ Tato smělost se však „u nás pojila se zarážející bojácností před sebe nepatrnější kancelářskou reformou. (Spisy, sv. 33, str. 496-7.) A tato bojácnost souvisela zase s vlastnostmi „v podstatě podlého člověka a násilníka. Jakým je typický ruský byrokrat“, „ryze ruský džermorda“ — jak praví v jednom z dopisů z téže doby. (Tamtéž, sv. 36, str. 583.)

něji, ještě hrozivěji“.²⁴ A v dopise z ledna 1922 trpce konstatuje: „Zkrátka je vidět, že boj proti byrokratismu se nehnul z místa ani o krůček.“²⁵

Nebezpečí plynoucí z tohoto stavu se ještě vystupňovalo tím, že se „carští byrokraté začali přebarvovat na komunisty, a aby mohli snáze udělat kariéru, opatřovat si legitimaci KSR“.²⁶ Otázku, kterou tu Lenin položil — „jak rozeznat, je-li člověk ve straně opravdu z přesvědčení, nebo zda se tam vetřel?“²⁷ — bylo možno snadno zodpovědět v případech těch, kdo se vůči prostým lidem dopouštěli „odporných ničemností“;²⁸ avšak masa těch, kteří si „připnuli rudou stužku“,²⁹ z velké části ve straně přetrvala, mnozí přečkali i pozdější čistky, plně se asimilovali a určovali tón sovětského aparátu.³⁰

Jejich působnost byla značně usnadňována tím, že značná část starých, oddaných komunistů, kteří prošli „školou“ zcela jiného typu, v řízení administrativy a ekonomických organizací zcela selhala.³¹ Nakolik sovětskou společnost čekaly od dvacátých let především právě úkoly vyžadující silné centralizované řízení, natolik se v daných podmínkách uvolňovalo pole pro růst vlivu administrátorů všeho druhu.

V důsledku těchto a podobných skutečností se vyvinul absurdní stav, kdy ono byrokratické těleso, které si revoluce předsevzala rozbít, se pro ni stalo nepostradatelným — a přitom muselo její kvalitu zákonitě deformovat, uzpůsobuje ji v mnohém potřebám svého imanentního rozvoje.³² Jestliže Lenin v polemice s Kautským zdůrazňoval, že „revoluce nesmí spočívat v tom, aby nová třída poroučela a vládla s pomocí starého státního stroje“,³³ pak se ironií dějin právě revo-

luce, již stál v čele, nemohla tohoto osudu vyvarovat.

Jádro těžkostí nespočívalo ovšem podle nás v tom, že starý aparát nebyl zcela rozbit: jeho kulturnějších a kvalifikovanějších sil bylo možno, ba nutno využít. Spočívalo spíše v tom, že „nová třída“ neměla dostatek kádrů k tomu, aby ho masově prostoupila, dostatek kulturnosti k tomu, aby ho výrazněji ovlivnila a — zejména — dostatek sil k tomu, aby nad ním jakožto vládnoucí třída vykonávala permanentní kontrolu, zajištěnou propracovaným systémem účinných institucionálních mechanismů.

V těchto směrech neexistoval žádoucí stav ani v prvních třech porevolučních letech. Vývoj však měl vstoupit do podstatně svízelnější fáze.

15

„Průmyslový proletariát je u nás v důsledku války, úžasného ožebračení a hospodářského rozvratu deklasován, tj. vyhozen ze svých třídních kolejí, a přestal jako proletariát existovat.“³⁴

Lenin

Prvotní tvar sovětského politického systému vykrystalizoval v roce 1921, když si revoluce konečně vydobyla možnost přejít k řešení svých mírových, tvůrčích úkolů.

Důsledky sedmi předchozích vyčerpávajících let byly všudypřítomné. Archaická sociální struktura byla rozmetána; z jejích trosek nemohla však dosud vystat ani taková struktura, jež by skýtala — byť elementární — podmínky socialistického vývoje. Téměř totální rozklad hospodářského mechanismu země byl nutně provázen i rozkladem původně širokého politického zázemí revoluce. Nešlo jen o rolnictvo, ostře nespokojené existu-

²⁴ Tamtéž, sv. 32, str. 365.

²⁵ Tamtéž, sv. 35, str. 489.

²⁶ Tamtéž, sv. 29, str. 176.

²⁷ Tamtéž, sv. 25.

²⁸ Tamtéž, sv. 32, str. 369.

²⁹ Tamtéž, sv. 29, str. 25.

³⁰ „Nyní však musíme poctivě přiznat“ — píše Lenin ještě 30. 12. 1922 —, „že označujeme za svůj ten aparát, který je nám ve skutečnosti ještě úplně cizí a je směsicí buržoazního a carského; který jsme „převzali od carismu a jen malinko přimalovali sovětskou skutečností“. (*Spisy*, sv. 36, str. 583).

³¹ „Nejváženější, nejskvělejší komunisté, o jejichž oddanosti nikdo kromě pomatence nebudě pochybovat“ — píše Lenin v r. 1922 —, byli úplně zbytečně posazeni tam, kam bylo nutno dát čilého, svědomitého obchodního příručího, který bude mnohem lépe konat svou práci než nejjednodušší komunist. A právě v tom se projevuje naše oblomov-

ština. K praktické práci, aby byla splněna, jsme posadili komunisty se všemi jejich skvělými vlastnostmi, ale k této práci naprosto neschopné.“

„Nejhorším vnitřním nepřítelem je u nás byrokrát, to je komunista, jenž sedí na odpovědném místě v sovětském aparátu a požívá všeobecné úcty jako člověk svědomitý. Má obě ruce levé, ale nekraje. Nenaucil se bojovat proti úřednímu šimlu, neumí proti němu bojovat, kryje jej.“ „Příští čítka si vezme na mušku komunisty, kteří si o sobě myslí, že jsou vedoucími administrativy.“ (*Spisy*, sv. 33, str. 222–4).

³² Vzhledem k okolnostem, o nichž pojednáme dále, přidružila se pak k byrokracii hospodářských a kulturně osvětových resortů i byrokracie dalších složek (armáda, bezpečnost), zčásti propojená se samotným aparátem strany.

³³ Tamtéž, sv. 25, str. 500.

³⁴ Tamtéž, sv. 33, str. 57.

jící formou hospodářských vztahů. Nejtragičtější skutečnost spočívala v tom, že i sama vítězná třída byla jen stínem toho proletariátu, který uskutečnil revoluci a rozhodl o předání moci do rukou bolševické strany. Nejnevědomější část dělnictva dílem zahynula na frontách občanské války, dílem přešla do aparátu nové státní moci. Převážná část proletariátu — nikdy ostatně příliš početného — byla pak deklasována vyřazením z výrobního procesu, tedy z činnosti podmiňující sám její charakter nejprogresivnější třídy.³⁵ Většina dělníků musela továrny opustit a hledat obživu na vesnici. Ale i ti, kdo setrvali, byli buď bez práce a živili se, jak se dalo, nebo dokonce rozprodávali vyrobenou produkci či zbylý inventář podniku na černém trhu.³⁶

Rusko roku 1921 představovalo tak (slovy Bucharina z r. 1925) „obraz umírající lidské společnosti“.³⁷ Všechny uvedené prvky situace se pak musely promítnout i v celkovém sociálním profilu tehdejšího dělnictva. Někdejší sebevědomí, uvědomělost i morálka ruského proletariátu byly v masovém měřítku rozvráceny. Namísto přervaného rozmachu tvůrčí revoluční aktivity nastoupil boj za udržení holé lidské existence. Zakrvácený, zpauperizovaný, deklasovaný proletariát Ruska přestal jako třída prakticky existovat. Tím ovšem dočasně opustil efektivní politické jeviště právě onen subjekt, který byl v představách klasiků vlastním aktérem i zárukou úspěchu revolučního přetvoření buržoazní společnosti.

Ne tedy dost na tom, že ruskou revoluci nenásledoval proletariát Západu. Ne dost na tom, že neměla sil důsledně přetvořit státní aparát podle svých potřeb. Dostala

se i do situace, kdy třída, která ji reprezentovala a která s bezmezným heroismem uhájila svou moc, neměla nyní sil ji autenticky realizovat.

16

„Vladimír Iljič včera řekl, že proletariát jako třída v marxistickém smyslu (v Rusku) neexistuje. Dovolte mi pogratulovat vám k tomu, že jste avantgardou neexistující třídy.“³⁸

Sljapnikov

Případ, kdy se silná společenská třída nebo třídní koalice po svém vítězství vyčerpá, rozdrobí a uvolní politickou scénu, není — dějinně vzato — ojedinělý. V anglické a francouzské revoluci převzala pak iniciativu armáda, resp. silný muž v jejím čele.³⁹ Ruská revoluce měla naštěstí takový subjekt, který byl s to atrofovanou třídu mocensky substituuovat a jejím jménem pokračovat v realizaci idejí, které jsou jí inherentní. Tímto subjektem byla komunistická strana Ruska. I

Klasický marxismus sice v sobě implicite zahrnoval i uznání role revoluční avantgardy, avšak pro podmínky „přechodného období mezi kapitalismem a komunismem“ ji nikterak nespécifikoval. Nezbytnost marxistické revoluční strany se stává organickou teprve v kontextu leninského pojetí imperialismu.

Lenin tu pojal stranu jako hlavní složku subjektivního činitele, na němž závisí, zda objektivně daných revolučních podmínek bude reálně využito. Šlo zejména o to, vymanit většinu proletariátu z reformistických iluzí, získat ji (spolu s dalšími vrstvami utlačovanými kapitalismem a s národy zotročovanými imperialismem) pro revoluční řešení, a to pak

³⁵ „Proletariátem se nazývá třída, která vyrábí materiální hodnoty v kapitalistických velkoprámyslových podnicích. Pokud je kapitalistický velkoprámysl rozvrácen, pokud továrny a závody přestaly pracovat, potud proletariát zmizel“ — zdůraznil Lenin v říjnu 1921. (*Spisy*, sv. 33, str. 57.) Nedlouho nato v tiché polemice s „dělnickou opozicí“ říká: „Promiňte, prosím. Co nazýváme proletariátem? To je dělnická třída, která pracuje ve velkoprámyslu. A kde je velkoprámysl? Jaký je to proletariát? Kde je váš průmysl? Proč stojí?“ (Tamtéž, sv. 33, str. 57.)

³⁶ Podle údajů Lozovského na 4. sjezdu odborů byla v podnicích, které fungovaly, zčizena zhruba polovina celkové produkce; vyplácené mzdy kryly totiž jen asi pětinu existenčních nákladů. Města se vyhladňovala: v Petrohradě roku 1921 zbyla jen třetina někdejšího počtu obyvatel, trpící hladem, mrazy, epidemiemi.

V zemi řádily bandy demobilizovaných vojáků. A v Povolží hladomor, který (podle údajů Kalinina na 9. sjezdu sovětů) postihl na 36 miliónů osob a který vedl i k případům kanibalismu. Isaac Deutscher, *Trotsky*, II. díl (*Der unbewaffnete*

Prophet), W. Kohlhammer Verlag, Stuttgart 1962, str. 18–19, 21, 459.

³⁷ N. I. Bucharin, *Boj za kulturnost*, Nové Rusko 1926–1927, str. 16. Převzato z práce V. Věbera, K Leninovu pojetí socialismu, Svobodné slovo, 1967, str. 21.

³⁸ Uvedená práce Deutschera, II. díl, str. 459. — Celý představitel „dělnické opozice“ reagoval tu (XI. sjezd, rok 1922) zejména na tuto Leninovu úvahu: „...jsou snad u nás nyní takové společenské a hospodářské poměry, že do továren a do závodů jdou skuteční proletáři? Nejsou. To je správně podle Marxé, ale Marx nepsal o Rusku, nýbrž o kapitalismu vcelku, počínaje XV. stoletím. Po šest set let je to pravda, ale pro nynější Rusko to neplatí. Ti, kdo jdou do továren, nejsou proletáři, nýbrž všelijaké náhodné živly.“ (*Spisy*, sv. 33, str. 297.)

Sljapnikova polemika byla, mírně řečeno, nekonstruktivní; vystihla však citlivě tragický paradox situace.

³⁹ Srovnej Deutscherovu úvahu z citované již práce, str. 24–25.

v mezinárodní spolupráci skupiny proletářských diktatur obhájit a rozvíjet. Základním předpokladem úspěchu bylo tu však právě získání *masy* třídy (tříd) pro revoluci; že se pak politický konsensus této *masy* tím spíše upevní v podmínkách proletářské demokracie, pokládalo se za nepochybné.

V souladu s tím se bolševická strana i v nejtěžších podmínkách ilegality snažila pozvednout politickou úroveň ruského dělnictva nad obzor pouhé živelnosti a reformismu, získávat ho pro revoluční alternativu a vypracovat se tak v reprezentanta většiny proletariátu své země.

Strana se však vždy cítila právě jako *reprezentant*: když byla 8. listopadu 1917 ustavena čistě bolševická vláda, došlo k tomu z pověření sjezdu sovětů, jehož delegáti byli zvoleni ještě před ozbrojeným povstáním radami dělníků a vojáků. Bolševikům jakožto marxistické straně nemohl být vlastní pokus vykonávat moc, jejíž legitimita by nebyla výslovně potvrzena a opakovaně stvrzována demokraticky volenými reprezentanty „masové organizace těch tříd, které utlačoval kapitalismus“ — tedy reprezentanty sovětů.

Právě do takovéto situace začala je však železná logika událostí vmanévrovat.⁴⁰ Přirozeně, svou moc vykonávali i nadále z pověření sjezdů sovětů: ty však už zčásti ztratily svůj někdejší reprezentativní charakter. Fungovaly spíše jako nástroj strany, než aby strana byla nástrojem jejich

vůle — tedy skutečné vůle většiny proletariátu a dříve utlačovaných vrstev.⁴¹

17

„Jsme jedinou stranou, která legálně existuje... máme, tak říkajíc, monopol... To zní v našich uších, pro náš stranický patriotismus, zlověstně; odepřeli jsme našim protivníkům politickou svobodu... ale nemohli jsme jednat jinak.“⁴²

Zinověv

Tato reverze těsně souvisela s faktem mocenského monopolu strany. Těžko dnes věrně rekonstruovat vývoj představ ruských revolucionářů, pokud jde o problém monopartijního či pluralistického stranického systému a tudíž i o problém homogeneity či koaliční vlády. Řada úvah i praktických kroků bolševiků z doby těsně před i po Říjnu by nasvědčovala představám jiného řešení, než k němuž se pak dospělo: zprvu nabízejí bolševici levým eserům účast ve vládě, ta se krátce nato realizuje.⁴³ Část bolševického vedení jde pak v tomto směru ještě dále, požadující plně reprezentativní vládu koaliční.⁴⁴ Tento fakt neudivuje, uvážíme-li tehdejší přístup západoevropské marxistické levice (nemluvě o centristech a pravých) k demokracii revoluční moci a k významu demokratických forem vůbec.⁴⁵

Také samo pojetí státní moci ražené Leninem (jež vkládalo rozhodování výlučně do rukou volených sovětských orgánů a zajišťovalo tak „téměř úplnou“ demo-

⁴⁰ Některé z údajů o podílu bolševiků v sovětech RSFSR v r. 1922: v místních sovětech 8,1 %, v okresních 11,7 %, naproti tomu v krajských již 54,4 %, v gubernských 78,8 % a ve všeruském sovětu 94,9 %.

Pro srovnání: na II. sjezdu sovětů bylo 50,8 % bolševických delegátů. (Uvedená práce V. Vebera, str. 20.)

⁴¹ Deutscher správně upozorňuje, že marxisté si nikdy nekládli otázku, zda lze budovat socialismus bez aktivní podpory a souhlasu dělnické třídy. Diktatura proletariátu a proletářská demokracie byly pro ně vždy jen dvěma aspekty téže věci. (I. Deutscher, *uvěd.*, práce, I. díl, str. 473.)

V dané situaci se však dostaly do rozporu: proletářská demokracie by zrušila moc strany — tedy jediné síly, jež byla schopna prosadit socialistickou orientaci a tím perspektivně zabezpečit vítězství proletariátu nad buržoazií. A se zřetelem k druhému aspektu: uskutečnit diktaturu proletariátu — alespoň v abstraktním smyslu substituce — předpokládalo podstatně omezit proletářskou demokracii.

⁴² I. Deutscher, *uv.* práce, II. díl, str. 460.

⁴³ Srovnej Leninovu úvahu z konce září 1917, podle níž blok s levými esery „jediný je s to přinést nám trvalou moc a většinu v Ústavodárném shromáždění.“ (*Spisy*, sv. 26, str. 61.)

⁴⁴ Když krátce po ustavení čistě bolševické vlády II. sjezdem sovětů požadoval vlivný odborový svaz železničářů vytvoření koaliční vlády složené ze všech „socialistických“ stran, a když s ním bolševici zahájili jednání, postavili se tři členové

Rady lidových komisařů (Rykov, Nogin, Miljutin) a další členové ÚV (Zinověv, Kameněv, Sokolnikov) rezolutně za přijetí tohoto požadavku. Existence této silné menšiny (ÚV měl tehdy jen patnáct členů) složené z prominentních starých bolševiků a jejich vyhrůžka, že v případě negativního rozhodnutí vystoupí z ÚV, je sama o sobě zřetelným projevem toho, jak nevyjasněná a otevřená zůstávala otázka stranického systému uvnitř sovětské moci.

⁴⁵ Tak Rosa Luxemburgová ve znamenité analýze z podzimu 1918 vidí ve svobodách tisku, sdružování a shromažďování „nejvýznamnější záruku zdravého veřejného života a aktivizace pracujících mas“. Reagující na argumenty Trockého, píše: „Naopak, je notorickou a nespornou skutečností, že bez neomezené svobody tisku, bez svobodného sdružování a shromažďování je zcela nemožné chápat dominanci širokých pracujících mas... Svoboda rezervovaná pouze pro přivržence vlády, pouze pro členy strany — af již jsou jakkoli početní —, to není svoboda. Svoboda — to je právě svoboda pro toho, kdo myslí jinak.“ Stane-li se privilegium, ztrácí svoji efektivnost. „Bez všeobecných voleb, bez neomezené svobody tisku a sdružování, bez svobodného boje názorů život umírá ve všech veřejných institucích, stává se zdánlivým životem, kdy jediným elementem, který zůstane aktivní, je byrokracie. To je zákonitost, z níž se nikdo nemůže vymknout.“ *The Russian Revolution* (New York 1940), převzato C. W. Millsem v práci *The Marxists*, Dell Publishing Co., New York 1963).

kracii) napovídá původně pluralistickému předpokladu: realizace takového pojetí implicitě v sobě zahrnovala politickou manifestaci zájmů (nižších a středních vrstev) rolnictva a tudíž silné postavení strany (levicových) sociálních revolucionářů — a to i za nejpriznivějšího vývoje, jaký byl tehdy abstraktně myslitelný.

Toto pojetí státní moci muselo ovšem v praxi narážet na úskalí v zásadě již tou měrou, jakou měla revoluce přecházet od řešení úkolů demokratického typu k úkolům socialistické přestavby země. Za ni se mohl bez výhrad postavit — a ještě jen v případě příznivé souhry vnitřních i vnějších faktorů — jedině proletariát, což v rolnické zemi nutně znamenalo zajistit si mocensky privilegované postavení i za cenu přestoupení regulí formálně demokratické procedury.⁴⁶ Tak se logikou věci od prvopočátku vytvářela objektivní tendence k mocenské dominanci bolševické strany jako hlavního představitele proletariátu a jediného reprezentanta vpravdě socialistické orientace.

Skutečnost se pak ukázala ještě mnohem složitější a pro pluralistický systém nepříznivější. V pozadí většiny těchto nepříznivých faktorů nalézáme opět fakt selhání revoluce na Západě, který mnohostranně a dalekosáhle determinoval celou vnitřní scénérii.⁴⁷

Vzhledem k takovéto souhře faktorů se vzájemné vztahy sovětských stran utvořily a vyvíjely v podstatě negativně. Složitý a přerývaný vývoj tohoto vztahu (kdy ty či ony strany a skupiny byly v jedněch obdobích bolševikům blíže a v jiných opět ostře proti nim, byly tolerovány nebo potlačovány, účastnily se

práce v sovětech a zase z nich byly vyloučeny, pracovaly převážně legálně a v širším rozsahu nebo zase převážně ilegálně a sporadicky) se uzavřel na jaře r. 1921, kdy byla zrušena legalita jakékoli organizované opozice v sovětech i v zemi vůbec.

Za vylíčených okolností, kdy obtížnost situace překonávala nejpesimističtější předtuchy a kdy na citlivě zvolené linii a schopnosti energicky ji realizovat závisel osud socialistické orientace, byla alternativa obnovení pravidel sovětského konstitucionalismu vskutku neuskutečnitelná. Mnohé však nasvědčuje tomu, že i teď bylo přijaté rozhodnutí pocitováno ambivalentně a — přinejmenším některými bolševiky — pokládáno za dočasný produkt výjimečné situace.⁴⁸

Buď' jak buď', v krajně specifických podmínkách tehdejšího Ruska vykrystalizoval sovětský politický systém jako monopartijní. A vzhledem k atrofii ruského proletariátu to neznamenalo nic jiného, než že tato jediná existující strana zastoupí jeho funkci nositele státní moci.

18

„... strana ... vstřebává do sebe předvoj proletariátu, a tento předvoj uskutečňuje diktaturu proletariátu.“⁴⁹

Lenin

Praktickým zkušenostem a potřebám byla nyní uzpůsobena i teorie. Byla-li v předříjnové periodě jako subjekt diktatury akcentována třída, a byl-li tento axiom později doplněn zdůrazněním nepostradatelnosti revolučního předvoje pro

⁴⁶ Po zřízení a pak rozpuštění výborů vesnické chudiny (léto 1918) byly vesnické sověty reorganizovány tak, aby se staly orgány třídního panství. (*Spisy*, sv. 29, str. 197.) Preference sovětu dělnických zástupců vůči rolnickým existovala od samého počátku.

⁴⁷ Opožděný vzestup revolučních akcí v Německu umožnil militaristům napadnout Rusko; ponižující mír, který bylo nutno uzavřít, odcizil bolševikům patriotické levé esery. Rezignace vůdců socialistických stran na revoluční uchopení moci vedla k úplné roztržce v mezinárodním dělnickém hnutí: té nemohly být ušetřeny ani vztahy dělnických stran v Rusku. Porážky evropského proletariátu pozvedly naději všech protisovětských sil v Rusku a podnítlily je k odporu. Fakt občanské války — rozněcované přímou i nepřímou intervencí a v tomto smyslu rovněž jeden z plodů kontrarevolučního vývoje v Evropě — podstatně modifikoval původně vytčené úkoly, metody jejich řešení a tím i celé spektrum politických sil. (Systém „válečného komunismu“, spoju s třídně zahrocenými opatřeními na vesnici, nebyl pro esery přijatelný. Přísná

centralizace a tuhá disciplína války nejsou faktory příznivé demokratické proceduře, dohadování se s opozičními elementy a uvolňování prostoru pro jejich činnost. Atd.)

⁴⁸ Mocenský monopol bolševiků měl i podle názoru těch, kdo byli tehdy stoupenci značně autoritativních metod (např. Trocký), potrvat po dobu mezinárodní izolace — přičemž se počítalo s jejím brzkým prolomením. Chceme-li věřit pozdějšímu svědectví Trockého, Lenin prý soudil, že zákaz opozičních stran bude možno zrušit, jakmile se sociální a hospodářská situace země poněkud zlepší. O téže možnosti obnovit svobodu zakázaných stran, „až se definitivně upevníme a nebudeme ze všech stran obklopeni opozičním živlem“, referoval ostatně Zinovjev na XI. sjezdu (jaro 1922), aniž to vzbudilo repliku. Nelze ovšem vyloučit, že důvody k této toleranci byly u mnohých spíše taktického rázu. A podle našeho názoru ty úkoly, jež pak musela ruská revoluce vyřešit, sotva mohly dovést — i v případě nedovednějšího řízení strany a politický pluralismus.

⁴⁹ *Spisy*, sv. 32, str. 12.

její vítězství, pak nyní se tento předvoj chápe jako přímý aktér diktatury.⁵⁰

Tato nová interpretace diktatury proletariátu se explicitě odůvodňuje v průběhu bouřlivých vnitrostranických diskusí na přelomu let 1920 a 1921 v boji proti dvěma extrémním koncepcím postavení odborů. Lenin tu s nesmírným citem pro realitu a potřeby revolučního vývoje obhájí z jedné strany (zejména proti Trockému) elementární principy dělnického demokratismu, včetně relativní autonomie proletariátu i vůči státním orgánům; a z druhé strany (proti dělnické opozici) dominantní postavení strany vůči třídě jako celku.

Je nepochybné, že koncepce „poodborářštění státu“, již razila dělnická opozice, byla zatížena syndikalistickými vlivy a některými utopickými (vývojově vzato i reakčními) představami.⁵¹ V situaci, za níž byla prosazována, by pak tato „výrobní“ či „dělnická“ „demokracie“ patrně vyústila v naprostém chaosu a ztrátě vedoucího postavení strany.⁵² Současně však nelze přehlédnout návaznost některých argumentů opozice na původní koncepci diktatury proletariátu a jejího uskutečňování na poli hospodářské výstavby.⁵³ Jejich příkré zavržení bylo proto i symptomem toho, jak reality situace determinovaly (a nové zkušenosti transformovaly) praxi i teorii proletářské demokracie.⁵⁴

Pojem diktatura strany, který začal být

tehdy běžně užíván i jako teoretický termín, nadlouho nezdomácněl.⁵⁵ Není také přesný z toho hlediska, že reálný subjekt efektivní diktatury bývá dokonce ještě užší, a přitom ji může vykonávat v mnohem širším třídním a sociálním zájmu. Avšak vyjadřoval-li kdy v některé zemi pojem diktatury strany danou mocenskou skutečností neadekvátněji, pak právě zde z těchto let: osud socialistické perspektivy ruské revoluce závisel tu opravdu na tom, zda strana podrží státní moc plně a přímo ve svých rukou, a jak obezřetně ji dokáže uplatňovat vůči třídě i „mase“.

19

„Nezavíráme-li oči před skutečností, musíme přiznat, že dnes se proletářská politika strany neurčuje složením strany, nýbrž obrovskou, bezmeznou autoritou oné velmi tenké vrstvy, kterou lze nazvat starou gardou strany.“⁵⁶

Lenin

Bolševická strana měla pro plnění své úlohy takové předpoklady, jako žádná jiná strana nejen na půdě Ruska, ale i mimo ně. Sama okolnost, že v relativně krátké době zvládla chaos zdánlivě neřešitelný a zavedla zemi na cestu pozvolného socialistického rozvoje, je toho výmluvným svědectvím.

Nicméně vývoj každé strany reflektuje podmínky toho politického systému, v němž funguje a tento systém sám je

⁵⁰ Tento posun můžeme poprvé registrovat v Leninově diskusním vystoupení na II. kongresu KJ v červenci 1920. „Tanner říká, že je pro diktaturu proletariátu, ale že diktatura proletariátu není vůbec taková, jak si ji představujeme my. Říká, že diktaturou proletariátu rozumíme v podstatě diktaturu jeho organizované a uvědomělé menšiny. – A opravdu... jsme nuceni uznat, že fidiť a věst široké dělnické masy může jen tato uvědomělá dělnická menšina.“ (Spisy, sv. 31, str. 231.)

Citovaný úryvek naznačuje ovšem ještě určitou snahu vyhnout se jednoznačné formulaci problému. Neobsahují ji ani Leninem připravené teze, ani jeho hlavní referát.

⁵¹ Ve významné publikaci kolektivu autorů (*V revoluci a po revoluci*) J. Sládek mj. výstižně ukazuje, jak dělnická opozice v sobě nesla obecnější tendenci „stavovský „dělnicko“ pojetí organizace a vedení socialistické společnosti, stavovský zkrácený výklad vedoucí úlohy dělnické třídy v ní, tendenci, jež se může projevit např. „v tlaku na nivelizaci mezd a platů, v přeceňování významu manuální práce a v podceňování tvůrčí duševní práce vědecké a technické inteligence aj.“ (*V revoluci a po revoluci*, Svoboda 1967, str. 254.)

⁵² Nejde jen o to, že část dělnictva silně podléhala maloburžoazním prostředím země; mnozí proletáři byli současně rozčarováni a dezorientováni jevy spojenými s NEPEm, zvláště pak bezprostřední preferenci zájmů rolnictva a rozmařilostí nepamán na pozadí trávající bídě dělnictva. Výřky „zrada!“ se ozývaly i ze stranických řad. Složitý kurs, kdy upevnění moci sovětu a zlepšení materiálního postavení dělnické třídy vedlo jen přes částečné oživení kapitalismu a výhody rolnictvu, mohla i na ekonomickém poli vymanévrovat jen strana,

přičemž musela vyvinout i obrovskou propagandistickou práci přímo ve vlastních řadách. (Srovnej zvl. studii J. Sládka z výše uvedené publikace, str. 231–2, a uv. práci I. Deutschera, II. díl, str. 34–5.)

⁵³ Podle programu strany z jara 1919 měly odbory „dosáhnout toho, aby ve svých rukou skutečně soustředily celé řízení národního hospodářství“, a stále více se měnit „v hlavní základnu sovětského hospodářského aparátu“. (*KSSS v rezolucích*, I. díl, Praha 1954, str. 425–6; srovnej též Sládkovu studii, zvláště str. 231–2). Na rozdíl od opozice, která se těchto zásad dovolávala, program však akcentoval spíše perspektivu než okamžitou realizaci a jeho ústřední ideou bylo „postátnění odborů“ a nikoli „poodborářštění státu“. Rozdíl je markantní, avšak idea široké proletářské demokracie prostřednictvím značných pravomocí odborů je tu výrazným společným jmenovatelem.

⁵⁴ Oproti původnímu iluzionismu, kdy se zdálo, že i „každá kucharka“ se bude učit spravovat státní záležitosti, akcentuje teď Lenin opačnou stránku věci: „Cožpak ví každý dělník, jak fidiť stát? Praktičtí lidé vědí, že to jsou pohádky... K řízení státu je třeba mít armádu zocelených revolucionářů – komunistů, a ta zde je a nazývá se strana.“ (Spisy, sv. 32, str. 55–6.)

⁵⁵ Jestliže ho Lenin nepoužíval, pak ho rozhodně toleroval (jak plyne např. z jednání XI. sjezdu). Teprve později začal ho exkomunikovat Stalin, a čásem jako jediný „autentický“ interpret leninismu snadno dosáhl toho, že se tento pojem přidal mezi četná tabu. (Srv. např. jeho polemiku se Zinověvem.) (Stalin, Spisy, sv. 6, str. 243.)

⁵⁶ Spisy, sv. 33, str. 254.

nerozlučnou součástí sociálního systému, silně determinovaného existující sociální strukturou.

Vytrvale působící vlivy a podmínky tohoto širšího sociálního prostředí, musely tak nutně zasáhnout i do života bolševické strany: v zemi s převážně agrární strukturou těžko ve straně uchovat složení proletářské; při existenci mocenského monopolu, kdy odpadá normální jev volby určitého směru podle potřeb, zájmů a hodnotové orientace, nutně do strany pronikají (zejména touží-li se osobně uplatnit) i ti, kdo by jinak volili jiné zaměření; zvláště silné musí být podobné pokusy z prostředí tak „aktivního“ elementu, jakým je masový státní aparát; a je-li strana jediným kolbištěm a instrumentem zápasu o ten či onen podíl té či oné třídy, vrstvy, skupiny na národním důchodu, prestiži, statusu atp., nutně do ní prosakují i tendence, jež de facto substituují ony subjekty normálního politického jeviště, které zde pozbyly legality.

Vzhledem k podobným okolnostem se během porevolučních let zhoršilo jak sociální složení, tak politická vyspělost stranických mas.⁵⁷ Tento zjev ovšem dále komplikoval obtížnost situace, v níž se osamocená revoluce ocitla. Její socialistický rozvoj byl teď jen v rukou strany — ale ani ona nemohla být zdaleka imunní vůči pronikání a manifestaci maloburžoazních zájmů. Ne dost na tom, že proletářský charakter státní moci nemohl být nesen třídou, jež by ho vyjádřila adekvátně a legitimně — nemohl být plně zaručen ani stranou jako celkem, tou stranou, která ve jménu třídy diktaturu proletariátu vykonávala.

Za daných okolností ještě více vystoupil do popředí význam oné „velmi tenké vrstvy“ tzv. staré gardy, o jejíž hluboké identifikaci s věcí socialismu nemohlo být pochyb. Jakožto členové s předrevoluční stranickou příslušností akumulovali také obrovské zkušenosti, a do velké míry šlo i o lidi značného talentu a morálních kva-

lit. Tento výkvět proletariátu — netoliko ruského, neboť byl povětšinou odkojen internacionalistickými idejemi marxismu a činil vše i pro jejich nadnárodní realizaci — zdál se být tudíž patřičně spolehlivým garantem autenticity revoluce.

20

„Postačí nevelký vnitřní boj v této vrstvě a její autorita bude ne-li podlomena, tedy v každém případě tak zeslabena, že rozhodnutí již nebude záviset na ní.“⁵⁸

Lenin

Existence internalizovaných, v podstatě společných ideálů uvnitř určité skupiny ovšem ještě neznamená její naprostou názorovou homogenitu. Proces ruské (a netoliko ovšem jen ruské) revoluce je toho zvlášť výmluvným dokladem. Ona složitost, až nepřehlednost úkolů, před něž byli její aktéři postaveni, musela jen vystupňovat ty názorové difference, které jsou nutným průvodním jevem jakéhokoli tvůrčího hledání. Zvláště pak v těch situacích, jež se vyvinuly zcela nečekaně a které si tudíž vynucovaly změnu kursu ve směru odlišném až protikladném k původním teoretickým hypotézám, docházelo přirozeně ke vzniku dvou i více v jádře odlišných koncepcí, které zpravidla postihovaly a respektovaly vždy jen jeden objektivní aspekt problému.

Tento stav věcí byl dlouho pokládán za atribut existence a rozvoje marxistické strany. Co do své formy, názorová střetnutí byla často více než drsná: šlo konec konců o bytí a nebytí sovětské moci — chybná linie mohla snadno přivodit záhubu. Ve své podstatě však, z hlediska vnitrostranické demokracie, vládla neobyčejná tolerance: zkoumala se všechna možná řešení; členové ÚV a delegáti sjezdů se bili za své názory, a když se ocitli v menšině — což se dalo bez výjimky každému —, nikterak tím nebyli diskvalifikováni.⁵⁹

⁵⁷ Silně varovným momentem byl již Kronštadt, kde se z přítomných členů strany 30 % vyslovilo pro povstání a dalších 40 % zaujalo neutrální postoj. (Podle uvedené práce V. Vebera, str. 157.) ÚV se pokusil řešit situaci mj. rozsáhlou čistkou, během níž bylo ze strany vyloučeno na 200 000 osob — tedy plná třetina členstva. Taková metoda je ovšem z mnoha důvodů dvojsečná. Mnohde se snadno stává nástrojem těch, proti nimž je původně namířena; je živnou půdou líceměrnosti, přízřebivosti a podvazuje kritického ducha, bez něhož každý politický organismus odumírá.

⁵⁸ Spisy, sv. 33, str. 254.

⁵⁹ Tak např. i v tak životně důležité otázce, jakou bylo uzavření separátního míru s Němcem na jaře 1918, Lenin přiznává členům strany „naprosté právo“, aby se „rozcházel s ÚV“, aby ho „ostře kritizovali“, atp. (Spisy, sv. 27, str. 61.) Příklady tohoto druhu — anebo takovými, kdy osoby označené v zápalu boje za zrádce, stávkokaze apod. zcela přirozeně své vysoké postavení a autoritu podržely — by bylo možno vyplnit několik stran textu.

Podobný vnitrostranický režim má nemalé přednosti: tím, že dovoluje naprosto svobodnou výměnu stanovisek a možnost ofenzivně je obhajovat bez přímého rizika ztráty pozice či disciplinárního postihu, vytváří kromě zdravého morálního klimatu výtečné podmínky především pro rozvoj poznávací činnosti strany a tím i pro nalézání a volbu optimální linie stranické politiky.⁶⁰

Připustit soupeření odlišných koncepcí vždy však v sobě zahrnuje latentní nebezpečí, že se jejich stoupenci zformují ve stabilní frakce s vlastní frakční disciplínou. Takový stav může přivodit i hrozbu úplného rozkolu politické strany. A za výjimečně kritických okolností může pak být rozkol strany — jde-li o monopartijní systém — ekvivalentem záhuby díla samotné revoluce.

Všechny uvedené negativní momenty se zauzily v podmínkách jara roku 1921. Radikální zásah byl neodkladný: Lenin prosazuje (a X. sjezd sankcionuje) okamžité rozpuštění a zákaz všech frakcí spolu s právem ÚV použít i vůči svým členům všech trestů, včetně vyloučení ze strany, pokud by se nepodřídili.

Uvedená opatření, jež zčásti nesla dobový ráz,⁶¹ řešila ovšem problém jen zčásti. Stejně důležité bylo čelit tomu, aby se totéž nebezpečí rozkolu nevytvořilo na protilehlém pólu tím, že monopol interpretace, co je a co není frakční čin-

nost, si trvale přivlastní určitá většina, třeba i nahodile nebo nelegitimně utvořená, vyloučí menšinu z účasti na stranickém rozhodování a z živého nástroje proletářské diktatury učiní byrokratický mechanismus výkonu příkazů.

Takové nebezpečí bylo zvláště aktuální v uvedených podmínkách země s nerozvinutou primární kulturní bází (nemožnost aktivní masové participace i rozsáhlé kontroly zdola) a s tradicemi despotické vlády. „Byrokratická rakovina“ tu musela zasáhnout stranu již vzhledem k rozsáhlé personální unii aparátu státního, sovětu i stranického na všech hladinách řízení.⁶² Slovy Lenina: „Byrokratismus sovětského aparátu nemohl neproniknout do aparátu stranického, neboť tyto aparáty se navzájem těsně prolínají.“⁶³ Neslo však jen o faktory straně vnější. Byrokratismus tu měl svůj imanentní zdroj právě v onom nutném omezení demokracie, které s sebou nesly podmínky doby a které ponechávalo stranické elitě obrovské pravomoci při zúžené kontrole a oslabené iniciativě členstva.⁶⁴

Některá z opatření, jež měla toto nebezpečí minimalizovat, obsahují už usnesení X. sjezdu.⁶⁵ A je svědectvím neobyčejné Leninovy prozíravosti, že právě boji proti tendencím k byrokratické deformaci sovětského státu a strany, jakož i nalezení nejúčinnějších záruk proti takovému vývoji, věnoval doslova poslední zbytky svých sil.⁶⁶ Jím navržená reorganizace

⁶⁰ Poznávací funkce strany je oním článkem celkové činnosti strany, který má přímo klíčové postavení. Teprve na něj totiž navazuje proces politického rozhodování, který pak nachází svůj výraz zpravidla v usnášení, a dále proces plnění usnesení, který je cílovou funkcí stranické činnosti. Bez správného poznání není tedy ani správného rozhodování a usnášení, a tudíž — zvláště dlouhodoběji vzato — ani úspěchu v činnosti. Již proto ne, že chyběla (i když ne vždy jen chyběla) rozhodnutí nebývají vnitřně akceptována celou stranou — její vskutku rozhodnou většinou — a nemohou se tedy stát reálnou základem její akční jednoty.

⁶¹ Lenin ho explicitně zdůraznil zvláště v případě rozšíření práv ÚV: Aby Ústřední výbor, zvolený na sjezdu, měl právo vyloučit někoho z ÚV, to žádá demokracie, žádný centralismus nepopouští... To lze učinit jedině prostřednictvím strany. Sjezd volí ÚV a tím mu projevuje nejvyšší důvěru, tím mu svěřuje vedení. Aby ÚV měl vůči svému členu takové právo, nic podobného naše strana nikdy nikde nepopouští. Je to krajní opatření, jehož se používá jen v nebezpečné situaci (Spisy, sv. 32, str. 24.)

⁶² O nebezpečí přeměny členů sovětu v byrokraty mluví Lenin už v *Nejbližších úkolech sovětské moci* (duben 1918). A v listopadu 1920 konstatuje: „Je pochopitelné, že byrokratismus, který ožil v sovětských institucích, nutně musel zhoubně zapůsobit i ve stranických organizacích, poněvadž špičky strany jsou špičkami sovětského aparátu: je to jedno a totéž.“ Poté uvádí zajímavý sled emanace byrokratismu: sovětské instituce — stranický aparát — stranické organizace. Nemoc podle

Lenina nezasáhla jen Moskvu, jako sídlo centrálních úřadů, ale rozšířila se po celé republice.

⁶³ Tamtéž, sv. 31, str. 436; též str. 422.

⁶⁴ V polemice s Kautským Lenin výtečné postihl souvislost mezi náchylností dělnických funkcionářů k demoralizaci — zvláště jejich sklonem „stát se byrokraty, tj. odtrženými od mas, stojícími nad masami, privilegovanými osobami“ — a situací, kdy „je demokracismus zúžen, sevřen, okleštěn a znetvořen“ („veškerými poměry námezdního otroctví, bídy a chudoby mas“ v podmínkách kapitalismu). Spisy, sv. 25, str. 501.)

⁶⁵ Je příznačné, že i tento sjezd, který šel v otázkách stranické kázně nejdále (a kterým, mimochodem, neustále později opeřoval Stalin proti levé opozici), netrval na názorové jednotě, nýbrž vyžval k tomu, aby „naprosto nutná kritika nedostatků“ byla v podobě konkrétních návrhů ihned předkládána k projednání vedoucím orgánům. Nezakazoval také další diskusi, nýbrž se naopak vyslovil pro pravidelnější výměnu názorů na stránkách zvláštního časopisu. A nediskvalifikoval vůdce frakcí, nýbrž je na Leninův návrh zvolil do ÚV — včetně Sļapnikova, jehož návrhy byly označeny za „nemarkistické“ a jejich propagace za „neslučitelnou s členstvím v KSR“.

⁶⁶ Stojí za zmínku, že takto pochopil a charakterizoval Leninovo úsilí tehdy i Stalin, podle něhož Iljič (ve statích svého „odkazu“, o nichž bude dále řeč) „vytýčuje úkol zbavit nejen státní aparát, ale i stranu byrokratických tradic a návyků... Viz *Organizační zprávu ÚV* na XII. sjezdu KSR; Stalin, Spisy, sv. 5, str. 200.

dělnicko-rolnické inspekce měla — pokud šlo o účinky na práci strany — zajistit jednak „spojení s opravdu širokými masami“, jednak „správný chod a solidnost“ práce ÚV, včetně toho, že se v něm „oslabí vliv čistě osobních a nahodilých okolností a tím se zmenší nebezpečí rozkolu“. (*Spisy*, sv. 33, str. 484.)⁶⁷

O existenci byrokratismu ve stranických orgánech se Lenin zmiňuje také v závěrečné studii svého „odkazu“ (*Raději méně, ale lépe*). A vážná starost o demokratickou stabilitu strany a prevenci rozkolu v ÚV proniká zejména všechny části jeho důvěrného dopisu sjezdu, kde vedle zvýšení počtu členů ÚV doporučil jako druhé praktické opatření odvolání Stalina z funkce generálního tajemníka.

21

„Tím, že se s. Stalin stal generálním tajemníkem, soustředil ve svých rukou nesmírnou moc, a já si nejsem jist, dokáže-li vždy dost obezřetně této moci používat.“⁶⁸

Lenin

Situace ve vedení strany nebyla však příznivá tomu, aby Leninovo krajní úsilí zamezit byrokratizaci a rozkolu bylo korunováno úspěchem. Po krátkodobém akcentu na nutnost důsledného uskutečňování principů vnitrostranické demokracie⁶⁹ se ve straně rozpoutala série bojů, které během pěti let změnila její tvář k nepoznání. Došlo k vývoji, jehož uzlovými body byla (v nejstručnější možné rekapitulaci) nejprve diskvalifikace Trockého spojeným úsilím zejména triumvirátu Sta-

lin—Zinověv—Kameněv, poté rozprášení trockisticko-zinověvského bloku skupinami Stalina a Bucharina, a posléze i eliminace Bucharina, Rykova, Tomského. Jinak řečeno, ze sedmičlenného politbyra z let na sklonku Leninova života byli vytlačeni všichni s výjimkou právě toho, jemuž podle Lenina mělo být silné mocenské postavení odňato a který si ho nyní naopak zajistil téměř monopolně. Tato personální atrofie „leninského“ politbyra byla ovšem jen symptomem širších změn, k nimž došlo v mechanismu strany a (tím i) diktatury proletariátu.

Příčiny tohoto vývoje jsou nadmíru komplikované, svérázné se proplétají a na své komplexní objasnění vlastně teprve čekají. Zde proto můžeme, spíše enumerativně než analyticky, některé z nich pouze naznačit.

Z okolností objektivního rázu je třeba vyznačit zejména Stalinův akcent na možnost úplného vítězství socialismu i v rámci samotného Ruska, a jeho dlouhodobé přimknutí k politice pravého křídla strany. Oba tyto faktory (a tyto koncepce) spolu těsně souvisí. Přístup k otázce „vítězství“, vyjádřený Stalinem, působil povzbudivě na širší kádry strany, toužící dovést dílo revoluce do konce a přitom nezavěšené do teoretických aspektů sporu (jež vyzvedala opozice), a navíc nalezl masovou oporu v ruském patriotismu. Mohl ji nalézt tím spíše, že směr k „úplnému vítězství“ nabyt tehdy podoby „promužické“ politiky, která — vyhovujíc tendencím rolnictva a vzbuzujíc určité naděje i protisovětských sil na postupný

⁶⁷ Sjezd měl zvolit 75–100 nových členů Ústřední a rolníků. „Členové ÚKK“, psal Lenin, „kteří jsou kontrolní komise správy členů ÚV z řad dělníků povinni účastnit se v jistém počtu každého zasedání politbyra, musí vytvořit semknutou skupinu, jež bude povinna »bez ohledu na osoby« dbát o to, aby jim žádná autorita nebránila žádat vysvětlení, prozkoumat dokumenty a vůbec se o všem náležitě informovat a domoci se nejpřísnější korektnosti v práci.“ (Tamtéž.) Demokratický ráz a „anukultovní“ osten těchto návrhů je očividný. Dále je příznačné to, že ti to noví pracovníci neměli být většinou vybráni z těch, kdo již v aparátu dlouho pracovali, „neboť ti to dělníci si již vytvořili určité tradice a určité představy, proti nimž je právě záhodno bojovat“. Mělo jít převážně o ty, „kteří stojí níže než ona vrstva, jež se u nás v pět letech dostala na místa pracovníků sovětského aparátu, a kteří mají blízke k prostým dělníkům a rolníkům...“ (*Spisy*, sv. 36, str. 575.)

⁶⁸ *Spisy*, sv. 36, str. 572.

⁶⁹ V rezoluci z 5. 12. 1924 politbyro konstatuje, že záporné jevy v životě třídy i strany „vedou k nutnému závěru, že zájmy strany... vyžadují, aby byl značně změněn kurs strany na opravdové a soustavné uskutečňování zásad dělnické demokracie... Dělnická demokracie znamená, že všichni členové strany projednávají svobodně a otevřeně nejdůležitější otázky stranického života a že

o nich svobodně diskutují, jakož i to, že vedoucí funkcionáři a kolegia jsou volitelní zdola nahoru“. Rezoluce upozorňuje na nebezpečí, které by pro vládnoucí stranu vyplývalo ze svobody frakčních skupin. Zdůrazňuje však, že předejít jejich vytvoření lze jen uplatňováním správných metod práce strany, a konstatuje: „Jen stálý, cílý ideový život může zachovat stranu takovou, jak se utvořila před revolucí a za revoluce, stranu, která stále kriticky zkoumá svou minulost, napravuje své chyby a kolektivně projednává nejdůležitější otázky“.

Zajímavé je, že mezi omezeními, vysvětlovanými zde NEPEm, se uvádí „právo vyšších instancí schvalovat tajemníky“, přičemž se doporučuje „prověřit (jeho) účelnost“ a konstatuje se, že „v žádném případě nelze dopustit, aby se právo schvalovat tajemníky změnilo v jejich faktické jmenování“. Zde byla tedy odmítnuta metoda, jež umožnila mj., aby Stalin „soustředil ve svých rukou nesmírnou moc“, a která je od těch dob významným prostředkem preference centralismu. (*KSSS v rezolucích*, I. díl, str. 665–6. Srovnej též uvedenou práci V. Vebera, str. 156–7, resp. str. 149–164.)

Celkově je pak patmo, že co do pojetí nebyla ani tehdejší „omezená“ vnitrostranická demokracie tak dalece úzkou.

přerod bolševiků v maloburžoazní demokracii — poskytovala zemi ten relativní klid a mír, po němž toužily prakticky všechny vrstvy sovětské společnosti, vyčerpané lety válek a ostrého třídního boje. Stalin s Bucharinem, kteří vyšli této tendenci vstříc, mohli již proto nabytí vrchu nad svými odpůrci s jejich náročným industrializačním programem a zdůrazňováním tradičních marxistických parametrů „úplného vítězství“ socialismu — parametrů internacionálních a sovětské společnosti dlouhodobě nedostupných.

V rozhořčeném boji o další kurs revoluce se tedy cesty těch, kdo mohli Stalinovu vzestupu společně čelit, diametrálně rozešly. Lze říci, že problémy globální orientace, v nichž viděli těžší osudu revoluce, zcela zastřely jejich pozornost k problematice vnitřního režimu toho subjektu, který ji uváděl v život a k důsledkům, k nimž může jeho deformace vést. Obě soupeřící skupiny spatřovaly hlavní nebezpečí v nejvýraznějších postavách protilehlého tábora: levá opozice zaměřovala tak palbu především na Bucharina (jakož i Rykova a Tomského), nikoli na Stalina; a pro pravé byl Stalin neocenitelným spojencem. Nevraživost levých vůči pravým šla z principiálních důvodů tak daleko, že rozprašení opozičníci ještě ve vyhnanství aplaudovali nad rozdrčením bucharinské frakce v roce 1929 v přesvědčení, že revoluce je zachráněna a oni v ní znovu — jako iniciátoři kursu, který teď Stalinovo vedení začalo realizovat — logicky opět zaujmou své legitimní místo.

Tak by tomu také patrně bylo (a někteří Stalinovi stoupenci — mezi nimi Kirov — se o to i později zasazovali), kdyby byl Stalin sledoval převážně principiální zřetěle. Zdá se však, řečeno s Bertim,⁷⁰ že Stalin sice své zásady měl, ale

„všechno bylo u něho podřízeno nelitostné logice osobního zápasu o moc“. A zde se nám již stýkají faktory různého stupně „nutnosti“ s faktory víceméně nahodilými.

Mezi hlavními činiteli prudkého Stalinova vzestupu neodlučně figuruje jeho postavení v čele stranického aparátu. Toto postavení ho zavazovalo mj. k péči o výběr a rozmísťování kádřů. Stalin neměl proč ji zanedbat: své stoupence postupně rozeslal na klíčové pozice.⁷¹ Nemaže ve straně popularitu srovnatelnou s prestižem Trockého či Zinověva, nezdál se tehdy nikomu (vyjma Lenina, který i v tomto ohledu prokázal svou superioritu) valně nebezpečný. Určitou clonu nad jeho počínáním vytvořily pak spory o linii a šarvátky jeho kolegů.

Efektivní moc aparátu nezadržitelně bytlněla. Příznivým prostředím tu byly vlivy a metody, jež se přenášely z aparátu státního, živnou půdou potřeba značné centralizace, popudem logika vnitrostranického boje. Přestával být *aparát*em volených orgánů: stával se fakticky jejich *tvůrcem*. Masa členstva začala být manipulována, ztrácela možnost uplatnit jiná hlediska než ta, jež přenášel dolů aparát a upadala do apatie.⁷² Nástroj strany se stával jejím vladařem. A na vrcholu jeho stroze hierarchizované a centralizované pyramidy stojí generální tajemník.

Podobného postavení (jak nasvědčuje i případ oboustranné manipulace voleb delegátů) by byli k prosazení preferované linie a k zajištění vlastních ambic využili patrně i jiní vůdci. Zde se však faktor objektivní váhy dané funkce propletl s faktorem nahodilých osobních vlastností člověka, který jí vládl: moc vyplývající z funkce byla jejich živným prostředím; a ony jí zase propůjčily zlověstnou povahu.⁷³

⁷⁰ Bertl, senátor IKS a pamětník tehdejších bojů; zde zmíněné již diskuse italských historiků o dějích KSSS. (*Přispěvky k dějinám KSC*, 1965/2).

⁷¹ Srv. uvedený již varovný postřeh Lenina a citovanou rezoluci politbyra z r. 1923.

⁷² Jako výmluvný souborný doklad této byrokratické lze uvést např. volby delegátů XIV. sjezdu strany, kdy Moskva vyslala výlučné stoupence Bucharina a Stalina (který krátce předtím v aparátu oblastního výboru nahradil Kameněvovy přívržence vlastními), zatímco leningradskou delegaci tvořili opět výlučné stoupenci Zinověva (který byl sekretářem tamního oblastního výboru). Nepochybná skutečnost, že v obou oblastních organizacích byli přívrženci obou soupeřících linií a proudů, se při této manipulaci vůbec nemohla projevit. Podle I. Deutschera, uved. práce, II. díl, str. 243-4, 254.

⁷³ Není zde místa na demonstrování toho, jak se ony osobní vlastnosti, které rozpoznal již Lenin, postupně manifestovaly ve Stalinově působení v le-

tech dvacátých. Jasně se to obráží i v jeho literárním díle: v jeho instrumentalní argumentaci, v jeho naprosté neúčtě k osobě a stanoviskům protivníka, v jeho brutální mluvě. Zdá se, že prvním z prominentů, který konkrétně pochopil celý dosah nebezpečí, byl Bucharin. 11 srpna 1928 (tedy ještě před vítězstvím Stalinovy skupiny a svým vyřazením z politbyra) tajně navštívil Kameněva ve snaze přerušit letitý boj levých a pravých v zájmu obrany před Stalinem. Podle Kameněvova svědectví byl Bucharin již tehdy „zcela vyřízený člověk“ třesoucí se strachem, bojící se vyslovit Stalinovo jméno a naléhavě opakující: „On nás povraždí“, „On je nový Gengischán“, „On nás zardousí“, atp. Stalinovi nejde o ideje, mnil Bucharin. „Je to bezzásadový intrikán, který vše podřizuje své touze po moci... Zná jenom mstu... a dýku do zad.“ (I. Deutscher, uved. práce, str. 422-3.) Vyše uvedené Bertlho pojetí motivace Stalinových činů je patrně objektivnější.

Faktor osobních vlastností — což ostatně Lenin rovněž předvídal — sehrál svou neblahou roli i v širším smyslu. Silné negativní rysy vystoupily totiž do popředí i u některých Stalinových odpůrců, snížily jejich prestiž a tím více uvolnily cestu k jeho osobnímu vzestupu.⁷⁴

Již uvedený letmý nástin dává tušit, že ve hře byla celá řada víceméně nahodilých okolností; že cesta k dominanci právě Stalinově nebyla fatálně předurčena; že na každém z článků vývoje let 1923 až 1929 mohla být přerušena jinou konstelací nahodilých okolností.⁷⁵ Na druhé straně též nástin naznačuje, že tento vzestup nebyl dilem čiré náhody, že v jeho pozadí fungovaly určité hlubinné faktory, které mu byly objektivně příznivé a které, v pozitivní souhře s danými nahodilostmi, logicky mohly vyústit v jeho dominanci.⁷⁶

22

„Stalin je příliš hrubý... Tato okolnost se může zdát nicotnou maličkostí. Myslím však, ... že to žádná maličkost není, nebo že to je taková maličkost, která může nabýt rozhodujícího významu.“⁷⁷

Lenin

Vývoj strany, a tedy i sovětské formy diktatury proletariátu, měl však projít ještě další, „kvalitativně“ novou fází. Rok 1929 přináší vítězství Stalinovi — avšak Stalinovi jako vůdci početné skupiny reprezentující nyní stranu: její politiku, její vedení. Osud strany je stále ještě, nejenom formálně, v rukou vedoucí skupiny jako celku. V jejím středu se polemizuje, je tu reálná možnost kritiky, využívá se jí, byť omezeně, i proti samotnému vůdci.

Tento vnitrostraní režim se však rychle začíná přetvářet v systém, později

eufemisticky označený jako kult (Stalinovy) osobnosti. Jestliže dosud sloužil aparát konečnou frakci, pak nyní začíná sloužit jen jednotlivci. Jestliže dosud bylo jeho machinacemi vyloučeno z rozhodování členstvo, pak nyní se v téže pozici ocitly i nejvyšší orgány strany, sjezd a ústřední výbor. Avšak ne dost na tom, že jejich pravomoc byla jen stínová. Samy tyto orgány, byť bylo jejich složení předem zmanipulováno, byly fakticky podrobeny mimostraní, a tedy i formálně nedomokratické (byrokratické) autoritě bezpečnostního aparátu, který z pověření Stalina zcela ovládl pole. Jeho všemocnost byla jen rubem bezbrannosti strany: více než polovina delegátů jejího XVII. sjezdu (r. 1934) a 98 ze 139 jím zvolených členů samotného ÚV bylo v několika příštích letech zahubeno. Byl-li podobným způsobem persekčován stalinský aktiv strany, neudivuje známý fakt rozsáhlé likvidace někdejších Stalinových odpůrců. Až na nepočetné výjimky se již 20. výročí Říjnové revoluce neshledává s těmi, kdo se o její přípravu, vítězství a rozvoj maximálně zasloužili.

Když Stalin na XII. sjezdu strany (1923) interpretoval uvedené už Leninovy návrhy, charakterizoval jejich „morální stránku“ slovy: „(Iljič) chce dosáhnout toho, aby v zemi nezůstala ani jediná vlivná, třebas vysoce postavená osoba, o které by prostý člověk mohl říci: »Na toho nikdo nemůže.«“ (Stalin, *Spisy*, sv. 5, str. 200.) Stalin třicátých let Leninovo úsilí totálně zvrátil a jeho obavu naplnil do obudné krajnosti: XX. sjezd KSSS — v plné shodě se skutečností — vymezuje Stalinem uzurpované postavení kategorií „neomezené moci“.⁷⁸

*

Bucharinovo volání však nenašlo ani teď odezvu. Leví nebyli ve své většině ochotni podporovat pravici za žádnou cenu. Ze by pak mohli platit tak draze, jak prorokoval Bucharin, sotva kdo tehdy tušil.

⁷⁴ Byla to sice, nepochybně, vzájemná obava z bonapartistického (resp. zase byrokratického) zneužití moci Trockým (resp. zase Zinověvem a Stalinem), která představovala věčné politické jádro boje těchto rivalů v r. 1924. Byly to ovšem i silné osobní pohnutky, a přímo aspirace na Leninovo následnictví, které vedly Trockého k obvinění Kameněva a Zinověva (jenž se tehdy, vedle Trockého, jevil jediným vážným kandidátem na vůdčí roli ve straně) z toho, že představují „pravé křídlo bolševismu“. A byly to obdobné pohnutky, které podminily také drtivý protiúder triumvirů, jenž vedl k odvolání Trockého z mocenského pozice lidového komisaře obrany a ke konstruování „trockismu“ jako směru přímo zásadně oponujícího leninismu — a tím k podrytí Trockého prestiže ve straně a v Kominterně.

Plody Trockého porážky nesklídl však Zinověv, na němž ulpělo jisté odium a který se ve sporu místy choval hystericky (žádaje třeba vyloučení Trockého ze strany), nýbrž Stalin, který Zinověva mírnil, prohlašoval, že bez Trockého stranu fídit nelze, a tak si budoval pověst rozvážného a objektivního vůdce. Tyto vzájemné výpady Trockého a Zinověva mu pak usnadnily interpretovat jejich pozdější levý blok jako bezzásadovou koalici.

⁷⁵ Oprávněnost této hypotézy bylo by ovšem možno přesvědčivě prokázat jedné podrobnější a plastičtější analýzou celé scenerie těchto let, což přesahuje funkci a možnosti této statí.

⁷⁶ Z širšího a generalnějšího hlediska je posoudíme ještě později.

⁷⁷ *Spisy*, sv. 36, str. 574.

⁷⁸ „Jak ukazuje fakta, Stalin využíval neomezené moci...“; „Tím, že měl neomezenou moc, dopouštěl se bezohledné zvůle...“; „jakákoliv pravidla správného stranického řešení otázek byla likvidována, vše bylo podřízeno libovůli jedné osoby“; atp.

Diktatura proletariátu — připomeňme — měla být v Leninově marxistickém pojetí „demokracií téměř úplnou, omezenou pouze potlačováním odporu buržoazie“, neboť předpokládaným subjektem moci měla být třída jako celek. V strastiplném vývoji ruské revoluce se pak moc zkoncentrovala postupně v rukou strany, její staré gardy, jedné z jejích frakcí — a posléze jedné osoby. Je přirozené, že v každé z těchto etap se výkon moci opíral o dosti široké sociální zázemí, bez něhož by byl natrvalo nemyslitelný. Nicméně posun, k němuž zde dochází, znamenal rostoucí měrou odklon od původních hypotéz, přičemž ta výsledná podoba, u níž jsme svůj nástín uzavřeli, byla v některých směrech úplnou negací marxistických principů.

Tento vývoj, jak patrně, byl podmíněn složitou souhrou determinant. Za výchozí z nich možno pokládat fakt osamocení Říjnové revoluce. Izolována v čistě národním rámci, nemohla se zcela vymknout z tradic země, jež před únorem 1917 nepoznala elementární formy demokratismu. Protidemokratické tendence se musely široce uplatnit nejprve v převzatém aparátu státním, který vzhledem k nízké kulturní úrovni mas nemohl být jimi podstatně ani prostoupen, ani ovlivněn, ani kontrolován, a stal se časem oporou všech byrokratických postupů a nakonec i nástrojem nezákonné zvůle. Proces vývoje nemohly pozitivně ovlivnit ani kulturně nepochybně vyspělejší proletářské strany Západu, když svou revoluci neprobojovaly a citily se vůči bolševikům méněcenné. Ovlivnění šlo směrem právě opačným — a utužení režimu v sekcích Kominterny zpětně usnadňovalo proces byrokratické deformace ruské strany.

V podmínkách izolace dolehla na bolševiky celá tíha archaické a navíc rozvrácené sociálně ekonomické struktury; vystupňoval se tlak, jenž na jejich politiku, usilující o socialistický trend rozvoje, vykonával maloburžoazní živel. Tomuto tlaku naprosto nemohl čelit deklasovaný proletariát let po občanské válce: jeho mocenskou úlohu musela plně substituovat stra-

na a podržet ji výlučně ve vlastních rukou.

Je-li však deklasován a dezorientován proletariát, nemůže to zůstat bez vlivu na politickou stranu, které dal vzniknout a jejíž páteř a krev má představovat. Nezbývá než suspendovat četné prvky nejen dělnické, ale i vnitrostranické demokracie. Její sféru je nutno zúžit i v kruzích mocenské elity ve snaze stůj co stůj zachovat jednotný postup, zabránit rozkladu.

Rubem zúžení vnitrostranické demokracie muselo však být rozšíření prostoru byrokratické manipulace, což zvýhodnilo muže, který stál v čele výkonného aparátu. Při souhrě nahodilostí (rozštěpení táboru potenciálních odpůrců vzhledem k programovým rozporům a oslabení prestiže nejčelnějších z nich) a při dovedném manévrování v otázkách koncepčních i personálních mohl svého postavení zneužít k frakčním i osobním cílům.

Tragika věci nespočívala však v tomto zneužití — úplná dominance jednoho kursu a i jedné frakce byla v daných podmínkách pochopitelným a snesitelným rysem vývoje —, nýbrž v souboru osobních vlastností vůdce vítězné skupiny: spojení mimořádné schopnosti manipulace, síly vůle, brutality a touhy po moci předznamenal (byť ne ještě fatálně) další vývoj.

Zde se (30. léta) k výchozím determinantám přidružily především ty, jež vyplývaly z objektivní potřeby urychleného ekonomického růstu. Patří mezi ně zejména dva atributy rapidní industrializace: centralisticko-direktivní řízení — které je celou svou povahou v rozporu s možnostmi a potřebami rozvoje demokratismu, a přetváření maloburžoazní struktury ruské vesnice — jež nutně muselo mít za následek určité zostření třídního boje. Metody, jimiž se pak celkové přeměny konkrétně realizovaly, mohly ho jen prudce vystupňovat.⁷⁹ Tyto vnitřní faktory byly znásobeny nepříznivými vnějšími podmínkami: chronické nebezpečí agrese, jež se stávalo akutním expanzí fašismu, vyžadovalo důkladnou vojenskou přípravu a politické zázemí bez „páté kolony“.

⁷⁹ Zde bylo racionální jádro známé Stalinovy teorie „zostřování“, s níž operoval již v boji s Bucharinem a která se pak stala oficiální doktrínou v druhé polovině 30. let, ideologicky sankcionující extrémní porušování zákonitosti.

Pokud jde o kolektivizaci, líčí Churchill svou rozmluvu se Stalinem na dané téma takto: „Povězte mi“, zeptal jsem se, „byla tato válka pro Vás

osobně stejně těžká jako provádění kolektivizace v zemědělství?“ ... „Oh, ne“, řekl, „kolektivizace byla strašlivým bojem. ... Deset miliónů (rolníků)“, řekl a pozvedl ruce. „Bylo to strašné. Trvalo to čtyři roky. Pro Rusko to bylo absolutně nezbytné...“ (W. Churchill, *The Second World War*, IV. díl, str. 447. Cit. podle uv. práce I. Deutschera, III. díl, (*Der verstossene Prophet*), str. 502.)

Celý tento soubor vzájemně spjatých okolností vytvářel ovzduší a preferoval metody řízení, které se od demokratického optima musely značně vzdalovat. K zbytečné technokracii se teď přidružuje vlivný aparát armády i hypertrofující byrokracie orgánů represe. Etatistická apoteóza státu jako hlavního nástroje a záštity výstavby komunismu má tu své objektivní pozadí.

A na též pozadí se může odehrát i závěrečná fáze vzestupu toho, kdo byl dominantní postavou propojených aparátů strany a státu již při vstupu do této etapy vývoje sovětské společnosti a jejího politického systému. Stačilo pak, aby šlo o muže Stalinova typu – a osud opozice druhé poloviny 20. let se mohl široce reprodukovat i v osudu jeho vlastní skupiny: než si uvědomila centrální význam určitého minima vnitrostranické demokracie a než stačila rozpoznat obkludnost vlastností svého vůdce a zformovat se k odporu, byly její nejlepší síly rozbity a zahubeny. Strana a s ní proletářská diktatura musely pak projít skutečným martyriem – o to absurdnějším, že bylo dílem nikoli třídního protivníka, ale člověka z vlastního středu.

*

Shrnutím některých determinant toho pohybu sovětské diktatury proletariátu, který vyústil v její dočasnou degeneraci, uzavíráme poslední kapitulu studie.

Dané vyústění, zdůrazněme, nemělo nic společného s původními principy ruské revoluce – bylo jejich zřetelným znásilněním. Nebylo také nikterak nevyhnutelné – dalo se mu předejít v kterémkoli článku vývoje, jenž mu předcházal. Bezprostředně vzato, bylo plodem specifického souboru

osobních vlastností Stalinových. Nelze ho však pochopit ani bez uvážení těch faktorů, které neblaze determinovaly sovětský vývoj od samého Října a které svědčí o obrovském vlivu zejména tradice, sociální struktury, stadia ekonomického růstu, byrokratického typu organizace i exogenních podmínek na formování společenského organismu.

Tyto otázky – a některé další momenty týkající se celkového charakteru ruské revoluce – podrobíme teď velice krátké a přehledné úvaze.

* * *

Okolnost, že některé stěžejní předpoklady, s nimiž byla Říjnová revoluce zahájena, selhaly, nebyla ještě důvodem k rezignaci. Obezřetná politika mohla zajistit dostatečně širokou sociální základnu pro udržení moci a jejího využití k progresivním přeměnám i k podpoře mezinárodní revoluce. Abdikace by situaci lidu nezlepšila, a navíc by se Rusko mohlo znovu přetvořit v rezervoár kontrarevoluce pro další globální střetnutí, jež se zdálo rychle dozrávat. Ovšem, rozvíjet revoluci v daných podmínkách znamenalo jít cestou z hlediska klasického marxismu exkluzivní: cestou výstavby řádu, jenž je celou svou povahou internacionální a v relaci s kapitalismem maximálně rozvinutý, v podmínkách polocivilizované, zpustošené a izolované země.⁸⁰ Zde je klíč k pochopení všech deformací, utrpení a dílčích porážek, jež Říjnovou revoluci postihly.

„Hlavním kritériem celého společenského vývoje“ je přirozeně „stav výrobních sil“ (Lenin, *Spisy*, sv. 32, str. 241). Poněvadž dosažené stadium ekonomického rús-

⁸⁰ Lenin si byl výjimečností tohoto pokusu nemálo vědom. I v tak vyhrocené polemice (*O naší revoluci*. – *Spisy*, sv. 33, str. 474–9) zaměřené právě výlučně na obhajobu plně legitimity sovětské cesty vývoje proti argumentům „zbabělých reformistů“, jimiž pro jejich „zradu“ opovrhoval, popírá de facto v jádře jen to, že by sovětská cesta byla neoprávněná – nikoli její dějinnou „specifičnost“. Nepopírá, že „klasickou“ cestu lze i nadále chápat jako „vzor“ (model) – zdůrazňuje toliko, že i tento model může mít své „korektury“ (když už došlo k „svěrázným formám“ a „způsobu“ projevu „všeobecné zákonitosti vývoje“), aniž se tím na „všeobecné linii vývoje světových dějin“ něco změní.

Začíná-li pak Lenin skládat nyní (1923) velké naděje v revoluce Východu, je třeba jeho myšlenku interpretovat citlivě. V jakém smyslu je podle Lenina (*Radějí méně, ale lépe*. – *Spisy*, sv. 33, zvl. str. 497–500) předpokládánými revolucemi Východu „konečné vítězství socialismu plně a naprosto

zajištěno“? Nikterak v tom smyslu, že by právě země Východu mohly přejít „bezprostředně k socialismu“ (nemají pro to, včetně Ruska, „dost civilizovanosti“), ale v tom smyslu, že tato „obrovská většina obyvательства zeměkoule“ je „rychle vtahována do boje za své osvobození“, že byla „stržena na takovou cestu vývoje, která nezbytně povede ke krizi celého světového kapitalismu“. Úkol „uhájít svou dělnickou moc“, „až do vítězství socialistické revoluce ve vyspělejších zemích“ (popř. do příští „válečné srážky“ Západu s Východem) se tím nikterak nemění.

Stručně řečeno: podle Lenina je pro blízkou budoucnost socialismus pouze věcí zemí vyspělých: význam revolucí Východu pro věc socialismu spočívá v změně světového poměru sil. Proto se také důsledně u něho mluví o *revolucích* Východu a *socialistické* revoluci Západu. Tyto „nuance“ se dodnes běžně přehlížejí, ač jsou významné nejen z hlediska úzce našeho tématu. (Všude podtrženo autorem.)

tu bylo v Rusku velice nízké, bylo nutno je urychleně překročit.⁸¹

Při analýze tohoto sociálně ekonomického úsilí vystupují do popředí dva komplementární aspekty. Na jedné straně to, co Lenin označil jako „prvenství politiky před ekonomikou“.⁸² Politický systém je skutečně v jistém smyslu dominantní složkou sociálního systému. Jeho klíčové postavení vyplývá z aktivity, jež je inherentní funkci politického řízení, a z rozsáhlých možností imanentních držbě moci. Vzhledem k tomu je s to vyvolit z alternativ vývoje i tu, pro niž báze ekonomická ani kulturní nevytvořily dosud podmínky. V tomto smyslu je tedy na celku sociálního systému relativně nezávislý a pro jeho vývoj určující. Jinak by bylo nemyšlitelné, aby jádro politického systému Ruska — kde proletariát dočasně přestal vůbec být složkou sociální struktury — mohla představovat právě diktatura proletářské strany; aby tento systém v zemi s maloburžoazní stratifikační dominantou si vytkl její radikální přeměnu a byl s to ji tak rychle uskutečnit, bez ohledu na pozici obrovské masy malovlastnických hospodářství, a aby přitom vyvolal v život sociální síly, které byly ochotny a schopny hájit a uhájit daný systém ve válečné srážce s nejmohutnějším ekonomickým potenciálem té doby.

Na druhé straně je tu však možno registrovat i opačný aspekt věci: že totiž politický systém, přes veškerou svou pružnost, je s celkem sociálního systému spojen pupeční šňůrou, od níž se nikterak nemůže beze zbytku oprostit. V tomto smyslu nám vystupuje jako koncentrát celkového systému sociálního, jako průsečík vlivů, které reflektuje z širšího prostředí.⁸³

Jednou z pevných nitek této vazby je tu tradice. Laski označuje ruskou revoluci jako revoluci „především evropskou“ — jak vzhledem k její návaznosti na „evropskou socialistickou tradici“, tak k jejímu vlivu „na celou západní civilizaci“.⁸⁴ V tomto smyslu je jeho charakteristika zajisté správná, dnes pak více než kdy předtím. Je však nutno ji upřesnit upozorněním, že Rusko jakožto země, která (slovy Lenina) stála „na rozhraní“ mezi civilizovaným Západem a dosud necivilizovaným Východem, musela být průsečíkem různých druhů vlivů.⁸⁵ Po jisté období musely dokonce vlivy „Východu“ nabývat na váze ve spojitosti s tím, že se sem přeneslo těžiště revolucí v situaci, kdy Rusko bylo teprve na samém začátku civilizačních přeměn⁸⁶ a jeho socialistický pokus byl izolován v čistě národním rámci.

Tato skutečnost izolace byla pak živnou půdou částečné obrody dalších tradic, zvláště pak hluboce zakořeněných tradic ruského nacionalismu. Revoluce potřebovala silný zdroj masového konsensu; tím tu mohl být jen patriotismus. Jeho obrodu, která nabyla místy až směšných, jindy však i nebezpečně antiinternacionalistických podob, nelze ale vysvětlit jen jako „taktický manévr“ vedení; šlo o přirozený proces, který s sebou nesly četné prvky situace a který zasáhl celou ideologii i praxi revoluce.⁸⁷ Z tohoto zorného úhlu nabývá i doktrína „úplného vítězství“ nové a příznačné dimenze.

Vedle tradice reflektuje politický systém vlivy celku sociálního systému především skrze působení různorodých faktorů, jež plodí daná sociální struktura. Tento rys vystupuje z našeho výkladu Říjnové revoluce zvláště markantně: rol-

⁸¹ „Bylo to, stručně řečeno, úsilí stěsnat do doby méně než jedné generace ono vývojové období, jež i ve Spojených státech trvalo půl druhého století, ač tam bylo podporováno všemožnými investicemi cizího kapitálu.“ (Laski, *Úvahy o revoluci naší doby*, V. Petr 1948, str. 94.)

⁸² Spisy, sv. 32, str. 80.

⁸³ Srv. stanovisko Parsonsovo, podle něhož „politická problematika sociálního systému je integračním ohniskem všech jeho analyticky rozlišitelných složek, nikoli jen jedné, speciálně diferencované třídy těchto komponentů.“ (T. Parsons, *The Social System*, Glencoe 1951, str. 125.)

⁸⁴ Laski, *Úvahy o revoluci naší doby*, V. Petr 1948 str. 76.

⁸⁵ Sám Laski ostatně — i když jen mírně — a bez snahy nějak se věci blíže zabývat — poznamenává, že „ve Stalinových rukou je sovětská diktatura pokračováním byzantské tradice carismu“ (Laski, *úved. práce*, str. 130). Deutscher pak obviňuje stalinismus z toho, že „amalgamoval

marxismus vším, co bylo v Rusku primitivní a archaické poloasiatské: na jedné straně analfabetismem a barbarstvím mužiků, a na druhé straně absolutistickými tradicemi starých vládnoucích skupin.“ (Deutscher, *úved. práce*, II. díl, str. 445.)

Tyto charakteristiky jsou ve své jednostrannosti příkré (stalinismus byl současně i formou, již se necivilizovanost překonávala), ale bystře vystihují významnou stránku skutečnosti oněch let.

⁸⁶ Evidentním výrazem zásadní změny, která tu mezitím proběhla, je dnešní pozice těžé země ve sporu s čínskými přístupy.

⁸⁷ Parsons upozorňuje na jev reemergence potřeby konformity s některými z těch rysů, které revolucionáři mínili zrušit, jev, jenž bývá zdrojem zmírňování revolučnosti. V té souvislosti poukazuje na „další společný rys situace revolučních režimů, totiž ten, že jsouce v konfliktu s okolním světem, dochází v nich ke zvratu staré roztržky mezi hnutím a patriotismem.“ (T. Parsons, *The Social System*, New York 1965, str. 527.)

nická struktura (před svým přetvořením) prosakuje do vědomí proletariátu i struktury strany, do hospodářské linie i do celkové politiky bolševiků. Na jejím základě je úplný konsensus mas se socialistickým kursem nedosažitelný: již proto nemůže politický systém připustit jejich „dominanci“. Zúžení demokratické procedury, jednou nastoupené, těžko v daných podmínkách zadržet vně stranické organizace: proniká i do ní a zasahuje i samé její lůno.

I za optimálních podmínek fungování organizací demokratického typu pozorujeme v nich silnou tendenci k formalizaci činnosti a oligarchizaci řízení. Tím méně překvapivý může být růst analogické tendence v podmínkách, za nichž působila bolševická strana. Tyto tendence naprosto nemusely vyvrcholit v „neomezenou“ moc jedné osoby⁸⁸ — tím méně v důsledky, jež přivodily Stalinovy osobní vlastnosti. Avšak stanovisko Luxemburové, že „bez svobodného boje názorů život umírá ve všech veřejných institucích, stává se zdánlivým životem, kdy byrokracie je jediným elementem, který zůstane aktivním“, a že tu jde o „zákonitost, z níž se nikdo nemůže vymknout“, si rozhodně zaslouží pozornosti historiků i sociologů. Zužovávání demokratismu a rozšiřování oligarchismu (byrokratismu) jsou nesporně spojitě nádoby.

Udržení vysoké hladiny aktivity v organizacích demokratického typu je o to důležitější, že v moderní společnosti s rozsáhlými pravomocemi státu roste váha byrokratického typu organizace, jež musí mít účinnou protiváhu ve svých de-

mokratických protějšcích. Kde tomu tak není — jako tomu nebylo právě v Rusku zvláště ve 30. letech, mohou být ohroženy i samy základy fungování demokracie a společnost se stává vůči jakékoli případné zvůli bezbrannou.

Pro celkovou situaci, v níž se Říjnová revoluce ocitla, je příznačný Leninův výrok: „Náš dřívější program byl teoreticky správný, ale prakticky neudržitelný“.⁸⁹ Původní hypotézy se přirozeně vztahovaly na jiný typ země a ruští marxisté museli od mnoha z nich ustoupit již na samém počátku. (Některé z nich, jak jsme viděli, byly iluzorní netoliko z hlediska podmínek Října.) Řada z těch obrovských zkušeností, které pak revoluce akumulovala v procesu ustavičného hledání a ověřování schůdné cesty,⁹⁰ má širší nebo i obecnou a dlouhodobou platnost. Zvláštní význam mají pak pro země v obdobném stadiu vývoje, v němž bylo Rusko 20. let. Nelze je však bez důkladného promyšlení aplikovat na žádnou zemi, tím méně na zemi podstatně vyspělejší, jak o tom ostatně svědčí některé skutečnosti naší země z let padesátých.⁹¹

*

Právě jen na pozadí oněch extrémně nepříznivých podmínek, které sovětský vývoj provázely, může plně vyniknout velikost vykonaného díla. Jeho výsledky jsou všeobecně známy; známo je i uznání, jehož se mu dostalo netoliko od přátel, ale i odpůrců, netoliko od profesionálních politiků, ale i mistrů světové kultury, včetně největších humanistů té doby.⁹²

⁸⁸ Trocký (již v r. 1903) a Kautský (v. r. 1918) vyjádřili myšlenku, že každá diktatura se více-méně nevyhnutelně změní v osobní diktaturu. Podobná tendence tu zřejmě existuje, ale naprosto se nemusí prosadit. Důkazem toho je už vývoj a charakter strany za Lenina. Jeho vysoká autorita a celková superiorita by mu byly mohly do-volit přerod z vůdce v diktátora snadněji než komukoli jinému, přičemž permanentně kritická situace země ve spojení s občanskou válkou a roz-vratem tu mohla podobný trend jen živit — a přece nenalezáme sebestenší jeho náznak.

Jak patrně, hrají tu úlohu i okolnosti značné subjektivní povahy, mezi nimi charakter vůdce (a celé elity) hnutí. Síla určité „pozitivně zamě-rené“ hodnotové orientace může převážet i působení jakýchkoli objektivních faktorů, zvláště tehdy, promítne-li se ve vytváření institucionálních záruk.

Z dostupných faktů je ovšem možno vyvodit, že Leninova osobnost byla i v tomto směru „vý-jimečně pozitivní“ — tak, jako byla osobnost Sta-linova z daného hlediska případem „výjimečně ne-gativním“.

⁸⁹ *Spisy*, sv. 32, str. 230.

⁹⁰ „Mezi úkoly, které jsme řešili, nebyl ani jediný, který by od nás nevyžadoval, abychom jej neřešili znovu.“ (Lenin v říjnu 1921. — *Spisy*, sv. 33, str. 90.)

⁹¹ Oproti silně popularizovaným a jednostranně interpretovaným Leninovým výrokům typu „Bolševismus je vzor taktiky pro všechny“ lze uvést řadu výroků, z nichž by šlo podobným postupem dovodit pravý opak. Ve skutečnosti Lenin zdůraz-ňoval obě stránky věci: mezinárodní význam Října jako proletářské revoluce, a tudíž apliko-vatelnost některých jejích postupů, i zase relativ-nost jejich platnosti vzhledem k výrazným spe-cifikám revoluce v polocivilizované a izolované zemi.

Tak např. v diskusi o programu strany uvádí: „Říkáme, že sovětský typ nabyl mezinárodního významu. ... Ale říkat, že ruské země věnujeme anglickým dělníkům jako dar, to vůbec neobstojí před kritikou.“ (*Spisy*, sv. 29, str. 188.) Při téže příležitosti říká dále: „Bylo by směšné vydávat naši revoluci za nějaký ideál pro všechny země... Budeme-li se nafukovat a nadýmat jako žába, budeme celému světu k smíchu, budeme pouhými chvastouny.“ (*Spisy*, sv. 29, str. 186.)

⁹² Pozoruhodné „svědectví dokumentů, úvah a vzpomínek významných osobností kapitalistického světa na 50 let SSSR“ sestavil a komentuje Z. Sládek v publikaci *Ruský zázrak očima světa* (Mladá fronta 1967).

Od prvních dnů revoluce bylo možno cítit, že v Rusku se odehrává cosi, co má pronikavě změnit chod dějin; že se jich ujmají utlačení a ponížení; že činnost jejich vůdců je nesena současně patosem vědy i morálky; že je zde pokus o alternativu katastrofální logiky kapitalistického vývoje.⁹³

Tento kredit si ruská revoluce zčásti podržela i v letech devastace elementárních hodnot jakékoli etiky — mimo jiné vzhledem k situaci v protilehlém táboře, zasaženém krizí ekonomiky i demokratických forem. Kontrast ekonomického rozkladu v zemích Západu s bezprecedentními výsledky sovětských pětiletých vyjevoval potence socialismu a zdál se mnohým ospravedlňovat veškeré použité metody. A tváří v tvář nacistickým metodám a hrozbě ustupovaly všechny negativní stránky tehdejší sovětské skutečnosti vesměs daleko do pozadí.⁹⁴ Tím více pak dočasně zanikaly v konfrontaci s těmi nehynoucími zásluhami, jež si sovětský lid vydobyl v letech antifašistické války, a zčásti i pod dojmem výsledků další, poválečné etapy rozvoje, kdy se z někdejší mužické Rusi stal druhý největší průmyslový gigant světa.

V souvislosti s uvedenými vlivy a výsledky Října se tento „druhý svět“, jenž se v r. 1917 vyčlenil z celosvětové soustavy ovládané imperialismem, postupně rozrostl v celou soustavu socialistických

zemí, a zároveň začal krystalizovat i „třetí svět“, usilující o zcela autonomní rozvoj. Těmito skutečnostmi se sféra dominance monopolního kapitalismu zúžila natolik, že jeho vývojové tendence přestaly působit jako určující činitel soudobého vývoje. Zvláště zřetelně se to promítá v dnešních mezinárodních vztazích. Světové socialistické společenství vneslo do nich zcela nové demokratické principy, které musí ve vlastním zájmu zčásti respektovat a uplatňovat i jeho antipod.⁹⁵ Vyjádřil-li proto Laski v souladu s mnoha jinými kritiky již v r. 1942 úsudek, že „... surovost ruské revoluce a omyly, kterých se dopustila, nás nesmí zaslepovat před skutečností, že od doby reformace je ruská revoluce největší událostí dějin“, pak následující vývoj mohl světodějnou úlohu Října jediné dále pronikavě zvýraznit.

*

Obrovský účinek, který ruská revoluce měla, navozuje ovšem tím palčivěji úvahu, co by byl mohl socialismus dokázat a oč pronikavější by byl jeho vliv na světové dění, kdyby se byl vyvíjel v příznivějších podmínkách, a zejména kdyby se byl vyvaroval svých nejhrubších deformací. Okolnost, že tato revoluce je velkým historickým činem navzdory metodám „kultu“, nikterak totiž nesnižuje, nýbrž naopak stupňuje tragičnost

⁹³ Harold J. Laski vyzvedá mezi příčinami vítězství bolševiků okolnost, že „po stu letech špatného vládnutí dali prostému ruskému člověku první jiskru naděje, že se stane pánem svého vlastního života.“ „Lid cítil, že žije ve velké době; cítil, že umírá za velké cíle.“ Tento jeho pocit souvisel i s charakterem vůdců revoluce, kteří nebyli „povýšeni nad lid a oddělení od těch, jimž vládli; byli toliko jednou ze složek lidu“. Při zkoumání dekretů bolševické vlády z těsně porevoluční doby nelze podle Laskiho necítit „coś jako posvátnou úctu k jejím vůdcům“. (Laski, uved. práce, str. 79–80.)

⁹⁴ Tak tomu bylo i u mnoha činitelů, kteří jinak stáli vůči Kominterně v opozici. Např. Otto Bauer v práci *Zwischen zwei Weltkriegen?* (E. Prager Verlag, 1936) dospívá k závěru, že navzdory hrůzám stalinismu je rozhodující ze sovětských skutečností „fakt vítězného vývoje socialismu v Sovětském svazu“.

⁹⁵ Velice výmluvné jsou tu úvahy zvláště těch činitelů USA, kteří v druhé polovině padesátých let zdůvodnili nutnost nové strategické orientace Západu. Poněvadž „Sovětský svaz zlomil americký monopol nukleárních zbraní a prostředků jejich dopravy“, přestala být globální válka „racionálním prostředkem dosahování cílů“, neboť by „po ní nezbýval jeden nedotčený Řím, ale dvě zničená Kartága“. Poněvadž Rusko narušilo i další tradiční monopol Západu — „monopol vývozu kapitálu a technické pomoci“ —, mohou méně vyvinuté země pocítovat „dvojí závazanost Kremlu: za pomoc, kterou poskytuje, i za to, že nám, Američanům, nahnal strach a přiměl nás tak ke štedrosti“. Neboť „kdyby padla Indie, kdyby se od nás odvrátila Latinská Amerika a kdyby Střední

Východ sklouzl za železnou oponu, nemohlo by nás zachránit žádné množství raket...“. „Ruské úspěchy ve výrobě a růstocím hospodářské pomoci jsou spojeny se vzrůstem přitažlivosti komunického systému v rozhodujících oblastech méně vyvinutých zemí“, přičemž jsou to právě „rozvojové kontinenty Asie, Afriky a Latinské Ameriky, jež mají hrát v budoucnu rozhodující úlohu“ i pro výsledek „velké soutěže svobodného a komunistického světa“. Schopnost realizovat adekvátnější politiku „bude prověřkou nejen naší způsobilosti přežít, ale i měřítkem toho, zda jsme hodni přežít“ ve světě, který nás konfrontuje „s totálně novým souborem problémů, jejichž explozivnost nám bere dech“.

Pod dojmem těchto a podobných skutečností (jejichž reflexí jsou citované úvahy J. F. Kennedya, A. Stevenson, Ch. Bowlese a H. Kissingera, jakož i analýzy Kennana, Schlesingera, Rostowa, Lippmanna a celé plejády dalších prominentů USA — a netoliko USA), došlo postupně k výrazným modifikacím tradiční imperialistické politiky ve vojenské, hospodářské i diplomatické sféře — k modifikacím, jež lze zpřístupňovaně nebo i bezprostředně odvodit z důsledků Října.

John F. Kennedy, *The Strategy of Peace*, (Harper and Brothers, New York 1960), str. 5, 12, 47.

Adlai Stevenson, *Putting First Things First*, (Random House, New York 1960), str. 49.

Chester Bowles, *The Great Political Break-through* (New York 1960), str. 139, 141.

Henry Kissinger, *The Necessity for Choice*, (Harper and Brothers, New York 1960), str. 9.

⁹⁶ Laski, uv. práce, str. 119–120.

faktu jejich vzniku a existence. Ruská revoluce, nezapomínejme, neměla poslání toliko či především národní, nýbrž internacionální. Byla chápána jako iniciativní prolegomena ke světové socialistické revoluci. Tento její záměr bezprostředně ztroskotál; analogické možnosti vyvstaly však i později.

— V podmínkách třicátých let se naskytla krajně vzácná příležitost prokázat superioritu socialismu nad systémem, který se zmítal v nejtěžší komplexní krizi celé své éry,⁹⁷ a tím rozhodně ovlivnit proces rozkladu politických opor kapitalismu. Avšak právě v této době uplatňovala Kominternu, na niž stalinské vedení vykonávalo rozhodující vliv, velice nešťastnou a nesprávnou politickou orientaci. A právě v letech, kdy svět byl pod dojmem fascinujících úspěchů sovětské výstavby, zahájil Stalin bez ohledu na mezinárodní účinky sérii krvavých represálií, které pomohly dezorientované buržoazii zajistit si konsensus většiny s uplatňovanými metodami její nadvlády: riziko revoluce, která v Rusku nabyla takové brutality právě ve fázi svých očividných úspěchů, se jevilo nadměrné a neúměrné možnému přínosu.⁹⁸ Tak byla omezena druhá velká příležitost rozšířit věc socialismu do západní Evropy. A analogické byly zprostředkované účinky týchž deformací při třetí a poslední příležitosti tohoto druhu — v podmínkách morální krize kapitalismu těsně po druhé světové válce.⁹⁹ Výsledky, jichž zde bylo dosaženo, zdaleka proto neodpovídaly těm možnostem, které nabízela prozíravá politika, respektující specifiku zemí, jež prošly staletím zcela rozdílné historie a jejichž dělnictvo znalo hodnotu demokratického mechanismu vlády.

Účinky oné periody sovětského vývoje, kterou poznamenala Stalinova osobní moc,

přesahují proto rámec samotného Ruska: oslabily — zvláště pokud jde o vyspělé země — plnění tohoto internacionálního úkolu, který ruská revoluce dostala do vínku a jehož úspěch by jí samotné přinesl nové impulsy a dimenze rozvoje.

*

Proces ruské revoluce a na něj navazujících přeměn světa se však stal mocným impulsem pro radikální přetváření celého mechanismu tradiční kapitalistické společnosti. V podmínkách vytvořených Říjnem se stalo zhoła nemožným nadále přehlížet neduhy živelného vývoje s jeho těžkými důsledky pro ekonomickou i politickou stabilitu systému. Keynes zevrubnou analýzou dospěl k závěru, že pro kapitalismus je „životně důležité vytvořit centrální kontrolu v některých oblastech, svěřených dnes většinou soukromé iniciativě“.¹⁰⁰ Idea státně monopolistické regulace se rychle rozšířila v praxi vyspělých zemí a stala se prvním článkem řetězu přeměn, které výrazně modifikovaly a modifikují soudobou západní společnost. Kontrola nad ekonomickými silami umožňuje (a vědecky podložený systém opatření stimuluje) trvalý ekonomický růst. Jednou z podmínek tohoto růstu je i růst masové spotřeby a tudíž životního standardu v širokém slova smyslu. Tím se upevnila půda pro relativně vysoký stupeň konsensu: třídní boj nevymizel, ale jeho těžištěm je zápas o rovnoměrnější rozdělení národního důchodu. Pro vedení tohoto zápasu má dnes dělnická třída legalizované institucionální nástroje, které jsou velmi účinné a vzbuzují respekt privilegované mocenské elity. Tak dochází k realizaci a zdokonalování rozsáhlé soustavy sociálních opatření, což zase zpětně posiluje prvky konsensu.¹⁰¹ Průvodním

⁹⁷ „Její trvání a zdánlivá nevyhléditelnost se současníkům jevily jako dovedení kapitalistického systému samého ad absurdum.“ — říká výstižně americký politolog Hans Morgenthau. (*The Purpose of American Politics*, str. 51).

⁹⁸ V souvislosti s tím ani přepracovaná orientace KI, uplatňovaná ostatně mnohde jen váhavě, nemohla přinést plný efekt takového sjednocení antifašistických sil, jež by se v některých zemích Západu mohlo stát východiskem postupných revolučních přeměn.

⁹⁹ Komunisté, kteří si nezměrnými obětmi a hrdinstvím v protifašistickém boji vydobyli v řadě zemí vedoucí úlohu, začali ji pak ztrácet neschopností překročit v teorii i praxi sektářský rámec, daný stalinskými dogmaty o diktatuře proletariátu. Tento proces šel ruku v ruce s oslabováním jejich pozice některými velmocenskými prvky ve Stalinově politice.

¹⁰⁰ Keynes, *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. NPL 1964.

¹⁰¹ Problém konsensu je ovšem složitý a rozporný. Jak známo, v některých globálních společnostech nacházíme společenství lidí, která (např. z rasových důvodů) konsensu mocenské elity zcela odpirají. Ve všech soudobých společnostech existují silné vrstvy, jejichž zájmy nejsou uspokojeny objektivně ani subjektivně, jakož i početné skupiny a jednotlivci s hodnotovou orientací natolik odlišnou od orientace převládající, že jsou vůči danému systému ve více či méně ostrém konfliktu. Jestliže proto v dané souvislosti — tj. z hlediska změn, jež prodělává západní společnost — akcentujeme fakt konsensu, neznamená to nikterak, že v jiných hledisek nevystupuje do popředí právě opačný aspekt věcí: nesouhlas, konflikt, „dissent“.

jevem ekonomického růstu je mj. i postupný přesun pracovních sil do „terciárního“ sektoru služeb, což podstatně mění někdejší obraz stratifikace s dělnickou třídou jako masovou dominantou sociální struktury.

Uvedený trend vývoje napovídá, že původně předpokládaná cesta přeměny kapitalismu v socialismus se tu uzavřela. Soudobé vyspělé civilizace Západu trpí přirozeně i přes svou rozsáhlou modernizaci četnými neduhy, které jsou odrazem nejen těch rozporů, jež s sebou nutně nese technologický pokrok jako takový, ale nadále i těch rozporů, které plodí daný výrobní způsob neadekvátní stále se stupňující společenské povaze produkce. Škála těchto rozporů a neduhů, která je široce komentována i v západní sociologii, dává tušit, že optimální řešení není civilizaci tohoto typu dostupné; že tato bude muset prodělat ještě radikální přeměny, aby odpovídala obrazu společnosti hodné těch nezměrných možností, jež se lidstvu rozevírají. Lze dokonce mít za to, že objektivní nutnost těchto přeměn je v podstatě ekvivalentem té nutnosti sociální revoluce, kterou proklamoval klasický marxismus.

Přesto však nelze přehlédnout kardinální rozdíly mezi původním pojetím a realitami dneška. Představa proletářské revoluce byla odvozena z předpokladů „zostřování“ kapitalistických rozporů, „polarizace tříd“, vykořisťování „tak hmatatelného, že se musí zhroutit“. Tendence k takovému vývoji, patrná ještě v první třetině tohoto století, byla však překonána. Kapitalismus projevil nečekanou adaptabilitu — a z ní pramení i jeho životnost.

Zkoumáme-li však, čemu za tuto svou životnost vděčí, tj. zkoumáme-li povahu a směr této adaptace, docházíme k závěru, který by marxisty neměl překvapovat: jde v podstatě o adaptaci celého, zvláště pak ekonomického systému těm hlubinným silám společenského vývoje, které Marx s Engelsem objevili již před stoletím. Podstatným obsahem dané adaptace jsou opatření, jimž byl (ve spojení s revoluční lidovou mocí) vždy přičítán

socialistický charakter, jejichž společným jmenovatelem je rostoucí úloha státu v řízení společenských procesů, a jež se týkají jak ekonomické sféry (určitá míra plánování, ovlivňování investiční politiky, kontroly zahraničního obchodu, nivelizace příjmů progresivním zdaňováním aj.), tak i sféry sociální (relativně progresivní zákonodárství v oblasti zdravotní péče, důchodového zabezpečení, péče o děti, školství a vzdělání, bytové politiky atd.). Okolnost, že se tyto změny neprosazují všude stejnou měrou a automaticky, že bývají předmětem ostrého zápolení a že jsou výrazem tlaku spodních společenských vrstev na vrstvy horní, které si podržují nepřiměřený podíl na moci a rozhodování, toliko podtrhuje dějinnou superioritu objektivně socialistických tendencí („technologického“ i „lidského“ faktoru) nad kapitalistickými formami sociálního uspořádání.

V tomto smyslu dal vývoj marxismu plně za pravdu. Byl to Engels, který již v sedmdesátých letech minulého století z prvních zárodků státní intervence a monopolismu dovodil, že tu jde o intervenci objektivně socialistických tendencí do kapitalistického ústrojí.¹⁰² A byl to Lenin, který již v roce 1917 z analýzy prvopočátků státně monopolistických metod došel k závěru, že „socialismus na nás hledí všemi okny soudobého kapitalismu“.¹⁰³ S podstatně vyšším stupněm oprávnění to můžeme prohlásit o mnoha soudobých industriálních společnostech Západu. A všeobecně konstatovaný proces oddělování vlastnictví od řízení, který poukazuje — opět ve smyslu engelských analýz — na postradatelnost funkce kapitalisty a snižování jeho váhy v moderním ekonomickém mechanismu, uvedenou charakteristiku pouze dokresluje.

Jak rychle a jak účinně bude docházet k dalšímu snižování specifické váhy vlastníků i v mechanismu politickém — přirozeně teprve po uzavření tohoto procesu dovrší kapitalismus svou metamorfózu —, bude zřejmě záviset ani ne tak na objektivně probíhajících změnách v mechanismu výrobně technické základny, jako na vůli a energii mas obyva-

¹⁰² Engels, *Anti-Dühring*, Praha 1949, str. 241.

¹⁰³ Lenin, *Spisy*, sv. 25, str. 370. — Důkladnou pozornost si ostatně v tomto kontextu zasluhuje celý komplex Leninových úvah z citované zde stati. (*Hrozící katastrofa a jak ji čelit*, zvl.

část *Je možné jít kupředu a bát se přitom jít k socialismu?* (*Spisy*, sv. 25, zvl. str. 367–370). Zbavíme-li jej dobového rámce, objeví se myšlenky tak čerstvé, že tradiční interpretaci leninismu nezbyvalo než je přikrýt mlčením.

telstva té které země. V tomto směru lze patrně počítat s obrovskými rozdíly: jejich aproximativním měřítkem by snad mohly být dnešní rozdíly ve vlivu, kterým v jednotlivých zemích disponují marxistické (a vůbec levicové) strany a skupiny. Vzdálenost, která v daném ohledu dělí třeba Francii (nebo — řekněme — Švédsko) od Spojených států, se zdá být propastná.

Buď jak buď, vývoj vyloučil tu alternativu, jež se jevila nejrealnější — alternativu revoluce a výstavby socialismu cestou diktatury proletariátu nejprve v nejvyspělejších zemích. Vedl k prolomení kapitalistického řetězu v jeho nejslabším článku a k izolované výstavbě socialismu v podmínkách ekonomicky krajně nepříznivých a politicky velice rozporných; teprve mnohem později, v souvislosti s rozvojem první socialistické země a podmínkami jí vytvořenými, nastoupilo cílevědomý socialistický kurs několik dalších zemí. Tento proces však již nezasáhl země nejvyspělejší: většina jejich obyvatel zachovala danému systému loajalitu díky progresivním změnám, k nimž byl přinucen, a vzhledem k obavám z revoluce, jež se ukázala tak strastiplnou. Socialismus sem proniká cestami, jež si vynucuje, zhruba řečeno, kombinovaný nátlak expandující technologie a nižších vrstev restratifikované společnosti.

*

Okolnost, že směr předznamenáný Říjnem bude patrně jen jednou z realizovaných variant vývoje k beztržní společnosti, nikterak neoslabuje potřebu postupně ho podrobit důkladné sociolo-

gické analýze. Nejde jen o to, že různé jeho aspekty se reprodukují ve vývoji zemí, jejichž nezávislý vývoj započal zhruba na téže hladině industrializace, že problémy „Jihu“ nabývají na váze i z hlediska osudu „Severu“ a že pomoc při jejich řešení je i atributem internacionalistické morálky. Jeho analýza rovněž umožní ověřit si validitu řady axiomat obecné sociologické teorie, zjemnit nástroje, s nimiž pracuje, a získat současně bohatství podnětů pro její další rozvoj, jmenovitě pro konstituování marxistické sociologie politiky.

Přístup k této látce je však zatarasen barikádou stalinské interpretace, která dějiny ruské revoluce a jejich teoretickou reprodukci zakryla nánosem falzifikací, a je zkomplikován těžkou dostupností autentických pramenů. Již tyto okolnosti vedly autora k tomu, aby místo okamžitého pokusu o čistě sociologickou analýzu reinterpretoval Říjen (po třech zvlášť nosných tematických liniích) nejprve v rámci v podstatě téhož historicko-politologického přístupu, v jehož termínech je tradičně vykládán. Doufáme, že přes pouhou aproximativnost řady závěrů poslouží tato studie k přesnějšímu nazírání aspoň hlavních kontur obrazu ruské revoluce, a tím k lepší orientaci v tomto terénu — terénu neprobádaném, členitém, zamlženém a přitom tak poutavém a plodném. Analýza Října pomocí svébytně sociologických prostředků může být výsledkem teprve dalšího a kolektivnějšího úsilí, jemuž musí předcházet interdisciplinární spolupráce.

*(Odevzdáno redakci
v listopadu 1967)*

Po létech plodných vědeckých sporů a úvah o modelech ekonomického řízení socialismu se dnes již v této oblasti přešlo do stadia konkrétních aplikací a veřejného propagování nové ekonomické soustavy. Do centra teoretických diskusí v odborných kruzích se v poslední době přesunula problematika socialistických perspektiv vědeckotechnické revoluce, jež pomalu dozrává do stadia projektování. Na samém počátku vědeckých kritik a rozborů pak stojí problematika modelu politického systému a řízení rozvinuté socialistické společnosti, jež je s oběma předchozími nerozlučně spjata. Socialistická společnost, pokud vážně aspiruje na předstížení kapitalismu nejen ve statických ukazatelích kvantitativního růstu, ale především v dynamickém rozvíjení nových kvalit, nemůže na dlouhou dobu ponechávat v zastarávajících, vyježděných kolejích institucionální setrvačnosti tak závažné síly masového působení a řízení, jaké představuje sama politická soustava socialismu. Zejména ne proto, že autentický marxismus viděl v politice krajně významný akcelerační sociálního vývoje a ostře kritizoval její konzervativní, samoučelné a alienační tendence, deformující sociální pohyb ve sféře ekonomiky, vědy a způsobu života i v jiných sociálních sférách. Proto se také nevyhnutelně dříve nebo později bude muset pozornost našich společenských věd mnohem více soustředit i na problematiku modelů politického systému socialismu, zejména z hlediska možností a překážek jeho dynamizace. Jako jeden z podnětů a příspěvků pro šířeji koncipovanou interdisciplinární práci v této oblasti bych chtěl věnovat v této své práci pozornost některým otázkám systémové analýzy organizačních vztahů v socialismu a některým pro nás pozoruhodným poznatkům sociologie organizace.

V následujících úvahách nikterak nemohu zešíroka rozebírat a kriticky srov-

návat různá teoretická a metodologická pojetí zkoumaných otázek. Omezují se zde jen na výběr a nástin těch teoreticko-metodologických instrumentů, jež se mi zatím jeví jako neúčelnější a nej-použitelnější k provádění komplexnějších rozborů a začleňování dílčích výzkumů do širších kontextů systémové analýzy.

I. K některým metodologickým nástrojům systémové analýzy a projektování

K serióznímu zkoumání jakékoliv části politického systému socialismu mohou nejvíce přispět právě tak marxistické, jako moderní metody a principy systémové analýzy, neboť je zapotřebí každou dílčí studii v maximálně možné míře zasazovat do nejbližších systémových souvislostí. Abychom toho dosáhli, musíme zpravidla často překračovat zafixované meze a pojmy tradičních vědních disciplín a usilovat o skutečnou interdisciplinární komunikaci, umožňovanou moderními behaviorálními, kybernetickými, sociálně modelovými a jinými obecnějšími společenskovědními hledisky a přístupy.

Pokud budeme uvažovat o modelování politického systému, je zapotřebí vidět dvě hlavní formy a možnosti využití modelových konstrukcí a analýz. Jedna vychází z pojetí modelu jako stimulačního ústrojí technické či matematické povahy, druhá chápe model jako logicky ucelenou a maximálně názornou teoretickou koncepci zkoumaného předmětu. Zpočátku nám nejspíše půjde o modelování především v tomto druhém pojetí. Dále je zapotřebí odlišovat teoretický model od jeho empirického rozvinutí. S. Kowalski definuje teoretický model jako „soubor kategorií a tvrzení, tvořících souvislou logickou strukturu, jež umožňuje z kategorií a tvrzení o značném stupni abstrakce, nevyskytujících se vůbec v běžných představách o společnosti, získat kategorie a tvrzení, pojímající

společenské jevy a vztahy v celém jejich konkrétním bohatství.¹

Pokud se týká uplatnění systémové analýzy ve společenských vědách, dominují v ní hlediska strukturálně funkcionální, behaviorální a kybernetická. První z nich nám pomáhají především v odkrývání elementů a jejich vzájemných vazeb v systému a vůči systému, druhá nám usnadňují kvalitativní odstupňování různých rovin chování jednotlivých elementů a subsystémů a třetí nám umožňují zkoumat spojení systému s jeho prostředím. Sociální systémy se elementárním řádem odlišují od systémů individuálně personálních a svými funkcemi od systémů kulturních. Proti tradičním modelům sociálních systémů převážně normativní nebo statické povahy mají soudobé modely sociálních systémů spíše analytickou, aproximativně dynamickou a predikční povahu. Objektivní vazby mezi elementy sociálního systému mají povahu sociálních vztahů, subjektivní mají charakter sociálních styků a speciální subjekt-objektová zprostředkování vytvářejí organizace. Struktura systému představuje rozvržení sociálních pozic jeho elementů na základě objektivních vztahů a jeho funkcionalita vyjadřuje rozvržení rolí na základě ustálených institucí a norem.

Při zkoumání chování elementů v systému rozlišují behavioralisté podle W. G. Bennis pět kvalitativně odlišných úrovní nebo stupňů složitosti chování, a to: 1. osobnost, 2. interpersonální dynamiku, 3. skupinové chování, 4. meziskupinové chování, 5. chování v organizacích.² Organizační chování jako nejvyšší stupeň systémového chování inkorporuje v sobě všechny předcházející nižší stupně a musí s nimi proto počítat.

Systém se zpravidla skládá ze vstupů a výstupů (input-output), elementů nebo součástí, jejich vazeb (funkcí) a regulátorů (řízení). Uvedme si jako příklad základní elementy (složky) systému, který představuje industriální společnost. Podle doplněného schématu B. M. Grosse k těmto složkám náleží:

a) rodiny (tendující od širší formy k formě nukleární),

- b) společenství (jež se v procesech urbanizace a industrializace hroutí),
- c) zaměstnanecké organizace (jež se zvětšují a byrokratizují),
- d) asociace zájemců a stoupenců (jež si vytvářejí aparáty a štáby zástupců),
- e) politické strany (jež prosazují své členy do klíčových pozic ve vládě),
- f) kontinuum vládních a nevládních organizací (z něhož se zejména na střední úrovni vynořuje řada kvazí-vládních organizací).³

K jejich základním vazbám po mém soudu náleží: a) kontinuita a diskontinuita, b) účelnost a zprostředkování, c) funkce a disfunkce, d) dělba práce a kooperace, e) integrace a diferenciacie, f) zájmová a mocenská závislost nebo autonomie.

Činnost sociálního systému možno pak rovněž za použití schématu B. M. Grosse analyzovat na základě těchto složek:

- a) artikulování, ospravedlňování a uplatňování zájmů různých zájemců,
- b) produkování různých druhů kvalit a množství výstupů,
- c) investování do kapacity systémů pro budoucí výstup,
- d) efektivní využívání vstupů (zejména informací),
- e) osvojování si kodexů chování (institucionalizace),
- f) vykonávání všeho toho způsobem, který se konformuje s různými kodexy chování (socializace),
- g) umožňování a vytváření různých racionalizací a inovací.

K hlavním regulátorům řízení sociálního systému náleží:

- a) přeměna vstupních informací ve výstupní akce,
- b) přeměna výstupových kontaktů s prostředím ve vstupní informace (zpětná vazba),
- c) přeměna vstupních potřeb a zájmů v systémové požadavky,
- d) přeměna systémových požadavků v interní nebo výstupní opatření,
- e) překonávání odchylek ohrožujících stabilitu systémů,

¹ Krytyka teorii nauki Maksa Webera. Skic marksistowskiego modelu nauki; Studia socjologiczno-polityczne 17/1964, str. 148-9.

² W. G. Bennis: *Changing Organizations*, New York 1966, str. 186.

³ R. A. Bauer (ed.): *Social Indicators*, Cambridge 1966, s. 195-7.

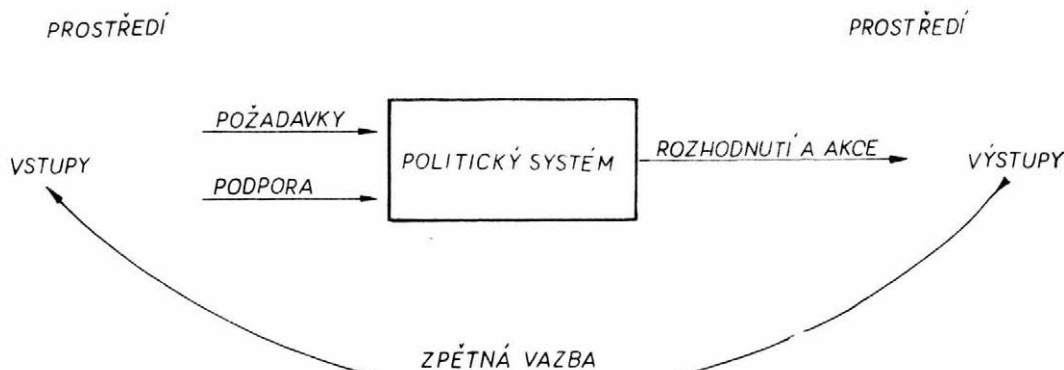
f) překonávání setrvačnosti a samoučelnosti umožňující vnější adaptaci a strukturální vývoj systému.

Tyto regulačně transformační mechanismy mohou být zabudovány do některých běžných elementů nebo jejich systémových vztahů, anebo se vyčlení ve zvláštní specializované orgány a činnosti. Uplatňují se a působí buď jako živelné tendence či automatické regulátory anebo jako uvědomělé a záměrně řídicí zásahy. V prvním případě zůstává systém na úrovni sociálního agregátu či struktury, ve druhém se pozvedá na úroveň sociální organizace.

Všechny zmíněné systémové složky nejobecnějšího modelu sociálního systému se v jednotlivých konkrétnějších sociálních případech a modelech vyskytují v různém množství (některé mohou chybět), intenzitě, proporcionality, a zejména pak s kvalitativně odlišným, historicky konkrétním obsahem, zaměřením a skloubením. Úkolem a smyslem systémové analýzy je odhalení a specifikování všech základních složek, jež vtiskují zkoumanému objektu

části systému vyššího řádu. Pokud se týká kroků systémové analýzy v jejím prvním stadiu, je podle Stefana Żolkiewského⁴ nejdůležitější to, že element systému získává význam tím, že vystupuje v opozici k druhému součiniteli anebo více součinitelům. Opozice (zejména pak hlavní rozpor) slouží k vytvoření kódů. Význam elementů a vztahů dále vyplývá ze situace. Z jedné strany je funkcí historie a kulturních kontextů (prostředí), z druhé strany je funkcí struktury systému, do něhož se začleňují.

Dále bych chtěl věnovat několik poznámek systematické politického systému, vůči němuž širší sociální systém vystupuje vlastně v úloze vstupního a výstupního sociálního pole nebo prostředí. Zatím se mi podařilo zjistit pouze jeden zcela komplexní model politického systému, a to v díle Davida Eastona,⁵ jež si zasluhuje naši pozornost. Z řady modelových schémat předložených autorem uvádím alespoň jeho zjednodušený elementární model, který má podobu znázorněnou v obr. 1.⁶

Obr. 1.

systémovou podobu. V našem případě se zejména jedná o rozčlenění hlavního systému na základní subsystémy, které mají vlastní kvalitativně odlišné vnitřně systémové znaky; přitom jsou zároveň vzájemně spjaty vnějšími (řádově vyššími) systémovými vztahy a fungují jako sou-

Proti kybernetickému přístupu, pro který to, co se nachází mezi vstupy a výstupy, hraje úlohu „černé skřínky“, jejíž obsah je pro zkoumané procesy irrelevantní, systémová analýza naopak zkoumá především tuto černou skřínku, aby zjistila, prostřednictvím jakých složek či

⁴ S. Żolkiewski, *O regulach analizy strukturalnej*, Kultura i społeczeństwo 4/1966, str. 23–26.

⁵ D. Easton, *A Systems Analysis of Political Life*, New York 1965.

⁶ C. d. str. 32.

vazeb lze určité vstupní hodnoty transformovat v různé alternativní hodnoty výstupní, a naopak.

Požadavky vznikající v sociálním prostředí vzhledem k politickému systému jsou výslednicí sociálních potřeb (k nimž autor počítá očekávání, mínění, motivace, ideologie, zájmy a preference) a jejich institucionální kanalizace, vyúsťující v představu, že autoritativní (mocenské) přidělení určité potřebné věci či role těmto činitelům politického systému, kteří jsou za to odpovědní, je nebo není politicky nezbytné. Pravděpodobnost, že potřeba se změní v požadavek, odvisí od množství alternativních dveřníků, kteří regulují proces vstupu, a od pravidel, podle nichž se řídí.

To, jakou poskytuje prostředí systému podporu (nebo důvěru), je určováno vyjádřením a uspokojováním či neuspokojováním jeho potřeb. Objektem požadavků i podpory jsou tři základní ohniska nebo složky politického systému, k nimž patří: politická společenství (asociace a hnutí), politický režim (instituce a organizace moci) a politické autority (rozhodující orgány řízení). Výstupy jsou vytvářeny a uskutečňovány autoritami v podobě rozhodnutí a sdružených akcí.

Struktura politického systému zahrnuje jednak individuální politické pozice a role, jakož i vztahy mezi nimi, a potom cílově orientované soubory či kombinace pozic a rolí, jež jsou zakotveny ve skupinách a organizacích. Politická společenství představují skupiny členů spjatých dohromady neformální participací na společenské struktuře a zaměřením politických procesů, a sahají od lokalit až po internacionality. Hrají významnou úlohu tím, že tlačí na přeměnu potřeb v požadavky a rozvíjení či odumírání politické podpory a solidarity vůči institucím politického režimu a orgánům politického řízení. Politický režim a systém vlády se skládá ze struktury autority (mocenských pozic a rolí s nimi spjatých), hodnot (cílů) a norem. K hlavním nositelům autoritativních rolí náleží zejména stařešinové, nejvyšší vedoucí, výkonné orgány, zákonodárci, soudci, administrátoři, radní, vladaři a vůbec nejrůznější orgány řízení. Zvláštní postavení ve struktuře politic-

kého systému zaujímají formalizované transformátory a regulátory požadavků, podpory a kontroly politické moci, k nimž náleží politické strany, zájmové skupiny a prostředky formování veřejného mínění.

B. M. Gross⁷ považuje politický systém za subsystém řízení systému celé společnosti, někdy mylně redukováný jenom na „stát“. Do tohoto subsystému řízení však podle něho spadají také lidé a instituce vně formální vlády, to znamená politické strany, výdělečné zájmy, odbory, církve atp. V moderních vysoce organizovaných společnostech má tento subsystém zpravidla povahu ústředního řízení, které kolísá v určitém kontinuu mezi centralizací a decentralizací anebo mezi diktaturou a demokracií. Základním měřítkem posunu rolí vedoucích i vedených ve směru demokracie či diktatury je stupeň rozvoje a uplatňování „občanských práv“ a stupeň participace občanů a členů různých organizací na „veřejné politice“.

Ať už akceptujeme tato (i četná další s nimi související) teoreticko-metodická východiska systémové analýzy více či méně pozitivně, anebo se k nim stavíme spíše kriticky, umožní nám lépe obhlédnout základní kontury a souvislosti velice složitého a komplexního systému sociálních elementů a vztahů, v němž se pohybuje problematika organizačních vztahů v politickém systému socialismu.

II. K některým otázkám institucionální a organizační dynamiky

Vycházíme-li z pojetí politiky jako svého druhu zprostředkující činnosti, pak vidíme, že toto zprostředkování má tři obzvláště důležité rysy:

1. Jedná se o zprostředkování sociálních potřeb, zájmů, požadavků a podpory (tzn. zpětných potřeb a požadavků) mezi sociálním prostředím a politickým systémem.

2. Jedná se o zprostředkování převážně institucionální organizační a řídicí povahy, ve kterém dominuje vztah mezi řídicími a řízenými.

3. Jedná se o zprostředkování konečkonců autoritativní, či přesněji řečeno mocenské povahy, ve kterém se uplatňuje vztah mezi vládnoucími a ovládanými.

Tato problematika se nám systémově nejvýrazněji projevuje na půdě sociálních organizací, a to dvojím způsobem: Jednak v podobě politických aspektů činnosti různých organizací, a potom v procesech fungování speciálních politických organizací. Z této dvojí vzájemně se prolínající tematiky sociologie organizace bych se zde věnoval spíše některým teoretickým hypotézám prvního okruhu, a to ze dvou hledisek. Jedno se týká základních možností vývoje institucí a organizací, a druhé postavení člověka v organizacích a možnosti humanizace a demokratizace jejich činnosti.

Nejprve několik poznámek k otázce pojetí instituce a organizace, a to především z hlediska jejich vzájemného poměru. Z mnoha různých pojetí obou těchto základních kategorií nám pro potřeby systémové analýzy vyhovuje širší, převážně sociálně psychologické pojetí instituce, jež v sobě zahrnuje jako užší pojem organizaci chápanou více sociologicky. Přitom se nám nejedná ani tak o instituci jako o skupinu osob nebo určitou konkrétní organizační nebo právní formu jejich seskupení, ale zajímá nás hlavně instituce jako zvláštní model nebo regulační mechanismus systémového chování a myšlení, který plní dvě základní funkce:

- a) usnadnění adaptace systému vůči objektivním změnám a subjektivním požadavkům prostředí,
- b) zajištění stability a trvání systému přízpůsobováním jeho částí existencním požadavkům celku.

Fungování institucí se projevuje ve dvou základních formách: Buď v podobě zvykově normativní (příp. i právně sankcionované), a pak se jedná o instituci v užším slova smyslu (např. demokracii). Anebo v podobě objektivně ustálených orgánů dělby práce a procedur řízení, a pak se jedná o organizaci (kupř. stát nebo stranu v systému demokracie).

Pro dynamiku institucí v nejširším slova smyslu je příznačné, že jejich formování a působení na příslušný sociální systém osciluje mezi renovací a petrifikací. Podle názorů Wl. Bieńkowského⁸ prosazování institucionálních a systémových inovací nejvíce napomáhá princip

zvětšování efektu při zmenšování námahy (zákon ekonomie činnosti) a včasné odhalování a náležité řešení systémových rozporů. Z nich nejpodstatnější je pak rozpor mezi měnícím se složením a zaměřením sociálních sil a setrvačnou institucionální strukturou systému. Naproti tomu k neúnosnému stupňování nebo jednostrannému zbytnění petrifikační funkce institucí vede zejména jejich odpoutávání se od subjektivního úsilí jednotlivců a konkrétní tvorby kolektivní vůle, vytváření psychologických stereotypů mezi jejich uživateli a vytváření zvláštních zájmů a privilegií, spjatých s jejich neměnnou existencí. Institucionální kostnatění se může projevovat jako drobení sociální struktury, narůstání rituálních elementů, rozvoj sakralizace a ideologizace, rozrůstání specializovaných institucí nebo kumulativní byrokratizace.

Pokud se vedou různé humanitní polemiky proti institucionalizaci a za uvolnění člověka z krunýřů institucí, má se na mysli především tato jejich zbytnělá a petrifikovaná role a pomíjí se jejich role racionalizačně integrativní, bez níž se ani socialismus neobejde.

Širší rozvinutí těchto dvou základních polárních tendencí v dynamice institucí nám podává Z. Bauman⁹ ve svých modelech stabilní a rozvojové kultury. Stabilní kultura představuje nižší a primitivnější vývojový stupeň, objevující se ve společnosti venkovského typu s velkou homogenizací sociálních vztahů, styků a rolí, kde je život všech podroben jednomu univerzálnímu řídícímu centru a inovace probíhají jen z vnějších popudů. K hlavním znakům její institucionální struktury patří:

- a) Všeobecné potlačování všech úchylek pomocí kontroly a sankcí.
- b) Vznikání rozporů mezi technickými inovacemi a sociálními zájmy obsluhy různých institucí.
- c) Struktura myšlení vyznačující se preferováním konformismu, konkrétnosti, kvalitativních hledisek, bezčasovosti a tradičních způsobů chování.

Naproti tomu vývojově vyšší model rozvojové kultury, vyskytující se v heterogenní industriální společnosti, se vyzna-

⁸ Wl. Bieńkowski, *Problemy teorii rozwoju społecznego*, Warszawa 1966.

⁹ Z. Bauman, *Bieguny analizy kulturowej*, Studia socjologiczne 3/1964.

čuje zcela protikladnou institucionální strukturou:

- a) Vysoce cení a odměňuje určité novátorské deviace.
- b) Ustavičně vytváří skupiny deviačního chování.
- c) Vlastní mechanismus účelné asimilace a institucionalizace takových vybraných deviací a kontinuální modifikace závazných standardů chování.
- d) Strukturu myšlení charakterizují preference časovosti, abstrakce, kvantifikace a individualismu.

Nejpodstatnějším rysem přechodu od stability k rozvoji je proces pluralizace sociální organizace a osobností, v jehož průběhu dochází k řadě významných přesunů. Jednak je to přesun od homogenní činnosti k izolovaným autonomním činnostem. Dále jsou to přesuny od nediferencovaných kolektivů k diferenciaci skupin a funkcí. Také se tu objevují přesuny od totálních vztahů k parciálním, a konečně i přesuny od homogenní osobnosti k heterogenním „svazkům rolí“.

Zdá se, že i my stojíme před problematikou jistých posunů a přesunů v institucionální dynamice na ose, probíhající mezi těmito dvěma póly konzervativismu a progresu. Nositeli těchto změn mohou být jednak objektivní přesuny v materiálně technické základně a sociální struktuře, avšak rozhodující úlohu zde zřejmě hrály a budou hrát sociální organizace, zvláště pak řídící a politické.

Podívejme se proto nyní na některé možnosti systémové analýzy geneticko-strukturálních aspektů sociálních organizací. Sociální organizace bývá zpravidla pojímána trojím způsobem. Buď jako objektivně ustálený soubor elementů sociálního systému (speciální sdružení lidí nebo sociálních skupin), nebo jako objektivně formalizovaný způsob jejich systémového uspořádání a chování (forma spolupráce a soužití), nebo jako zvláště účinná metoda využívání a koordinování částí systému jako prostředků (orgánů) k dosahování systémových cílů (metoda zprostředkování efektů). Nás zde budou hlavně zajímat oba tyto poslední vzájemně se prolínající významy organizace. Jeden z nich v sobě zahrnuje problematiku možností demokratického a humanitního vývoje postavení a vzájemných

vztahů lidí ve stabilních a zvěcných sociálních útvech, a druhý problematiku stupňování sociální moci a racionalizace prostředků odbornické efektivity, jež může lidem prospívat nebo škodit.

Sociální organizace je úzce spjata s rozvojem techniky, ekonomiky a dělby práce, a to zejména s oddělením řídicí práce od výkonné a formováním speciálních orgánů řízení. Organizace můžeme rozlišovat a posuzovat podle sociálního složení (skupinového, třídního, nacionálního nebo internacionálního), obsahového zaměření činnosti (ekonomického, politického, kulturního, vojenského, sportovního, či zájmového) anebo vazebného uspořádání (byrokratického, demokratického atp.). Z hlediska dynamiky organizací je pro nás zvláště významné toto poslední kritérium, jež je určitou výslednicí obou předchozích a tedy závisí jednak na složení a velikosti organizace, a potom na jejím obsahovém zaměření. Toto vazebné uspořádání se v jedné rovině pohybuje v kontinuu od neformálních malých skupin (volně spjatých zájmovou solidaritou, dobrovolnou participací a osobní autoritou vedení) až po formalizované velké struktury (spjaté závislostmi dělby práce, existenční nutností nebo různě vymezenými cíli, závazným členstvím a hierarchicky zprostředkovanými vztahy nadřazenosti a podřazenosti, jakož i funkcionální autoritou orgánů řízení). Druhý základní rozměr organizačních vazeb představuje kontinuum mezi autoritativně administrativním řízením (realizovaným — na základě jednosměrného uplatňování direktivní moci shora a disciplinární odpovědnosti zdola — prostřednictvím profesionálních administrativních orgánů) a řízením demokraticky samosprávným (opírajícím se o vzájemnou závislost dílčích a celkových, aktuálních a perspektivních interesů a cílů, rozhodování a vykonávání, moci a odpovědnosti, stability a cirkulace autorit, realizovanou prostřednictvím iniciativní participace všeho členstva).

V obecné teorii či sociologii organizace mnoho zvláště významných a cenných poznatků bylo převzato ze zkoumání organizací ekonomických a pracovních, vůči nimž organizace politické, zájmové či kulturní představují až určitou sekundární a složitěji zprostředkovanou sféru

uplatňování organizace. Na druhé straně je však třeba vidět, že moc kapitálu jako sociálně ekonomické instituce soukromého vlastnictví výrobních prostředků by nemohla fungovat bez politicko-mocenské organizace buržoazního státu a buržoazně konkurenčních politických, zájmových a kulturních organizací. Proto lze sledovat i jejich určité působení na sféru organizací ekonomických a výrobních. Zatímco z ekonomického hlediska vystupovala zprvu do centra pozornosti především organizace jako zajišťování maximálně možných efektů (taylorismus), v politice dlouho dominovalo hledisko organizace jako stabilizování nebo transformování určitých třídních a skupinových zájmů, preferencí a forem lidského soužití. V současné době však výrobní organizace hledají cestu k dalšímu zvyšování efektivity v rozpracování a aplikaci hledisek koordinace zájmů a zlepšování soužití. Naproti tomu organizace politické se dostávají stále více před problémy vědeckého řízení a racionálního využívání prostředků politické moci k dosahování skupinových zájmů a humanitních cílů.

Mocenské aspekty představují významnou složku všech sociálních organizací a dominantní složku organizací politických. Proto považují za potřebné věnovat alespoň několik poznámek problému sociální a politické moci. Na Západě v posledních letech byla poměrně rozšířena definice moci jako interpersonální schopnosti jedné osoby přimět druhou osobu k požadovanému jednání.¹⁰ Tato v podstatě psychologická definice může však těžko objasnit řádově vyšší problematiku organizačních vztahů. To už má více do sebe Wesolowského rozlišování třídního panství, elitní moci a skupinového nebo individuálního vlivu na úrovni ekonomické, politické a ideologické.¹¹ Já se pak domnívám, že nejobsáhlejší a nejkoncentrovanější formou sociální moci je moc organizací a moc v organizacích.

Moc organizace vyvěrá z integrovaných potencií a řízených sil jejich členů a složek a má povahu věcného, fyziologického nebo institucionálního nátlaku a zasahování. Moc v organizaci a nad organizací pramení z nerovného rozdělení pozic a rolí při získávání informací a transfor-

mování zájmů v požadavky a opatření, a z omezeného přístupu členstva k činnosti řídicích orgánů organizace. Tato moc má povahu informační, technické nebo ideologické institucionalizace a manipulace.

Cílem a smyslem socialismu a marxistického humanismu není jen vytlačení, zlikvidování a nahrazení moci organizací kapitalistického vykořisťování a útlu osvobozující mocí dělnických revolučních organizací. Je jím také demokratické zpřístupnění moci v organizacích a nad organizacemi každému pracujícímu člověku a využívání této moci nikoli k byrokratickému odlidšťování, ale k samosprávnému humanizování vztahů mezi lidmi a vytváření podmínek pro tvůrčí rozvoj lidských osobností. Bez vyřešení této problematiky zůstávají i hesla socialistické demokracie pouhým krasořečením a mohou se stát zástěrkou skrytých antidemokratických mechanismů a sil.

Konkrétní dynamiku působení a vývoje organizací dnes zachycují a reflektují tři hlavní teoretická zrcadla:

1. Klasická taylorovsko-weberovská škola vědecké organizace práce a racionální byrokratické organizace (nověji např. L. Gulick a L. Urwick). Podle ní je organizace v podstatě mechanickým lidským strojem, ve kterém lidé i různé organizační složky se nazývají jako pasivní, zvěcněné a racionalizované instrumenty, mající sloužit přesně vymezeným účelům. Účinnost je zde měřena monofunkční, technicky racionální dělbu práce a zpředmětnělými objektivními výsledky. Za jediný zdroj organizačního vývoje jsou zde uznávány subjektivní inovační nebo racionalizační záměry a plány nejvyššího řídicího centra, a všechny ostatní činitelé a vlivy, dostávající se do rozporu se setrvačnou formální strukturou a usilující o jejich změnu, jsou považovány za deviace, deformace nebo disfunkce. Tento model je přiřaditelný k tendencím ještě nezakotvené primitivní dominance nebo jednostranného přeceňování věcné techniky zprostředkování a formálního mechanického rozvoje.

2. Soudobé koncepce „mezilidských

¹⁰ Viz kupř. R. L. Kahn (Ed.), *Power and Conflict in Organizations*, London 1964, str. 1-3.

¹¹ W. Wesolowski, *Klasy, warstwy, władza*, Warszawa 1966, str. 32-85.

vztahů“ (Human Relations — E. Mayo, R. Likert, McGregor, Ch. Argiris, R. Tannenbaum atd.) nazývají organizaci jako základní psychické klima v souborech jednotlivců, determinované jejich míněním, motivacemi a postoji. Účinnost působení organizace je zde měřena výsledky spontánních sociálně psychických procesů. Základním zdrojem organizačních změn je pak vědecky podložené úsilí reagovat včas a podle potřeby na inklinace a rozpory psychického klimatu v organizaci a souběžně s plánovanými inovacemi podnikat opatření k jejich motivační podpoře, internalizaci a socializaci. Těžiště změn se spatřuje v metodách práce s lidmi. Tento model představuje reakci na výstřelky a nesrovnalosti modelu předchozího, je sám o sobě nekompletní a tedy má zřejmě jenom komplementární povahu. Je přiřaditelný k tendencím stabilizované a kultivované dominance a rozvoji technik antropologického zprostředkování a rozvoje.

3. Moderní koncepce „moci a vlivu“ (A. Gouldner, S. M. Lipset, R. L. Kahn, R. Dubin, M. Crozier atd.) považují organizaci za homeostatický systém, zachovávající a řídící se na základě vzájemného působení jednotlivců a skupin a dělby moci mezi nimi; v nich se kříží individuální a skupinové zájmy, rozhodnutí, strategie a vlivy. Účinnost působení organizace zde odvisí od stupně koexistence mezi skutečnou a „ideální“ strukturou vlivu, od typu distribuce vlivu a od agregované velikosti vlivu. Základním zdrojem organizačních změn je organizační napětí, vyvěrající z rozporů mezi zájmy členů a skupin majících nestejný přístup k moci, mezi uskutečňováním moci a odborným řízením a mezi byrokratickou racionálností a potřebami sociálního systému. Tento model je přiřaditelný k tendencím přiznané heterogenity nebo k tendencím rozvoje participace a humanizace sociální moci. Práce této školy mají nejbližší k marxismu a někdy ho i explikují.

Protože jedním z nejzávažnějších činitelů dynamizace organizací jsou sociální rozpory a konflikty, věnujme ještě několik poznámek této problematice. Západní autoři namnoze tyto dva pojmy nerozlišují, ale naopak je zaměňují a ztotožňují.

My budeme raději operovat termínem rozpor, který označuje vlastně předstupy a přípravu konfliktu na základě vyhrocování určitých rozdílů a protikladů. Rozpory v organizaci vznikají zpravidla z rozdílného postavení, moci, z rozdílných potřeb, zájmů a cílů a rozdílného poznání různých členů a součástí organizace. Projevují se jako protikladné tendence k prosazování nebo potlačování zájmů, k akumulování nebo redistribuci moci, ke konzervování nebo renovaci strukturálních vazeb, k uvolňování iniciativy a součinnosti nebo stupňování konformismu a závislosti, anebo k omezování či rozšiřování nezbytných informací. Jejich vznikání, působení a řešení je nezbytným projevem životnosti a normálního fungování organizace a nikoli nějakou nebezpečnou deviací či disfunkcí vůči posvátným ideálům jednoty. Naopak lze souhlasit s tím, že organizace bez vyjevování vnitřních rozporů jsou na cestě ke zkostnatění, stagnaci a rozkladu.

Podle J. G. Marche a H. A. Simona rozpor vzniká v situaci, „kdy obvyklý mechanismus rozhodování se hroutí a jednatel nebo skupina pocítují obtížnost výběru nejvhodnější alternativy činnosti.“¹² Řídící orgány organizace mohou na tyto rozpory reagovat buď primitivní metodou jejich potlačování prostředky totálního boje, nebo jemnějšími manipulačními metodami částečného boje, dohadování a kompromisů anebo humanitně racionálními metodami jejich opravdového poznání a řešení. Takové autentické řešení jde pak podle povahy rozporu buď cestou využití daného systému organizace, nebo sahá k použití jistých dodatečných mechanismů, nebo vede k zásadním změnám celé organizační struktury.

Takové přístupy k problematice odkrývání, zkoumání, zprostředkování a řešení rozporů uvnitř organizací i mezi organizací a prostředím se pohybují v určitém kontinuu mezi dvěma krajními póly. Jedním z těchto pólů je konzervativní byrokratismus, vyvěrající z jednostranného vystupňování setrvačně sebezáchovných a imanentně samoučelných tendencí různých orgánů a stránek organizace. Druhý představuje (pokud nepřihlížíme

¹² J. G. March, H. A. Simon, *Teoria organizací*, Warszawa 1964, str. 182.

k nejdále posunutému extrémnímu anarchismu nebo k inklinaci k permanentní reorganizaci, a tedy vlastně organizační živelnosti) progresivní demokracie a humanitní racionalizace, které vycházejí ze služebného postavení orgánů a organizací vůči příslušným asociacím, sociálnímu prostředí a lidským potřebám a ideálům všeho členstva.

Dynamizovat, humanizovat a demokratizovat politický systém socialismu znamená především zkoumat a řešit problematiku všech jeho stávajících institucí a organizací, a to nikoli izolovaně, ale v určitých komplexních a systémových souvislostech. Tuto dynamiku nelze redukovat na nový progresivnější třídní obsah (opozici proti kapitalismu) a makrostrukturální organizační opatření a změny, hlavně v počtu organizací a v pojetí a obsazení řídicích center.

Jako osudová otázka socialismu se stále ostřeji rýsuje problematika vnitřní dynamizace a progresivity jeho politického systému, který je zatím dynamizován převážně vnějšími činiteli (bojem proti imperialismu a kapitalismu, ideologické diverzi a kapitalistickým přežitkům nebo různým socialismu cizím inklinacím), přičemž problematiku vnitřních rozporů a vnitřních heterogenních sil jako nezbytných zdrojů inovací si nepřipouští anebo ji zatlačuje pod pokličku. Základním smyslem socialismu v této oblasti není jenom nastolení a petrifikace nového třídního typu vlády (mocenského režimu), ale především otevření organizované cesty k progresivnějšímu, humanitnějšímu a demokratičtějšímu vývoji lidských potřeb a schopností. K tomu je zapotřebí kriticky zvážit, zkoumat a tvořit hlavní nástroje a podmínky vytváření socialistických vztahů mezi lidmi na všech (a zejména nižších) organizačních platformách a úrovních. To znamená věnovat pozornost organizačním vazbám a principům rozdělování, uplatňování a kontrolování moci v organizacích a nad organizacemi. Zde by si měl také socialismus vytvářet podstatně rozhraničující kritéria proti kapitalismu, aby mohl opravdu exaktně rozeznávat progres oproti stagnaci a regresi.

III. K otázkám byrokratických deformací a disfunkcí v socialismu

V systémově institucionální analýze se

můžeme setkat s několika významy pojmu byrokracie, byrokratismus a byrokratizace. První z nich se vztahuje k institucionální nebo organizační struktuře elementů a složek systému a označuje speciální profesionální skupinu trvale a co nejúčinněji zajišťující výkonné funkce zprostředkování v systému, jakož i mezi systémem a prostředím (byrokracie jako úřednictvo). Druhý se vztahuje ke způsobu institucionálních nebo organizačních vazeb systému a znamená, že zprostředkování v systému probíhá přesně vymezenými, formalizovanými kanály a prostřednictvím jasně diferencovaných, objektivovaných a odborně specializovaných orgánů, stabilně hierarchicky spjatých vztahů podřízenosti a nadřízenosti (weberovský model byrokracie jako správy). Tyto dva pojmy z hlediska historického vývoje institucí a organizací označují určité sociální a technické vymoženosti a pokud plní pozitivně tyto své funkce a role, znamenají efektivnější dosahování stanovených cílových hodnot. Tento pozitivní význam neztrácí ani v socialismu a laická demokracie je v řadě aspektů nikdy nemůže nahradit.

Třetí význam pojmu byrokracie se vztahuje k plnění řídicích funkcí a úlohy politických regulátorů systému a znamená, že hierarchické špičky původně výkoných zprostředkujících orgánů a administrativních aparátů na sebe strhávají funkce řízení a mocenského rozhodování, snaží se petrifikovat své výsadní postavení i za pomoci zneužívání moci a obrací tímto směrem činnost celé úřední hierarchie (byrokracie jako systém vlády). Z tohoto hlediska je byrokracie protikladem demokracie a představuje konzervativní a reakční mechanismus a sílu.

Čtvrtý význam, spjatý spíše s pojmem byrokratismus, znamená dílčí, hlavně sociálně psychické disfunkce a deviace ve sféře byrokracie jako správy, způsobované imanentními tendencemi jejich jednotlivých částí k setrvačnosti, samoučelnosti a odlidštěnému zvěčnění a odcizení (styl práce). Oba tyto poslední negativní významy se často různým způsobem prolínají a jejich vzájemný konglomerát nás zde bude zajímat především. Pokud se jedná o byrokratizaci, znamená kvantitativní nebo kvalitativní zvětšování byrokracie či byrokratismu v negativním smyslu.

Stalinská interpretace redukovala negativní jevy byrokracie za socialismu na početné někdy vzrůstající, jindy klesající, v podstatě však neměnné rozplevelování starého úředního stylu práce a působení maloburžoazních přežitků nebo pronikání kapitalistických agentů. Dnes se tomu nikdo nediví, zvláště když je schopen alespoň trochu vážnějšího zamyšlení nad hypotézou Togliattiho, že „omyly Stalina byly spjaty s nadměrným růstem váhy byrokratického aparátu v sovětském hospodářském a politickém životě — a snad především v lůně strany“.¹³ Seriózně fundované studie na toto téma nám však (s určitou výjimkou Jugoslávie) dodnes chybí a většinou se opakuji jistá polostalinská schémata. Tak nám nezbyvá než vstoupit na kluzký a tenký led některých dohadů a hypotéz, jež by měly být postupně prohlubovány, verifikovány a popřípadě modifikovány.

Do jisté míry na tuto otázku již naráželi naši ekonomové při úvahách o zdrojích našich ekonomických potíží a potřebách remontu modelu ekonomického řízení. Šik i jiní ekonomové hovoří o celém systému administrativně preferenčního řízení jako o vážné brzdě dalšího vývoje socialismu u nás, a podobné úvahy se objevily téměř ve všech socialistických zemích. Vystává proto otázka systémových kořenů, forem a důsledků byrokratického centralismu i na úrovni politicko-organizační. Smyslem podobných úvah snad není nějaké zostouzení a oslabování socialismu, ale hledání příčin určitých jeho historicky motivovaných a pochopitelných faktických slabin, jejichž objasnění nám dává prostředky k jejich překonání a tedy také k faktickému posílení socialismu.

Zdá se mi, že i pro socialismus platí základní vývojové dilema demokracie, jež se může v podstatě rozvíjet dvěma směry: buď po linii postupného redukování demokracie na pouhou proceduru (nebo „řízenou demokracii“), posvěcující prefabrikovaná rozhodnutí byrokracie. Anebo ve směru stále většího rozšiřování suverenity a samosprávné aktivity lidu, který si pomocí reálných demokratických institucí osedlává byrokracii.

Určitá inklinace minulého socialistického vývoje ve směru k byrokratizaci byla způsobena nejen stalinismem, ale i objektivními potřebami počáteční přechodné

fáze od kapitalismu k socialismu. Patřilo k nim hlavně převedení ekonomiky do kolejí etatistického plánování a řízení a upevňování nové, ještě nezkušené a nevyspělé moci revoluční elity dělnické třídy proti dezintegračním a retardačním pokusům zkušenějších a vyspělejších rozptýlených protivníků, jež se dalo převážně prostředky centralizované, direktivní a represivní moci. Do jisté doby, jisté míry a v jistých mezích nezbytná profesionalizace a akumulace rozhodujících zastupitelských a výkonných orgánů moci dělnické třídy se však později začala přeměňovat v setrvačnou sílu, překračující své funkční hranice. Štalo se tak v situaci, kdy se nároky na činnost řídicích orgánů i politických organizací přenášely stále výrazněji od úkolů třídního boje, pořádání ekonomických vztahů a soustřeďování mocenských pozic na úkoly podněcování rozvoje výrobních sil, uvolňování iniciativy lidí a zajišťování diferencované sociální dynamiky, kulturního růstu a participace všech pracujících na dalším vývoji. Toto rozhodující rozmezí nových sociálních potřeb, volajících po nových cílech a způsobech zprostředkování, však bylo zastřešeno a deformováno falešnou optikou stalinských teorií a praktik, hlásajících „zostřování třídního boje“ a „monolitní jednotu strany a lidu“. Toto překračování hranic směrem od revoluční moci třídy a demokratického centralismu k nekontrolované moci špiček aparátů a centralismu byrokratickému se projevilo zejména jako vytváření konzervativního mocenského monopolu těchto špiček v různých organizacích, jejich odcizování se řadovému členstvu i měnícím se potřebám sociálního prostředí, a posléze jako kumulování výkonné moci státní a rozhodující moci stranické byrokracie. Hlavním škodlivým důsledkem těchto různou měrou na různých místech se prosazujících tendencí bylo zaměňování prozíravé a odpovědné demokratické a socialistické politiky, ucházející se o podporu a součinnost různých zájmových skupin, jednostranným administrativním komandováním a zastrahováním (případně i zneužíváním moci a lámáním právního řádu). Ucelený model tohoto systému deformaci nám zatím chybí a bude muset být jednou vypracován.

Po XX. sjezdu KSSS dochází k prola-

¹³ Interview pro časopis *Nuovi Argomenti*, *Zeszyty teoretyczno-polityczne* 6/1956, str. 57.

mování zastaralých institucí a pozic a hledání nových odpovědí na naléhavé potřeby situace a doby, jež probíhá v různých zemích socialismu (a v různých organizacích) v různé míře a intenzitě, různými způsoby a s různými peripetiemi. Hlavní otázkou zůstává objasnění dnešní skutečné proporcionality a vázanosti byrokratických a demokratických elementů na všech úrovních a ve všech hlavních organizačních článcích politického systému a odhalení síly jejich minulých i současných, objektivních i subjektivních kořenů. Další závažnou otázkou je exaktní zvážení rozsahu i dosahu především lidských škod, již způsobených nebo nadále způsobovaných socialismu byrokracií a byrokratismem, a zejména pak odhadnutí jejich vlivu na budoucnost socialismu. Nesporné vymoženosti a zásluhy socialismu tím nemohou být nijak oslabeny a dotčeny a „lakování narůžovo“ bylo vždy jen oslňující zástěnou pro černé záměry skryté byrokracie.

Při ustavičně se zdokonalujících technikách byrokratické informace a manipulace člověka v organizaci nelze zapomínat na to, že bez ideí, skutečností a akcí demokracie a svobody vědy a bez součinnosti řadových pracujících a tvůrčí inteligence by byrokracie zůstávala „nezpozorována“. Nelze také zaměňovat byrokracii, jež se zabývá obecnou technikou zprostředkovaného řízení lidí, s technokracií, jež se zabývá vysoce specializovanými, věcnými formami bezprostředního řízení různých lidských činností a věcných procesů a má dnes pro nás perspektivní význam. Nicméně však i ona inklinuje k určitým antihumánním jednostrannostem, které mohou být překonány pouze kritickým úsilím skutečně humanitních věd a tvůrčím úsilím opravdu demokratické politiky.

IV. Ke zdokonalenému modelu demokratické organizace v socialismu

Z dosavadních vývodů vyvstávají již implicitně některé obecné zásady a rysy modelu optimálně výkonných, demokratických a humanitně socialistických institucionálních a organizačních vztahů (vazeb) a regulátorů.

Než přejdeme k jejich konkrétnější explikaci, bude třeba ohradit se proti některým extrémně radikálním a utopickým

názorům. Tyto názory vyúsťují buď v utopii byrokratické racionalizace, v utopii technicko-kybernetické automatizace, v utopii totální demokratické samosprávy nebo v utopii svobodné tvůrčí anarchie. Zdokonalený model nemůže přehlížet anebo dokonce vylučovat žádnou z těchto komplexních i dalších dílčích (historicky vzniklých a se vyvíjejících, v určitých situacích se osvědčujících a v jiných k jistým extrémům a přesahům inklinujících) tendencí a instrumentálních výbav ve jméno druhé, ale půjde mu mnohem spíše o posouzení jejich komplementarity, proporcionality, vzájemné závislosti a řádového skloubení. Musí v něm tedy být místo jak pro uplatnění racionálně fungujících a povšechně zprostředkujících byrokratických služeb, tak pro uplatnění technicky a vědecky vysoce specializovaných a účinných prostředků a způsobů zajišťování systémových informací (vstupů) a operací (výstupů). A nemůže se obejít ani bez důsledného uplatňování pluralitních vlivů samosprávně artikulovaných strukturálních zájmů a zastupitelsky formovaných a kontrolovaných mocenských regulátorů politického řízení, ani bez uvolňování prostoru pro formování a prověřování cílů marxistického humanitního socialismu, pro vznikání tvůrčích inovací a pro svobodné uplatňování humánních potenciů každého jednotlivého člověka.

Protože podobný úhrnný model je vlastně gigantickým úkolem propracování všestranného modelu celého systému, skladby a fungování socialismu, omezím se zde jen na poznámky k dílčí problematice zdokonalené soustavy institucionálně organizačních vztahů ve sféře ekonomického a politického řízení. To, co lze zatím k této otázce říci, je vlastně spíše výslednicí různých kritik autokraticko-byrokratických struktur a způsobů řízení než potřebných praktických experimentů ve zdokonalování struktur a způsobů řízení demokratického. Pokud takové zkušenosti existují, týkají se téměř výhradně nejnižších úrovní sociálních organizací a je proto otázkou, nakolik jsou přenosné či spíše adaptabilní pro úroveň vyšší. Přesto však zde bylo vědecky nashromážděno mnohé, co si zasluhuje naší pozornosti a dalšího vědeckého zpracování. Tyto poznatky soudobé sociologie organizace by bylo účelné konfrontovat s modelovými představami

Marxe (*Pařížská komuna*), Lenina (*Stát a revoluce*), Gramsciho a jiných marxistů, a potom s různými zkušenostmi naší socialistické praxe.

Operacionálnější vyjádření některých požadavků Marxova humanitního socialismu na postavení člověka v organizaci práce mohou pro nás představovat podmínky sebeuskutečnění člověka v práci, jak je vyjádřil Chrys Argiris:¹⁴

1. Zkušenost z totality organizace.
2. Svědomnost, sebeřízení a sebemotivace.
3. Možnost aspirace na přednostní řešení problému.
4. Snaha zmenšovat nucené a obranné chování a zvětšovat stupeň kontroly vlastního okolí.
5. Možnost využití různých schopností, zejména myšlenkových a interpersonálních.
6. Růst vlastní časové perspektivy.

Abychom mohli tyto požadavky náležitě inkorporovat do našeho modelu demokratické organizace na pracovištích, bylo by třeba kriticky napadnout a zlomit teoreticky a veřejně sice ne dost vykrystalizované, ale empiricky v řídicích kruzích namnoze panující představy o člověku jako o pouhém instrumentálním mechanismu, ovládaném soustavou ekonomických podnětů a politických direktiv a hesel.

Pro střední a vyšší úroveň institucionálně organizačních vztahů bylo by zapotřebí dále konkretizovat a operacionalizovat některé základní všeobecné zásady a hodnoty demokracie (jako instituce) pro situaci různých organizací. Určitou představu o možnostech takového postupu nám poskytuje W. G. Bennis,¹⁵ který uvádí tyto byrokratické protikladné znaky demokracie v organizaci: 1. Plná a svobodná komunikace bez ohledu na postavení a moc. 2. Důvěra v soužití, spíše než obvyklé formy násilí nebo kompromisů při usměrňování konfliktů. 3. Vyvozování vlivu (moci) spíše z technické kompetence a znalosti než z osobní libovůle anebo výsad. 4. Atmosféra, v níž tolerance a spravedlnost podněcuje citové vyjádření, právě tak jako pracovně zaměřené jednání. 5. Akceptování nevyhnutelnosti konfliktů mezi organizací a jednotlivcem (i různými částmi

organizace – J. F.) a nutnosti jejich racionálního vyrovnávání a zprostředkování.

Pro vazby různých organizačních úrovní přináší cenné podněty také úvahy o racionalizačních i humanizačních přednostech vztahů vzájemnosti proti vztahům jednostranné závislosti, jakož i o slabinách autoritativního a výhodách skupinové podpůrného stylu řízení. Tento styl se vyznačuje: a) klesající závislostí členů na představených organizace, b) zvětšující se vzájemnou závislostí mezi členy, nadřízenými a podřízenými v organizaci, c) růstem prostoru pro aktivní nezávislost u podřízených.¹⁶

V socialistických zemích se otázkami antibyrokratického modelu institucionálně organizačních vztahů v socialismu zatím nejvíce zabývali teoretikové jugoslávští, z jejichž různých hypotéz by si také některé zasloužily naší hlubší úvahy. Zde mohou jen telegraficky zaregistrovat některé nejzávažnější.

Tyto teorie se většinou snaží různým způsobem navazovat na Marxův model Komuny. Za jeho nejpodstatnější rys sám Marx považoval skutečnost, že „centrální funkce by nadále existovaly, avšak jimi pověřené osoby by se nemohly, jako ve starém vládnoucím ústrojí, postavit nad autentickou společností, protože tyto funkce by měli plnit komunální činitelé a tudíž vždy pod účinnou kontrolou. Sociální funkce by přestaly být soukromým vlastnictvím, propůjčovaným ústřední mocí jejím agentům“.¹⁷

Stopy těchto i dalších Marxových myšlenek nacházíme v soudobých koncepcích strukturálních rysů samosprávné organizace socialismu. Tak například A. Fiamengo počítá k hlavním rysům této organizace: 1. Zmenšování hierarchických zvláštností sociální struktury. 2. Postupné odumírání všech sociálních skupin, jež se v historickém vývoji pokoušely stát nad společností. 3. Nahrazování byrokraticky centralizovaného řízení v mnoha závažných otázkách rozhodováním v bezprostředních pracovních jednotkách a základních samosprávných orgánech. 4. Nahrazování uza-

¹⁴ Chrys Argiris: *The Integration of the Individual and the Organization*, in G. B. Strother (Ed.), *Social Science Approaches to Business Behavior*, Homewood 1962, str. 76.

¹⁵ W. G. Bennis, *Changing Organizations*, New York 1966, str. 19.

¹⁶ Viz R. I. Golembiewski, *Man, Management and Morality*, New York 1965, str. 183.

¹⁷ K. Marx, *Vtoroj nabrosok „Grazhdanskoj vojny vo Francii“*, Archiv Marxa i Engelsa, t. III.–VIII. Partizdat 1934, str. 423–5.

vřených byrokratických strukturálních vztahů otevřenými antibyrokratickými vztahy.¹⁸ Jiný z jugoslávských autorů, M. Markovič, počítá k hlavním rysům samosprávné demokratické organizace mimo jiné: překonávání zafixovaného rozdělení společnosti na vládce a vykonavatele, rotaci funkcí řízení, kontrolu odpovědnosti zástupců zastupovanými, odstranění všech privilegií plynoucích z výkonu řídicích funkcí, atp.¹⁹ V poslední době se však objevují mezi jugoslávskými autory kritické připomínky k tomu, že

samosprávné demokratické principy jsou zatím převážně zkoumány a uplatňovány v horizontální úrovni různých základních organizací, leč chybí jim teoretické rozpracování a praktické uskutečňování vertikálních vazeb až k nejvyššímu řídicímu centru. Také se poukazuje na nebezpečí byrokratizace samotných samosprávných organizací.

Sovětské zkušenosti a názory by si zasloužily zvláštní zevrubnější, objektivně a exaktně fundované studium, a proto je zde ponechávám stranou.

¹⁸ Socialističeskaja mysl i praktika 13/1967, str. 66, Beograd.

¹⁹ Smisao i prespektive socijalizma, Zagreb 1965, str. 62.

Obecná teorie revoluce není dosud v sociologické literatuře uspokojivě zpracována, ačkoli zájem o toto téma v poslední době značně vzrostl. Je to snad proto, že hlavní proudy sociologického bádání byly dosud zaměřeny buď k širším souvislostem historického vývoje nebo k detailním rozborům společenské struktury, takže jev současně tak specifický a tak skloubený s celkovou společenskou problematikou se stával jen zřídka předmětem samostatného teoretického zpracování.

Je to ostatně pochopitelné, neboť poměrně malý počet historiograficky dokumentovaných revolucí na straně jedné a jejich těsná spojitost s makrosociologickou problematikou společenské struktury a zejména jejího dějinného vývoje na straně druhé podněcovaly orientaci sociologického bádání širším směrem.

Marxistická sociologie, která má k revoluční problematice nejněvnitřnější vztah aktivního činitele, spatřuje v revoluci článek – a to s jistým vymezením nezbytný článek – strukturního vývoje, předpoklad přeměny kvantitativních změn ve změny kvalitativní.

Klasikové marxismu rozebírali revoluční problematiku jakožto vyvrcholení třídního boje, vedoucího k přeměně sociálně ekonomických formací. Zabývali se jí zejména z hlediska programového výhledu, v němž promítali své poznatky o dynamice

společenského vývoje do budoucnosti. Největší pozornost věnovali revolucím svého věku, což byly – s výjimkou pařížské komuny r. 1871 – vesměs revoluce či revoluční pokusy kvalifikované jako buržoazní, a jejich dějištěm byla převážně Evropa. Revolucím dřívějších věků a mimoevropských oblastí věnovali jen letmou pozornost, a to hlavně v souvislosti s nástupem vývojového trendu výrobních sil a vztahů jakožto dominanty společenského vývoje.¹

Od začátku našeho století se však poznatky o společenských přeměnách a revolucích značně rozšířily, a to oběma směry časové osy. Úspěšné socialistické a národní revoluce 20. století na straně jedné a podrobnější znalosti o dávných revolucích Starého světa na straně druhé poskytují bohatý materiál k podrobnějšímu, systematickému zpracování.

Současná marxistická sociologie se však více než poznatkům zobecňujícím věnuje rozborům jednotlivých konkrétních revolucí a z nich vyplývajících změn sociálně ekonomických formací. S četnými a většinou důkladnými, bohatě dokumentovanými pracemi konkrétními² kontrastuje stručná povšečnost několika málo autorů, kteří se zabývají o zobecnění poznatku a jevu v marxistické teorii i praxi tak významném, jako je revoluce.³ Přesto však lze v monografiích o jednotlivých revo-

¹ Zmínky klasiků marxismu o revoluční problematice jsou rozsety po celém rozsáhlém souboru jejich spisů. Za stěžejní díla k tomuto tématu lze pokládat Marxovy *Třídní boje ve Francii 1848–50*, *Občanskou válku ve Francii*, Engelsovu *Německou selskou válku a Leninův Stát a revoluci*, jakož i soubor Marxových a Engelsových článků vydaných pod společným názvem *Revolution und Kontrarevolution in Deutschland* (Moskva 1940) a soubor Leninových projevů a poznámek k událostem r. 1905, zejména stat *Dvě taktiky sociální demokracie v demokratické revoluci* (Lenin, Spisy, sv. IX., Praha 1934).

² Můžeme poukázat zejména na práce sovětských historiků-sociologů, např.: A. N. Čistozvonov, *Nizozemská buržoazní revoluce XVI. věku*, Moskva 1958, sborník (redaktoři E. A. Kosminskij a J. A. Levickij) *Anglická buržoazní revoluce XVII. věku*, Moskva 1954, B. P. Volgin a E. V. Tarle, *Francouzská buržoazní revoluce 1789–94*, Moskva–Leningrad 1941; dále díla západoevropských marxistů, jako jsou např. Albert Soboul,

Velká francouzská revoluce (český překlad Praha 1950), Christopher Hill, *Anglická revoluce* (český překlad Praha 1950), jakož i autorů našich, a to nejen o české revoluci 15. věku, jako Kurt Konrad, *Dějiny husitské revoluce*, Praha 1964, Josef Macek, *Husitské revoluční hnutí*, Praha 1952, též autor, *Tábor v husitském revolučním hnutí*, Praha 1952, Robert Kalivoda, *Husitská ideologie*, Praha 1961, nýbrž i o revolucích jiných národů a dob, jako zejména Kurt Konrad, *Španělské revoluce*, Praha 1937 a studie Otakara Klímy o mazdakovské revoluci v sasánovském Íránu (Mazdak, Praha 1957).

³ Tak např. Hanna Landau, *Marxistowska teoria rewolucji*, Varšava 1963; autorka se zde omezuje na vymezení pojmu sociální revoluce a v dalším se soustřeďuje výhradně na problematiku revoluce socialistické. Podrobněji rozebírá revoluční problematiku Marek Waldenberg, *Revoluce*, Varšava 1964; vedle úvahy pojmoslovné obsahuje tato studie pojednání o povaze revoluce, jejích příčinách a formách. Autor konstatuje, že revoluce jsou pravidelným zjevem společenského vývoje, a to

lucích nalézt nemálo postřehů, jejichž systematické zpracování by mohlo vést k zobecňujícím poznatkům.⁴

V nemarxistické sociologii, diferencované do více přístupů a metod jakož i výsledných závěrů, je zájem o revoluční problematiku různě intenzivní. Nejrozšířenější sociologické školy na Západě – neopozitivistická a funkcionalistická – se soustřeďují především na dílčí, většinou detailní prvky společenských struktur a vztahů, přičemž často ztrácejí ze zřetelle širší dějinné i prostorové souvislosti s jejich proměnlivými „parametry“, podmiňujícími změny pozorovaných detailů.

Obecnější pohledy spojující sociologické aspekty s dějinné vývojovou linií jsou dosud převážně doménou filosofujících směrů

(tzv. teorií velkého stylu), resp. filosofů historie různého zaměření⁵ jakož i historiků samotných.⁶ Ze studií všech těchto typů krystalizuje v posledních čtyřiceti letech tendence k systematickému zobecnění historických zkušeností, přičemž jedním z témat takto zpracovávaných je právě revoluční problematika.

Vedle Adamsovy *Teorie sociální revoluce*⁷ která vyšla již r. 1913, lze považovat za průkopnické práce v tomto směru zejména Sorokinovu *Sociologii revoluce* z r. 1925⁸ a Edwardsův „*Přírodopis*“ *revoluce* z r. 1927.⁹ Na ně navazuje v třicátých letech Brintonova *Anatomie revoluce*,¹⁰ jakož i studie Soulova, zaměřená sice na americké poměry, obsahující však též zajímavé pohledy zobecňující.¹¹ O systemizaci

s pravidelností vlastní ne-li všem, tedy aspoň více společenským formacím (str. 96); omezuje se však většinou jen na obecné úvahy nebo na problematiku revoluce socialistické, přičemž konfrontuje více teze dokladané citáty než historické poznatky. Povšechně se revoluční problematiku dotýká též Jerzy J. Wiatr, *O sociologii* (slovenský překlad Bratislava 1964) a J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy* (český překlad Praha 1966). Konradova speciální studie, která je slibným náznakem marxistické teorie revoluce, podložena vlastním empirickým studiem, zůstala bohužel torzem (vydáno pod názvem *Svoboda a zbraně*, Praha 1949). Podobný osud stihl i dílo Griewankovo, z něhož lze pro naši tematiku vytěžit zejména z jeho historické studie pojmoslovně (K. Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Weimar 1955).

⁴ Tak zejména citované již studie Konradovy, jakož i Kalivodova *Husitská ideologie*.

⁵ Instruktivní přehled nemarxistických teorií dějinné proměnlivosti společenské struktury podává J. A. Ponsioen, *The Analysis of Social Change Reconsidered*, Haag 1962. Informaci o neopozitivistické a funkcionalistické sociologii na Západě poskytuje v naší literatuře J. Klofáč a V. Tlustý, *Současná empirická sociologie*, Praha 1959).

⁶ Ze srovnávacích sociologicko-historických studií je podnětná zejména práce Séeeova (Henri Sée, *Evolution et Révolutions*, Paris 1929). Sociologický nadhled se uplatňuje také v řadě stěžejních prací o jednotlivých revolucích, např.: A. Mathiez, *La révolution française*, Paris 1928 až 1930; Norman Hampson, *A Social History of the French Revolution*, London-Toronto 1963; I. D. Jones, *The English Revolution*, London 1931; G. N. Clark, *The Later Stuarts*, Oxford 1934; G. Davies, *The Early Stuarts*, Oxford 1949; Jan Slavík, *Husitská revoluce*, Praha 1934. Le Bon, vyzvojující z historického materiálu svou psychologii revoluce (Gustave Le Bon, *La révolution française et la psychologie des révolutions*, Paris 1918), zklamává jak omezeností empirické základny (vychází jen z dějin francouzských), tak hodnotícím přístupem (je nekritickým odpůrcem revoluce). Podobné obsáhle dílo Ferrandovo, vydané r. 1817, které by podle svého názvu (*Théorie des révolutions, rapprochées des principaux événements qui en ont été l'origine, le développement ou la suite*) a záměru mohlo být pokládáno za nejstarší snad pokus o obecnou teorii revoluce, je spíše encyklopedií, a to nejen všech tehdy známých revolucí v našem smyslu, nýbrž i náboženských reforem, válečných anexí apod. (revoluce je zde pojímána velmi široce), bohužel však znehodnocenou stereotypním a nekritickým konzervatismem autorovým. Historicky i sociologicky mnohem výstižnější je – dílčí sice, ale zobecňující pohledů nepostrádající – ještě starší studie Friedricha Schillera, *Geschichte des Abfalls der Vereinigten Niederlande von der spanischen Regierung* (1. vydání vyšlo r. 1788).

⁷ Brooks Adams, *The Theory of Social Revolution*, New York 1913. Autor neměl bohužel tuto práci k dispozici.

⁸ Piirim A. Sorokin, *Sociology of Revolution*, Philadelphia-London 1925. Sorokin později svou – do značné míry polemickou – koncepci revoluce zařadil do širšího rámce sociálních fluktuací (P. A. Sorokin, *Social and Cultural Dynamics*, Vol. VIII, *Fluctuation of Social Relationships, War and Revolution*, American Book Company 1937); zde však revoluce všeho druhu zahrnul do kategorie nepokojů (disturbances) a z jejich výskytu v dějinách národů se pokusil zjistit nějaké pravidelnosti o jejich četnosti, rozsahu, intenzitě a zaměření. Pomocí celkem arbitrárních statistických ukazatelů dospěl však k závěrům, které jsou buď příliš obecné nebo negativní (tj. pravidelnost nekonstatují).

⁹ Lyford P. Edwards, *The Natural History of Revolution*, 1. vydání Chicago 1927, 2. vydání New York 1965. Na rozdíl od Sorokina je Edwardsův přístup k revoluční problematice prost negativního citového zaujetí. Edwards chápe revoluci jako přeměnu systému legality, přičemž dochází ke zničení institucí překážejících v uspokojování jednoho či více základních lidských přání (jimi jsou ve smyslu Park-Burgessovy teorie 1. touha po nové zkušenosti, 2. touha po jistotě [bezpečí], 3. touha po společenském uplnění, 4. touha po opětování citů) a k reintegraci společností odlišným a mnohem výkonnějším způsobem (op. cit. s. 2–4 a 107). Z průběhu čtyř velkých revolucí, anglické, americké, francouzské a ruské, jakož i z průběhu nástupu křesťanství a z průběhu reformace, kteréžto společenské přeměny rovněž pokládá za revoluce, odvozuje Edwards několik obecných poznatků o předběžných a pokročilejších symptomech revoluce, o ekonomických podnětech a o ideologizaci revoluce (o tzv. sociálních mýtech), jakož i o jednotlivých vývojových fázích revoluce. Popis a rozbor příčin a rozsahu výbuchu, počátečního optimismu, rozštěpu stoupenců revoluce na umírněné a radikály, kteří se v uvedeném pořadí střídají ve vládě, jakož i sociálně psychologický rozbor tohoto střídání a tzv. vlády teroru obsahuje nejceněnější část studie. Naproti tomu úvahy o konci revoluce, jakož i výhledy do budoucnosti trpí jak konceptními, tak empirickými nedostatky.

¹⁰ Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, Londýn 1939, rozvíjí v podstatě Edwardsovy úvahy a doplňuje je novými postřehy, omezuje se však na čtyři velké revoluce a na kratší úsek jejich průběhu. Zatímco Edwards klade konec revoluce do doby, kdy se hlavní instituci změny prosazené revolucí natolik zžily, že již není ohrožena jejich existence, pokládá Brinton revoluci za ukončenou onou fází, kterou podle historického příkladu Francie nazývá thermidorem.

¹¹ George Soule, *The Coming American Revolution*, New York 1934. Soulov postoj je v podstatě shodný s marxistickou třídní analýzou.

zobecnujících postřehů o vzniku a průběhu revolucí, obsažené zejména ve výše uvedených pracích, se na sklonku čtyřicátých let pokusil Hopper.¹² V novější, u nás dostupné západní literatuře nelze konstatovat další významnější přínos k obecné teorii revoluce.¹³ Pozornost sociologů se soustřeďuje více na problematiku sociální změny v nejširším slova smyslu.¹⁴

Chceme-li využít bohatého empirického materiálu, který se v posledních letech o jednotlivých revolucích a jejich problematice nashromáždil, a chceme-li se na jeho základě pokusit o takové zobecnění, které by nebylo ani násilné (tj. neprůkazné), ani tak odtaziťé, že by opakovalo celkem již známé obecné poučky, neobejdeme se především bez rozboru pojmu revoluce a jeho kategorizace.

Pokud se týká historického vývoje pojmu revoluce, můžeme odkázat především na práci Griewankovu.¹⁵ V ní je podrobně popsán posun, kterým toto slovo změnilo svůj původní význam cyklického pohybu v přírodě na označení jevů sociálních, a to nejprve jak v širším smyslu jakékoliv pronikavé změny společenských vztahů, idejí a institucí (jako např. revoluce kulturní, průmyslová, technická apod.), tak v užším slova smyslu převážně násilné změny mocenských poměrů uvnitř jednoho a téhož státu, až posléze pojem revoluce vykrytalizoval jakožto specifické

označení velkých bouřlivých přerodů společenské struktury v dějinném vývoji.¹⁶

Současní sociologové právem rozlišují mezi revolucemi ve vlastním slova smyslu či revolucemi sociálními, v nichž jde o střetnutí společenských tříd a ideologií a jejichž výsledkem jsou dalekosáhlé strukturální změny společnosti, a státními převraty, v nichž se střetávají užší mocensko-zájmové skupiny a jejichž výsledkem je změna držitele politické moci.¹⁷

● Revoluce ve vlastním smyslu (revoluce sociální) jsou zpravidla dlouhodobými procesy, během nichž společenský organismus prožívá mnoho proměn, zčásti přechodných (krátkodobých) a zčásti trvalých (dlouhodobých). Z hlediska těchto proměn lze revoluční proces rozčlenit do několika fází; jejich mezníky jsou namnoze dílčí převraty, které na rozdíl od výše uvedených prostých převratů státních obecně nazveme převraty revolučními.

Abychom se vyhnuli nedorozumění, které by mohlo vzniknout z různého významu slova revoluce, budeme dále v této práci používat pro označení celého historického období revolučně podmíněných přeměn názvu revoluční proces, a pro jednotlivé dílčí násilné změny názvu revoluční převrat, a to s příslušným kvalifikačním označením podmíněným fází revolučního procesu, jak ukážeme v dalším textu.

¹² Rex D. Hopper, *The Revolutionary Process*, Social Forces, Vol. 38, 1949/50, s. 270 a násl. Hopper rozlišuje v průběhu revolucí čtyři stadia - předběžné, lidové, formální a instituční, charakterizovaná odlišným typem čtyř společenských vztahů, a to typem vzájemné společenské komunikace, typem efektivního mechanismu, vůdcovským typem a formami elementárního kolektivního chování. Hopperova studie je široce založeným pokusem o systematické zobecnění, postrádá však onen empirický dotek, který je právě pro problematiku tak složitou, jako je problematika revoluční, nezbytným korektivem generalizace.

¹³ U nás nedávno recenzovaná monografie H. Arendtové (Hannah Arendt, *On Revolution*, N. York 1963) je spíše filosofujícím esejem než systematickým dílem sociologickým; autorka se zajímá více o názory na revoluci (hlavně jejich hlasatelů a současníků) než o faktický průběh revolucí. Podobně jako většina jejich předchůdců se i ona omezuje na evropskou a evropsko-americkou oblast, což ovšem znesnadňuje plně pochopení problematiky, která v dané studii není omezena jen na „anatomickou“ stránku revolučních procesů, jako např. studie Brintonova. Ať už lze konstatovat jakékoliv rozdíly mezi revolucemi různých epoch a světadílů, je přece jen více společných znaků a není proto po našem soudu vhodné omezovat pojem sociální revoluce na Evropu nebo na její pozdější vývojová stadia, včetně jejich případného vlivu na ostatní svět.

¹⁴ Ze zásadnějších prací tohoto druhu lze uvést zejména: Everett E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood, Illinois 1962 a Don Martindale, *Social Life and Cultural Change*, Princeton, N. J. 1962.

¹⁵ Citovaný již Karl Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, Weimar 1955.

¹⁶ V novější marxistické literatuře se vyskytl názor (např. Marek Waldenberg, op. cit. s. 65-6), že zásadní změna společenské struktury, podmíněná uchopením moci novou třídou, tedy revoluce, nemusí být jen násilnou a z hlediska starého režimu ilegální akcí, nýbrž i pokojnou, legální mocenskou přeměnou. Tímto pojetím však termín revoluce ztrácí svůj dosavadní specifický smysl v podstatě převratného procesu. Rozdíl mezi revolucí a evolucí se tak stírá. Waldenbergovi je revoluce prostě změnou společenské formace (op. cit. s. 23).

¹⁷ Rozdíl mezi sociální revolucí a státním převratem není dán, jak správně zdůrazňuje Hanna Landau (op. cit. v pozn. 3, str. 12), rozsahem použitého násilí či rychlostí provedené akce, nýbrž rozsahem strukturálních změn ve společnosti, tj. konkrétně tím, jak dalece se mění sociálně ekonomická formace. Podobné stanovisko zaujímá i Hopper (pozn. 12, op. cit. str. 270), který za podstatný pojmový znak revoluce pokládá změnu základních institucí, tj. právním řádem vynucovaných hodnot ve společnosti.

Ve smyslu sociologického konceptu anomie, definované jakožto jakákoli odchylka chování od všeobecně přijímaných cílů a (nebo) všeobecně přijímaných cest (prostředků) k dosažení těchto cílů (bližší srov. Ponsioen, op. cit. v pozn. 5, str. 60) není však mezi sociální revolucí a státním převratem rozdíl; v obou případech běží o negativní postoj k cílům a prostředkům. Toto zjištění ukazuje mj. meze metodické užitečnosti příliš generalizovaných a schematizovaných konceptů.

Případy, kdy se revoluce nebo státní převrat nezdaří nebo kdy je počáteční úspěch brzy (z dalšího textu vysvitne, co rozumíme tímto málo určitým určením času) vystřídán návratem k dřívějším poměrům, nazveme revolučním pokusem nebo prostě povstáním. Kauzálně, prostorově a časově související sled více revolučních pokusů (povstání) s touhou hlavní tendencí můžeme nazvat revolučním vřením. Organizaci lidí a agitaci za účelem násilného prosazení změny mocenských poměrů, resp. strukturních změn ve společnosti nazveme ve shodě s obecným územ revolučním hnutím.

Mluvíme-li o zdaru nebo nezdaru revoluce, máme na mysli hledisko celkové, komplexní, nikoli jen jedné z revolučních složek (programových pozic), na něž se — jak ukážeme dále — revoluční síly zpravidla brzy po vypuknutí revoluce rozpadají. To znamená, že revoluci pokládáme za úspěšnou tehdy, jestliže v jejím důsledku došlo ve společenské struktuře ke změnám, jejichž kvalitu můžeme přirovnat jakémusi váženému průměru revolučních programů. Nositeli těchto programů jsou jednotlivé revoluční složky (směry); představují síly, které — poněvadž mají směr a jsou výslednicí činnosti určitého množství lidí — můžeme obrazně nazvat sociálními vektory.

Zvláštní případ výsledků revoluce nastává tehdy, jestliže sice přímo v jejím důsledku k strukturním změnám nedošlo, změny tohoto typu však nastaly o něco později, a to tak, že vítězni odpůrci revoluce sami pod jejím dojmem (resp. ze strachu před jejím opakováním) provedli

některé podstatné změny, za něž revolucionáři bojovali.¹⁸

Revoluční procesy jsou na rozdíl od státních převratů, jak jsme již podotkli, jevy složitými a dlouhodobými. Během nich se aktivizují široké vrstvy obyvatelstva (společenské vektory nabývají na velikosti i síle) a revoluční požadavky se diferencují podle jednotlivých společenských tříd nebo i mocensko-zájmových skupin. Tato diferenciací dává podnět k dílčím střetnutím, k dílčím revolučním převratům. V revolučním procesu se tak vytváří více front, více ideových pozic; jejich alianční kombinace podmiňují dynamiku, trvání i výsledek revolučního procesu.

Je-li revolučním činitelem jen jedna třídní složka společnosti (jeden vektor), jako selský stav, městská chudina apod., nebo třída ne příliš početná, resp. politicky a vůbec společensky izolovaná, jako např. otroci, zůstává celý průběh revoluce omezen na střetnutí této složky s vládou třídy, resp. jen vrstvou, a ideologizace revolučních požadavků zůstává minimální. Jak víme z historie selských válek, z povstání městské chudiny (ciompi apod.), jakož i z dějin povstání otroků,¹⁹ nebyly revoluce tohoto typu zpravidla přímo úspěšné. Nepřímý úspěch (srov. pozn. ¹⁸) byl zjev výjimečný. Teprve rozšíření revoluční základny (zmnožení společenských vektorů) a explicitní ideologizace revolučních požadavků dává revoluci ušernou sílu potřebnou k rozvinutí a dovršení revolučního procesu.²⁰ Rozšíření revoluční základny však samo o sobě ještě nestačí k úspěchu revoluce.²¹ Můžeme říci, že je

¹⁸ Tak tomu bylo např. s většinou evropských revolucí r. 1848, dále s povstáním českých a uherských sedláků v letech 1759–1775, s povstáním anglických sedláků vedených Watem Tylerem (r. 1381) apod. Do jisté míry sem lze zařadit i takové případy, jako byly Chrusavovy reformy (po r. 531 n. l.) po potlačení mazdakovského hnutí (494–524 n. l.) v Íránu aj.

¹⁹ Ani první povstání otroků na Sicílii (r. 138 př. n. l.), které se podle kusé historické evidence zdá být ze všech revolučních pokusů této třídy ideově i organizačně nejlépe fundováno, nemělo trvalého úspěchu. Po šesti letech existence pozoruhodného společenského útvaru osvobozených otroků obnovila římská moc na celé Sicílii status quo. Podobný nezdar postihl i současné Aristonikovo povstání v Pergamu (r. 133–130 př. n. l.), které se opíralo o širší vrstvy než o samotnou třídu otroků. Délkou trvání nejúspěšnějším revolučním pokusem otroků bylo povstání tzv. zandžů v dolním Íránu r. 869 n. l. Zandžové udrželi vlastní stát proti abbásovskému chalífátu po celých čtrnáct let. Na rozdíl od státu sicilských otroků byl však stát zandžů kopií státu, proti němuž povstali, včetně instituce otroků, bez nichž si bývali otroci zřejmě nedovedli představit svobodný

život. Příčinu nezdaru povstání otroků spatřuje Kalivoda v tom, že otroci jakožto třída nemohou vytýčit program svého sebeuskutečnění, tj. přeměny své vlastní třídní situace v celospolečenskou, ale naopak usilují o opuštění vlastní třídní postavení (*Husitská ideologie*, str. 478). Totéž platí ovšem i o povstání nevolníků.

²⁰ Na význam široké revoluční základny vznikající spolupůsobením městského opozice a selsko-plebejského hnutí upozorňuje R. Kalivoda v *Husitské ideologii*, str. 75. Význam ideologie, krystalizující z dlouhodobého přípravného období revoluce, vyznačujícího se zvýšenou, byť nejednotnou kritickou aktivitou intelektuálů odpadávacích postupů od vládnoucí ideologie, zdůrazňují Edwards (op. cit. v pozn. 9), Brinton (pozn. 10), Soule (pozn. 11) i Hopper (pozn. 12). „No social ferment can progress without mental formulation appropriate to it“, konstatuje Soule (op. cit. str. 22).

²¹ Tak tomu bylo např. s povstáním tchajpingů v Číně v l. 1851–68, s povstáním kastilských měst, tzv. komunerů, v r. 1520–21, jakož i s celou řadou národních povstání proti cizí vládě, jako byla např. povstání polská (1830, 1846 a 1863), katalánská (1640–1652, 1714), irská (1594–1603, 1649–1652, 1690) apod.

podmínkou nutnou, nikoli však postačující.

Zvláštní případ nastává, jestliže je politický převrat provázen zásahy do politicko-hospodářské struktury, a to nikoli za účelem její změny, ale naopak jejího utužení, resp. za účelem návratu k nějaké dřívější idealizované společenské formě. Takové případy jsou známe z různých dob. Brinton je nazývá „pravicovými revolucemi“²² a jako příklady uvádí jednak protidemokratické státní převraty v antických Aténách (v 5. století př. n. l.), jednak uchopení moci italskými fašisty a německými nacisty. Státní převraty tohoto druhu nesplňují však výše uvedené znaky, charakterizující revoluční procesy v našem slova smyslu. Pokud tyto převraty směřují k odstranění hospodářských a politických změn (reforem) provedených ve prospěch širokých vrstev obyvatelstva, je možné o nich mluvit jako o kontrarevolucích.²³ Pokud tyto převraty směřují k přehlušení daného napětí uvnitř národního společenství drastickým organizačním utužením a vytvořením napětí nového v mezinárodních vztazích, běží o specifický proces, který má jen některé vnější analogie revolučního procesu.²⁴

Tam však, kde je návrat k dřívější společenské formě či hodnotě jen symbolem či heslem jinak pronikavé společenské přeměny, jako tomu bylo u většiny lidových kacířských hnutí v křesťanství nebo v islámu, a kde jsou kromě toho splněny další podmínky revolučního postupu, lze i v našem smyslu mluvit o revolučním hnutí, ba někdy i o revolučním procesu.²⁵

Po tomto vymezení pojmového rozsahu revolučního procesu se můžeme vrátit k vlastnímu tématu. I v rámci výše ob-

jasněné kategorie revolučního procesu se však ukáže potřeba dalšího typového členění. Ze srovnání průběhu jednotlivých revolučních procesů vyplývá rozdíl mezi a) revolučními procesy s převahou vnitřní problematiky (jejich řešení spočívá především ve změně panující ideologie a politicko-ekonomické struktury) a b) revolučními procesy s problematikou převážně vnějších vztahů, vznikajících ze závislosti na jiném, prostorově odděleném společenském útvaru, jehož struktura a ideologie nevyhovují vývojovým tendencím dané oblasti a jenž násilím brzdí uplatnění těchto tendencí. (Řešení pak spočívá v násilném odtržení takto postižené země a v uplatnění, ev. provedení potřebných ideologických a strukturálních změn.) Prvý typ nazveme revolučním procesem vertikálním, druhý horizontálním.

Typickými příklady vertikálních revolučních procesů jsou obě největší buržoazní revoluce, tj. anglická z poloviny 17. století a francouzská z konce 18. století, dále buržoazní a proletářská (Velká říjnová) revoluce v Rusku v první polovině 20. století, jakož i revoluce mexická z téže doby. Do téže kategorie lze zařadit i vícestupňovou revoluci v Číně, přestože v jejích začátcích se uplatňoval i horizontální prvek, tj. odpor k mandžuské dynastii; vzhledem k nepatrnému již významu vlastního Mandžuska v oné době lze však tento prvek zanedbat. Přes výrazný moment napětí vůči cizím okolím, jemuž se ostatně žádná země v revoluci nevyhne, se převaha vertikální problematiky uplatňuje i v nedávné socialistické revoluci kubánské, jakož i v naší revoluci husitské²⁶ a také v leccems jí podobné safíjovské revoluci v Iránu.²⁷

²² Srov. Brinton, op. cit. str. 32 a passim.

²³ Kontrarevoluční akce jsou průvodním zjevem nejen všech velkých revolučních procesů, nýbrž namnoze i velkých reforem. Jako příklad úspěšné kontrarevoluce proti reformnímu vývojovému trendu lze uvést zejména Frankovo povstání proti republikánské vládě ve Španělsku v r. 1936–1939. Typickým příkladem neúspěšné kontrarevoluce proti strukturální přestavbě společnosti cestou reformu je povstání stoupenců šógunátu proti císaři Muehitovi (Meidži) v Japonsku roku 1868.

²⁴ V případě jak italského fašismu, tak německého nacismu nebyla hlavním cílem uchopení moci přeměna společenského řádu, ale naopak ztuzení společenské struktury a imperiální uplatnění národa, za jehož oprávněného a výlučného představitele se ono hnutí pokládalo. Srážka s ostatním světem, která z toho vyplynula, skončila na rozdíl od expanze revolučních režimů nejen úplnou porážkou expanzivních sil, nýbrž likvidací všech institutních přeměn „kvazirevolučního“ režimu, úzce spjatého s osobností svého zakladatele a vůdce. Uvedené změny se tak po dostatečném časovém odstupu jeví jako pouhé devíťmí intermezzo v jinak se utvářejícím dějinném trendu. (V Ně-

mecku trvala tato přerývka celkem dvanáct, v Itálii dvacet roků.) Revoluční proces v našem slova smyslu takovým naprostým zhroucením nekončí.

²⁵ Příkladem revolučního hnutí, jehož heslem byl návrat k minulosti (v daném případě návrat k muslimskému právu od práva mongolského) a které kromě toho svým časovým rozpětím a částečnými úspěchy bezmála splňuje námi stanovené znaky revolučního procesu, je hnutí tzv. serbedarů v severovýchodním Iránu v letech 1335 až 1382 n. l. (bližší srovnání např. I. P. Petruševskij, *Zemědělci i agrárníci otnošenija v Iraně XIII–XIV vekov*, Moskva–Leningrad 1960, s. 412 a násl.).

²⁶ Nacionální ostří v husitské revoluci není zaměřeno proti nadvládě cizího státu, ale proti privilegiovanému postavení cizí národnosti uvnitř českého státu. Formální vztahy České koruny ke Svaté říši římské národa německého nebyly nikdy těžkou záležitostí, natož pak v 15. století, kdy tato říše už nepředstavovala mocenského činitele. Za horizontální prvek v husitské revoluci nelze ani považovat boj proti církvi, neboť většina revolučních postulatů zde nesměřuje k odtržení, nýbrž k reformě celé církve (proto ono vytrvalé úsilí o vyrovnání s církví obecnou).

Příklady revolučních procesů horizontálních představují revoluce nizozemská (z poslední třetiny 16. století), revoluce americká (z konce 18. století), revoluce latinsko-amerických zemí (ze začátku 19. století), jakož i — pokud lze zatím dohlédnout — většina revolucí koloniálních zemí v poslední době.

V revolučních procesech vertikálních je dále významným momentem okolnost, do jaké míry je vnitřní problematika omezena na země, v nichž došlo k revoluci, nebo zda je problematikou společnou širší oblasti. V takovém případě se projevuje tendence k rozšíření revolučního procesu do sousedních zemí, kde pak vznikají sice časoprostorově i kauzálně samostatné, svým bezprostředním podnětem však odvozené revoluce, které mají zpravidla zjednodušenou strukturu a zkrácený průběh.

Naopak složitějším se revoluční proces stává tehdy, jestliže je strukturní problematika ovlivněna recepcí myšlenek, institucí, výrobních pochodů a životního stylu, pocházejících z oblasti s odlišnou kulturní, resp. vůbec civilizační tradicí. V takovém případě je příležitost ke střetnutí koncepcí na nejširším poli společenských vztahů a životních forem, přičemž vzájemné prolínání vlastních tradic s cizími vlivy může vytvářet nejrůznější varianty a kombinace jednotlivých revolučních pozic. Radikalismus v oblasti politicko-hospodářské může být spojen s tradicionalismem kulturním (byť podvědomým, tj. tradicionalismem myšlenkového přístupu a ne projevu) a naopak. Příklad tohoto komplikovaného revolučního procesu poskytují zejména, jak se zdá, dosud nedovršená revoluce čínská, která je již od obou svých krvavých preludií — tchajpchingského (v letech 1851–68)²⁸ a ichetchuanského (boxerského v letech 1899–1900) poznamenána zvláštním napětím vyplývajícím právě ze

střetnutí domácích a cizích tradic i životních koncepcí.

Toto jsou po našem soudu hlavní momenty, které znesnadňují zobecňování poznatků z jednotlivých revolučních procesů. Složitost a dlouhodobost revolučních procesů není však při hledání pravidelností nebo dokonce zákonitostí jen na závalu. Naopak, širší účastenská základna a její dlouhodobá aktivace dává příležitost k uplatnění obecných typů lidského chování ve větší míře než při jednorázových revolučních převratech s menším počtem účastníků.

Dovršený revoluční proces je do jisté míry uzavřeným cyklem; jeho průběh vykazuje jisté pravidelnosti, na které bylo již v sociologické literatuře mnohokrát upozorněno. V další části tohoto článku se pokusíme zpřesnit dosavadní výsledky bádání v tomto směru, a to jednak nástupem metodického modelu, jednak ukázkou jeho empirického odvození. Omezíme se na kategorií revolučních procesů vertikálních s problematikou podstatně neovlivněnou recepcí cizích vlivů (tj. cizích civilizací, ne snad jen etnických). Empirický materiál poskytují ony revoluce, o nichž máme postačující historiografickou evidenci a jejichž celkový průběh a výsledek lze již pro dostatečný časový odstup objektivně ohodnotit. Jsou to v chronologickém pořadí: revoluce česká z 15. století, revoluce anglická ze 17. století a revoluce francouzská z přelomu 18. a 19. století.²⁹

Ve všech těchto revolučních procesech je vedle individuálních neopakovatelných prvků řada prvků společných. Objevují se v oně stránce revolučního procesu, kterou můžeme obrazně nazvat jeho mechanismem; nepostihují tolik jeho vlastní společenskou problematiku. Případné pravidelnosti, resp. zákonitosti meritorní stránky revolučních procesů lze vyvodit jen z dlouhodobé komplexní analýzy, ze

²⁷ Podobně jako v naší revoluci husitské se i v saffijovské revoluci Iránu (v letech 1500–1514) kombinují prvky náboženské, národnostní a třídní. Programová dominantna je náboženská (šijismus), třídní základnou je měšťanstvo (zejména femesinictvo) v protikladu ke šlechtě. Tehdejší iránský nacionalismus je však více lokální než etnický, jak o tom svědčí významná účast tureckého žilvu v saffijovském vojsku „Rudých čapek“ (srov. zejména poznámku, kterou H. A. R. Gibb připojil k Toynbeeho rozboru saffijovské revoluce – A. J. Toynbee, *A Study of History*, díl I, str. 400–2.)

²⁸ Povstání tchajpchingů navazuje na starou revoluční tradici taoistických sekt. Běží o dávnou čínskou představu zlatého věku, v němž vládne Velká rovnost (tchaj-pching). První historicky doložené uplatnění tohoto hesla jakožto revoluč-

ního programu, avšak bez potřebného uvědomění praktických prostředků k jeho uplatnění se datuje z konce 2. století n. l. (hnutí tzv. Zlutých turbanů).

²⁹ O srovnání těchto tří revolucí se již pokusil Jan Slávek ve své *Husitské revoluci* (Praha 1934), omezil se však na příležitostné vytčení některých shodných momentů. Na potřebu srovnání revoluce husitské jakožto revoluce raně buržoazní s pozdějšími evropskými revolucemi buržoazními znovu upozornil R. Kalivoda v referátu na poděbradské konferenci *Cultus pacis*... otištěném pod názvem *Husitská revoluce a poděbradská epocha*, *Filosofický časopis* 1965, č. 2, str. 388. O srovnání problematiky těchto revolucí ve vztahu k předcházející sociálně ekonomické formaci se pokusil v citované již *Husitské ideologii*, str. 67–79.

souvislosti ještě více makrosociologických.

S touto výhradou, tj. s tím, že máme na mysli jen stránku formy, resp. mechanismu, můžeme průběh vertikálního revolučního procesu nastínit obecně takto:

1. Náběh k vertikálnímu revolučnímu procesu. Revoluční situace dozrává za těchto předpokladů:

- a) V třídní struktuře společnosti dochází k živelnému posunu majetku a vzdělání ve prospěch části obyvatelstva mimo vládnoucí třídu (vrstvu);
- b) z této části obyvatelstva krystalizuje nová třída s pozměněnou hierarchií hodnot, vědomá si své rostoucí síly a nespokojená s inferiorním mocenským a prestižním postavením;
- c) aktualizuje se tak nová společenská problematika, kterou vládnoucí třída (vrstva) není schopná nebo ochotná vyřešit;
- d) nevyřešená problematika se hromadí, nespokojenost se stupňuje v neklid, který vláda není schopná ani potlačit, ani odvrátit pozitivními zákroky;
- e) nespokojenost aktivizuje široké vrstvy i mimo nově nastupující třídu a proniká i do vládnoucí třídy (vrstvy);
- f) mezi nespokojenci vzniká nové tvůrčí ohnisko, jehož účastníci vysvětlují příčinu krize a z nových hodnotících hledisek formulují program nápravy;
- g) nové ohnisko má dostatečnou, byť omezenou svobodu k názorovému projevu, nikoliv však možnost k praktickému uplatnění, zejména v podílu na vládě;
- h) nové tvůrčí ohnisko se stává populárním v širokých vrstvách a vzbuzuje ve svých stoupencích spontánní loajalitu, čímž se stává do jisté míry ohniskem mocenským;
- i) ve společnosti dochází v tomto specifickém smyslu k rozštěpu suverenity.⁸⁰

2. Stlak revolučního náběhu. Vláda si uvědomuje nebezpečí, které jí hrozí z konkurence nového zdroje ideové moci a pokouší se vývoj zvratit a potlačit nové tvůrčí ohnisko. Nemá k tomu však již dostatek sil, resp. rozhodnosti. Případné oběti vládního zákroku dávají nespokojencům posvěcení jejich boje a vyostřují protiklady.

3. Revoluční výbuch. Násilný pokus o za-

stavení dalšího vývoje vede k výbuchu, ať již ve formě přímé, násilné akce (defenestrace, povstání Skotů, dobytí Bastily) nebo ve formě uchopení moci novou, resp. starou, ale reaktivovanou institucí a vytvoření nového normativního ohniska (čáslavský sněm, parlament, národní shromáždění). V této fázi jsou revolucionáři zpravidla nejsvornější a pravdivost revolučního nadšení dosahuje vrcholu.

4. Revoluční rozkmit. Je-li výbuch úspěšný natolik, že se představitelé revolucionářů dostávají k politické moci, dochází k diferenciaci dotud celkem jednotně vystupujících nespokojenců; stoupenci revoluce se rozestupují podle rozsahu svých požadavků, podle intenzity změn, které požadují ve společenské struktuře a ve smýšlení jednotlivců. Zpravidla se vytváří (včetně stoupenců statu quo) pět základních pozic (směrů), a to podle obvyklé již politické terminologie — zprava doleva (v závorce jsou uvedeny konvenčními názvy příslušné směry ve třech revolucích, z nichž je model odvozen) — takto:

- a. kontrarevolucionáři (pod jednou, roajalisté)
- b. revoluční pravice (pražané-Příbramovci, episkopalisté, feuillantí)
- c. revoluční střed (pražané-Rokycanovci, presbyteriáni, Gironda)
- d. revoluční levice (táboři a sirotci, independenti, Hora-jakobíni)
- e. krajní levice (prvotní táboři, adamité apod., levelleři a diggeři, zběsilí a babuvisté)

Ve fázi rozkmitu se těžiště moci poměrně rychle přesouvá po uvedené stupnici směrem doleva. Žádný z revolučních směrů však není v této fázi schopen uchopit pro sebe moc celou. Dochází mezi nimi ke střetnutí, během něhož jsou likvidovány mocenské pozice obou krajních křídel naší škály. Potlačení kontrarevolucionáři hledají pomoc v cizině; ta zpravidla zakročuje, v neznalosti změněných psychologických podmínek však s naprostým neúspěchem. Tím načas stmeluje revoluční směry, mezi nimiž tak nepřímou povzbuzuje směr radikální.

5. Záchyt. Po několikaletém (zpravidla pětiletém) vnitřním zápase se podaří jed-

⁸⁰ Tuto Leninovu myšlenku přechodného dvouvládí demonstruje na příkladech svých čtyř velkých revolucí Brinton (op. cit., str. 161–166).

nomu z hlavních revolučních směrů (levici nebo středu) uchopit na delší dobu moc výhradně pro sebe a zachytit tak rozkmitané těžiště moci.

6. Ztuzení a deformace. Udržení moci v rukou jednoho revolučního směru (na jedné revoluční pozici) vyžaduje stupňované užití násilí. Zpravidla dochází k vytvoření revoluční diktatury, která klade zvýšené nároky na oddanost stoupenců vítězného směru revoluce. Materiální pohnutky přitom začínají zatlačovat původní revoluční nadšení. Ve společenské praxi dochází k deformaci revolučního ideálu.

7. Erpanze. Revoluční diktatura využívá předcházející zahraniční intervence ke kanalizaci revoluční energie na střetnutí mezistátní (střetnutí horizontálního typu). To však vyžaduje další oběti na životech i hmotných nákladech, čímž se napětí zvyšuje. Objevuje se pocit vyčerpanosti a zklamání z nesplněného revolučního ideálu. Situace se zhoršuje tím, že zisk z výbojů není zpravidla distribuován úměrně s rozvržením obětí.

8. Zvrat. S rostoucí nespokojeností se vytvářejí předpoklady ke koalici potlačených revolučních složek s odpůrci revoluce, což má — případně v kombinaci se zahraniční intervencí — za následek násilný zvrat revolučního procesu (Lipany, Monckova akce, porážka Napoleona).

9. Kompromis. Zvratem revolučního procesu přechází politická moc na kompromisní koalici dotud potlačovaných revolučních směrů s kontrarevolucionáři, a to zpravidla s programovou náplní revoluční pravice. Nastává období kompromisnictví.

10. Restaurační tlak. Porážka nejenergičtějšího revolučního směru oslabuje dynamiku revolučního procesu. Tohoto oslabení využívají odpůrci revoluce a snaží se strhnout moc zcela na sebe a obnovit mocenské poměry, jakož i pokud možno sociálně ekonomickou strukturu z doby předrevoluční.

11. Konsolidační převrat. Restaurační tlak vede k rozpadu koalice, která provedla zvrat revolučního procesu. Revoluční směry se opět sblíží, tentokrát pod vedením některé složky blíže revolučního středu. Dochází opět k použití násilí (ten-

tokrát v menším rozsahu), jímž jsou kontrarevolucionáři s konečnou platností vyloučeni z mocenské pozice. Tento — z hlediska revolučního procesu — dílčí převrat nazveme převratem konsolidačním.³¹

Podobně jako začátek revolučního procesu nelze ani jeho konec vymezit jednoznačným časovým údajem. Po konsolidačním převratu doznívá problematika revolučního období a její protiklady ustupují do pozadí. V společenském hodnocení se uplatňují jiné priority, společenské zájmy se diferencují podle nových hledisek a vytvářejí se nové fronty politického střetání.

U dovršených již revolučních procesů vertikálního typu se pravidelnost projevuje nejen v posunu těžiště moci, což bylo demonstrováno na výše uvedených jedenácti fázích, nýbrž i v délce celého procesu. Ponecháme-li obtížně vymezitelnou fázi náběhu a stlaku stranou a ohrančíme-li trvání revolučního procesu poměrně jednoznačnými mezníky, tj. začátkem výbuchu na straně jedné a dovršením konsolidačního procesu na straně druhé, zjistíme, že revoluční proces trval v našich třech případech 35–60 roků.

Tato obecná konstatování jsou, jak jsme již řekli, odvozena z rozboru tří vertikálních revolučních procesů. Dokumentaci tohoto odvození či zobecnění předvedeme ve zkrácené formě grafů.

Grafy jsou sestaveny podle těchto pravidel: Na vodorovné ose je nanášen čas, nahoře s označením pravidelných pětiletých intervalů, dole s údajem letopočtů hlavních událostí. Legenda k jednotlivým letopočtům je pro přehlednost z grafů vypuštěna a zařazena do zvláštní tabulky.

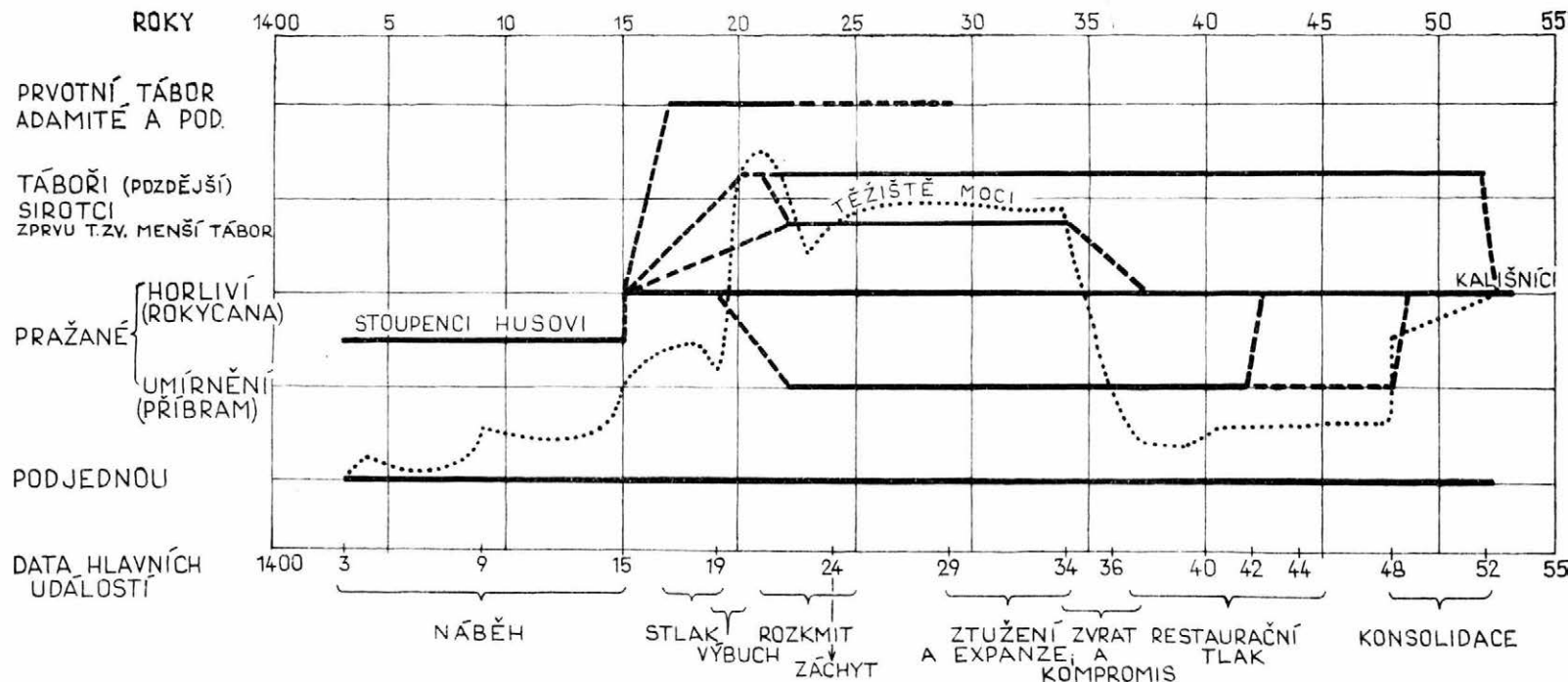
Na svislé ose jsou zakresleny jednotlivé směry (pozice), které se během revolučního procesu střetávají. Jsou označeny historiografickými konvenčními názvy bez ohledu na vztah k třídní či právní stratifikaci stoupenců. Plná přímkou označuje dobu, během níž ten který směr vystupoval jako organizované společenství, jehož představitelé buď byli u moci nebo o ni usilovali. Přerušovaná přímkou označuje období potlačenosti tohoto směru, popřípadě kontinuitní vazbu mezi různými směry revoluční struktury.

³¹ Modifikaci tohoto fázování aplikuje na vývoj husitské Prahy Karel Hrubý, *Sociologický model husitské revoluce v hranicích politického systému pražských měst* (Sociologický časopis, 1967, č. 5, str. 575 a násl.). Přestože jde jen o jedno ze dvou

hlavních ideových a politických center husitství v Čechách a fáze jsou vzhledem k tomu zjednodušeny, průběh mocenského uplatnění složek ve trojí aspektu (podle skupin, institucí a ideologií) zhruba odpovídá vývoji těžiště moci v našem grafu.

Graf 1

ČECHY

Cechy

Náběh

1403 první spory o Viklefa, sociální nepokoje
1409 Hus na vrcholu vlivu, kutnohorský dekret

1412 zápas o odpustky

1414 začátek přijímání podobojí

1415 Husova mučednická smrt, ustavení husitské jednoty

1416 pražská universita autoritou v náboženských otázkách

1417 krystalizace radikálního ohniska v Ústí Sílak

1418—19 pokusy o potlačení husitské agitace
Výbuch

1419 defenestrace, bouře v Praze, shromažďování na horách

Rozkmit

1420 chiliasmus, založení Tábora, první křížová výprava a první porážka Zikmunda, čtyři artikuly

1421 časlavský sněm, vláda Želivského na Novém městě

1422 Žižkovo odchýlení od táborů, konec vlády Želivského v Praze

Záchyt

1424 vítězství Žižky a táborů nad pražany u Malešova, smíření s pražany. Smrt Žižkova, sirotci a jejich narovnání s tábory.

Ztužení

1426 fixace táboreské nauky, Prokop Holý

1427 protikorybutovský převrat v Praze

Expanze

1428 začátek vojenských výprav do zahraničí

1429 začátek jednání se Zikmundem

1431 začátek jednání s basilejským koncilem

1433 formulace dohody s koncilem — kompakтата

Zvrat

1434 vítězství pražanů nad tábory a sirotky u Lipan

Kompromis

1436 konečné dohodnutí kompakтата, znovunastolení Zikmunda

Restaurační tlak

1437 snaha o restriktci kompakтата, útěk Rokycanův z Prahy

1440 landfridy, spojení východních Čech pod Hynkem Ptáčkem

1442 smíření Rokycanova s Příbramem — spojení kališníků

1444 zavržení táboreského učení na sněmu v Praze

1448 papežský legát žádá bezpodmínečné podrobení církvi

Konsolidace

1448 Jiří z Poděbrad dobývá Prahu

1450 smíření kališnické a katolické šlechty

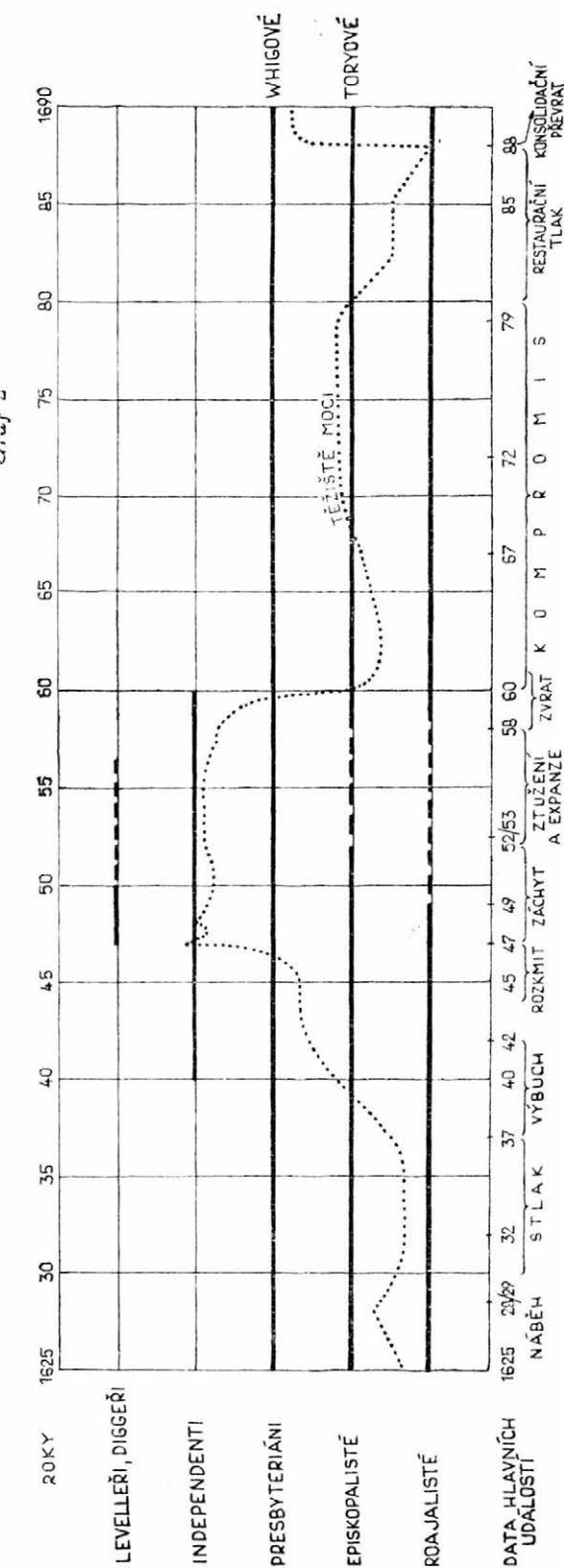
1452 Jiří správcem zemským, poddání Tábora

Nejsou zde pochopitelně zachyceny všechny nuance, jako např. štěpení hlavních stran na drobnější frakce, hnutí místního nebo okrajového významu, skupiny fluktuující mezi stranami apod. Nejsou zde také vyznačeny změny v průběhu jednotlivých směrů, jejichž sociální a programový profil vypadá zpravidla jinak na začátku a jinak v závěru revolučního procesu. Výsledek změny je však označen — pokud jsou pro to v konvenční terminologii předpoklady — novým názvem.

Tečkovaná čára označuje aproximativní změny v mocenské struktuře, pro účely grafu konstruované jako posun „těžiště“ moci mezi jednotlivými soutěžícími směry. Mocí se zde rozumí nejvyšší politická moc v rozsahu celé země, v níž revoluční proces probíhá. Posun „těžiště“ moci ukazuje, jak dalece se ten který směr podílí na politické moci, která ovšem nemusí být v zemi jednotná. Jinými slovy, uvedený posun označuje intenzitu mocenského uplatnění jednotlivých směrů, resp. — v době před uvědoměným zformováním těchto směrů — názorových a zájmových pozic jim odpovídajících. Posun těžiště nahoru naznačuje, že v mocenské struktuře země se více uplatňují radikální prvky, posun dolů znamená větší uplatnění směrů konzervativních. Jestliže se křivka těžiště moci blíží některé z revolučních pozic nebo ji protíná, znamená to, že tato pozice se mezi všemi mocenskými činiteli v oné době nejvíce uplatňuje. Poněvadž revoluční proces neprobíhá v celé zemi stejně intenzivně a poněvadž politická moc nepřechází v jednotlivých jejích oblastech na jednotlivé směry ve stejné době, může být naše označení posunu těžiště moci jen velmi přibližným vyjádřením skutečného vývoje. To je zvláště třeba zdůraznit v průběhu revoluce husitské, která probíhala ve znamení dvou zeměpisných center revoluční aktivity.

Z grafů jsou zřejmé jak obecné, tak osobité prvky vertikálních revolučních procesů. Společnou charakteristikou je stranická struktura a průběh posunu těžiště moci. Ke zmnožení pozic, tj. k diferenciaci revolučních postulatů (programů) dochází vzápětí po výbuchu.

S ukončením rozkmitové fáze, tj. se začátkem ztužení zaniká krajní levice jako

Poznámky ke grafu 2

Anglie

NábĚh

1628 Petition of Right

Stlak

1629 Karel I. rozpouští parlament, zatčení jedenácti vůdců opozice

1632 Eliotova mučednická smrt

Výbuch

1637 povstání Skotů

1640 obnovení parlamentu (krátký a dlouhý parlament), odstranění a zatčení králových rádců (Strafford, Laud aj.)

1642 začátek války mezi králem a parlamentem

1545 Cromwellovo vítězství nad roajalisty u Naseby

Rozkmit

1647 porážka posledních roajalistů, začíná roztržka mezi parlamentem a armádou, vystoupení levellerů (Putney)

1648 obnova války s králem, Prideova čistka (kusý parlament)

Záchyt

1649 poprava Karla I., potlačení levellerů, vystoupení diggerů, vyhlášení republiky, začátek expanze (Irsko)

Expanze

1652 konec vítězného tažení proti Irsku a Skotsku, začátek války s Nizozemím

Ztužení

1653 dvojí rozpuštění parlamentu Cromwellem, začátek diktatury

1658 Cromwellova smrt

Zvrat

1659 vyhnání Cromwellova syna, Monckova akce, obnova parlamentu

Kompromis

1660 Karel II. přijímá podmínky parlamentu, který schvaluje návrat Stuartů na trůn (bredsá deklarace)

1667 nepokoje v Londýně, vyhnání kancléře Clarendona

1672 parlament maří králův pokus prosadit politické zrovnoprávnění katolíků

1679 Habeas Corpus Act, dolní sněmovna usiluje o vyloučení Jakuba II. z nástupnictví

Restaurační tlak

1681 Karel II. rozpouští parlament

1683 potlačení whigovského a independent-ského spiknutí

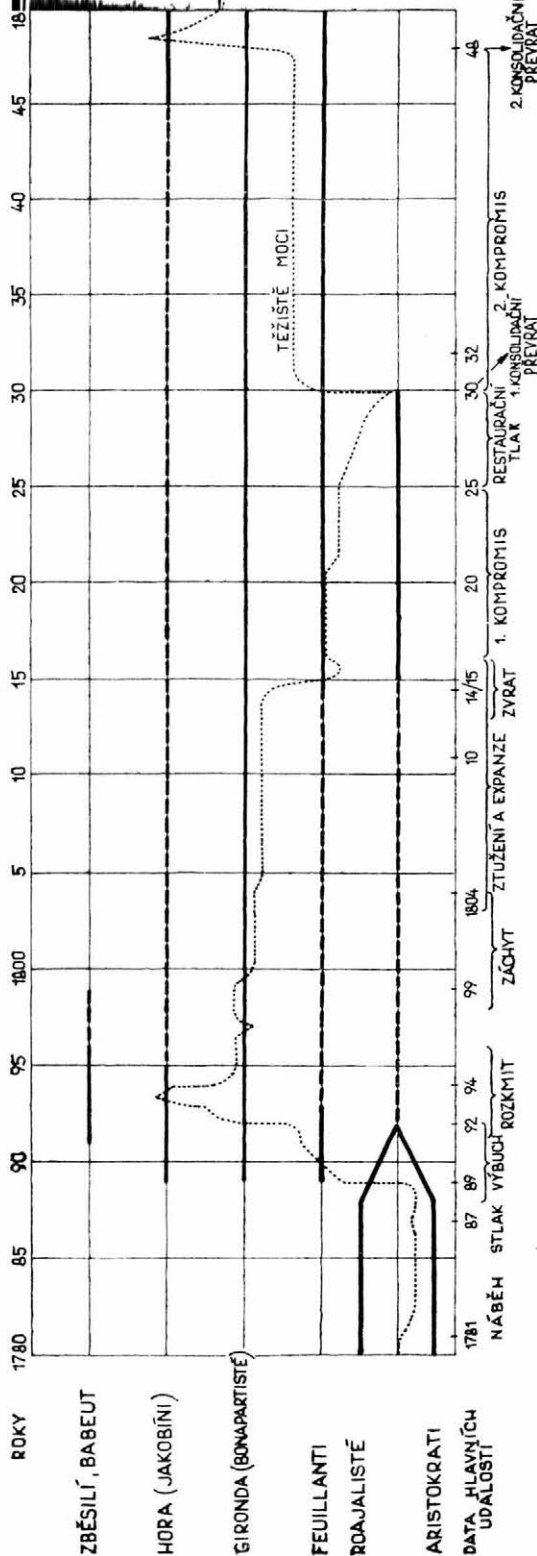
1685 nastoupení Jakuba II., Monmouthovo povstání

1687 Jakub II. vyhláší zrovnoprávnění katolíků

Konsolidace

1688 slavná revoluce

1689 Bill of Rights

Poznámky ke grafu 3

Francie

Stlak

1781 propuštění Neckerovo
1787 hospodářská krize, vzpoura privilegova-
ných

Výbuch

1789 třetí stav ústavodárným shromážděním,
deklarace práv, dobytí Bastily

Rozkmit.

1791 první rozpory v táboře revoluce (demonstrace na Martově poli)

1792 začátek intervenčních válek, zahájení
Národního konventu, vyhlášení republi-
ky

1793 svržení vlády Girondy, vláda jakobínů

1794 svržení vlády jakobínů, obnovení vlády Girondy (Direktorium)

Expansze

1797 volební úspěch konstitučních monarchistů a jejich vyhnání z Národního shromáždění, začátek anexí (Campo Formio)

1798 volební úspěch levice a její vyhnání
z Národního shromáždění

Záchyt

1799 převrat Bonapartův

Ztuzení

1804 Bonaparte císařem (Napoleon I.)

1810 vrchol expanze

Zyvat

1814 pařížský mír, začátek vídeňského kongresu, Ludvík XVIII. králem

1815 stodenní císařství. Waterloo

Kompromis

1816 zmírnění režimu po vypovězení vedoucích republikánů a bonapartistů

1820 zavraždění vévody de Berry, omezení občanských práv

Restaurační tlak

1825 další omezení občanských práv Karlem X.

1827 demonstrace a rozpuštění národních gard
1830 šest ordonancí Karla X.

1. konsolidační převrat

1830 červencová revoluce, Ludvík Filip
1832 potlačení republikánského povstání

2. konsolidační převrat

1848 únorová revoluce, povstání dělnictva,
Ludvík Napoleon prezidentem

organizovaná síla. To však neznamená, že její postuláty ztrácejí apel na budoucí generace.

Vývoj krajní levice lze ve všech třech pozorovaných revolucích rozdělit na tři fáze. V první fázi, tj. v době, kdy revoluční rozkmit posouvá těžiště moci nejvíce doleva, se část tehdy nejúspěšnějšího revolučního směru (levice) radikalizuje a přichází s programem maximálních změn (první Tábora, levellerů, zbeřů). Tento směr je však brzy mocensky potlačen, a to většinou samotnou levicí. V důsledku této porážky se těžiště radikalismu přesouvá do vnějšího okruhu revolučního hnutí. V Čechách se uplatňuje mimo hlavní centra (adamité apod.), v Anglii zaujímají místo komplexních reformátorů (levellerů) dílčí reformátoři (diggeri), ve Francii se krajní levice organizuje jako spiknutí bez široké masové základny (Babeuf). To je druhá fáze ve vývoji krajní levice, která je však rovněž mocensky potlačena. Poté ve všech pozorovaných případech nastává delší césura. Během ní dospívá většina radikálů k závěru, že mocenskými prostředky mohou stěžejně zvítězit, a soustřeďují se, což je třetí fáze, na činnost výchovnou, resp. na vytváření vzorových společností (Jednota bratrská, Společnost přátel, utopičtí socialisté). Touto rekonstrukcí se sice odsouvají vyhlídky na mocenské uplatnění, zato se však vytvářejí předpoklady pro dlouhodobé uplatnění v následující fázi historického vývoje, kde — po případných dalších proměnách — zaujme někdejší krajní levice místo významného sociálního vektoru.

Vlastní levice je během revolučního procesu mocensky úspěšnější. V Čechách a v Anglii se jí podaří zachytit rozkmitané těžiště moci a udržet je pomocí ztuzení po přibližně jedno desetiletí. V Čechách se ovšem tento záchyt netýká země jako celku, ale její městské a zemanské většiny, která je ovládána koalici dvou stran levice (táborů a sirotků) v letech 1424—1434. V důsledku této územní neúplnosti se ani ztuzení nemůže plně projevit. Ani v Anglii však nejsou záchyt a ztuzení úplné. Vedle Cromwellem ovládané armády, jediného to mocenského představitele independentů, se přece jen tu a tam uplatňuje odchylné stanovisko parlamentu, z něhož se vždy nedaří vyložit veškerou opozici proti Cromwellově

diktatuře. Avšak i mezi nejvyššími představiteli armády se občas uplatňují názory odchylné od názorů lorda protektora. Ve Francii je doba mocenského úspěchu levice omezena jen na jeden rok (1793—94) a záchyt provádí revoluční střed, s plným úspěchem až v bonapartovské deformaci (1799—1814), která je současně dobou plného, můžeme říci klasického ztuzení a maximální expanze.

Revoluční střed je přes všechny své porážky během rozkmitu a přes dočasné odsunutí na vedlejší kolej — a to jak během ztuzení na pozici revoluční levice, tak během konzervativně revolučního kompromisu a restauračního tlaku — nejživotnější složkou revoluce. On je nositelem závěrečného soustředění revolučních sil, soustředění vyvolaného restauračním tlakem, a na jeho programové pozici se revoluční proces konsoliduje. V Anglii se tak děje takřka jednorázově, „slavnou“ revolucí z r. 1688 a ústavní dohodou mezi parlamentem a představitelem nové dynastie z února r. 1689. V Čechách se tak děje průběhem čtyř let; r. 1448 se Jiří Poděbradský zmocňuje Prahy, r. 1450 se s ním smiřují představitelé strany podjednou a r. 1452 se mu poddává Tábor. Ve Francii probíhá konsolidační proces ve dvou vlnách, resp. dvěma převraty. První z r. 1830 se společenské poměry formují na kompromisní pozici mezi revolučním středem a pravicí. Revoluce r. 1848 znovu nakrátko rozkmitává těžiště moci, které se však brzy (r. 1851) ustaluje na bonapartovské pozici středu.

Revoluční pravice je jako mocenská složka (sociální vektor) v zemi kontinuální jen v revoluci české. V Anglii je organizované působení revoluční pravice (označené v začátku revolučního procesu ne zcela výstižným názvem episkopalistů) přerušeno jen nakrátko (v době protektorátu Cromwellova). Naproti tomu ve Francii je revoluční pravice potlačena již ve fázi rozkmitu a může se uplatnit teprve po návratu Bourbonů na francouzský trůn, a to na dobu až do druhého konsolidačního převratu v r. 1848.

Kontrarevolucionáři — jakožto sociální vektor — vesměs během revolučního procesu zanikají. Jedině v Čechách se v některých městech a v okrajových oblastech země udržují jako mocenský činitel po celou dobu revolučního procesu a působí i na pozdější vývoj českých

dějín. V Anglii a Francii se uplatňuje kontrarevoluční směr znovu po zvratu revolučního procesu (1660, resp. 1814), a to až do konsolidačního převratu (1688, resp. 1830).

Ve Francii je kromě toho situace kontrarevoluční pozice poněkud složitější, a to ve fázi revolučního náběhu a stlaku. Tam totiž trvá z dřívější doby polarita mezi panovníkem a stoupenci jeho absolutní moci na straně jedné, a aristokracií, usilující o co největší uplatnění vlastní moci a feudálních privilegií, na straně druhé. Úspěchy aristokracie proti reformním snahám králových ministrů (zejména Turgota) přispívají k vytváření revoluční situace. Na konci osmdesátých let 18. stol. vrcholí tlak a bezprostředně podněcuje revoluční výbuch, jehož důsledky brzy stírají protiklad feudálů a stoupců královského absolutismu (tato skutečnost je v grafu vyjádřena spojením obou kontrarevolučních pozic).

Pokud běží o rychlost posunu těžiště moci a o délku jednotlivých fází revolučního procesu, lze ve všech třech pozorovaných případech konstatovat značnou podobnost. Pomalý a mírný posun nahoru (doleva) v náběhu, pak zastavení a zpáteční posun ve stlaku. Období stlaku je různě dlouhé. Nejkratší je v Čechách (1418–19); v Anglii začíná rozpuštěním parlamentu r. 1629 a vrcholí smrtí Eliotovou r. 1632. Ve Francii lze za začátek stlaku pokládat již propuštění Turgotovo r. 1776 (v našem grafu, který však nejde tak daleko do minulosti, je jako začátek této fáze označeno propuštění Neckerovo r. 1781) a za vyvrcholení této fáze politickou ofenzívu aristokracie v letech 1787–89.

Po výbuchu nastává velké zrychlení v posunu těžiště moci, a to směrem nahoru (doleva). Výbuch není vždy jednorázovou akcí jako např. v Čechách (1419). V Anglii k němu dochází postupně v rozpětí pěti let 1637 (povstání Skotů) a 1642 (začátek války mezi králem a parlamentem), ve Francii v rozpětí tří let (vyhlášení suverenity národním shromážděním a dobytí Bastily r. 1789 a vyhlášení republiky r. 1792).

Fáze rozkmitu trvá 3–8 roků. Pětiletou vládu Girondy po porážce jakobínů v letech 1794–99 lze považovat za neúspěšný pokus o ztuzení v dozrívajícím rozkmitu. Kromě případu Francie končí

rozkmit záchytem a ztuzením na pozici revoluční levice.

Během ztuzení jsou jen malé výkyvy v těžišti moci. Nejdelší a nejúplnější je ztuzení ve Francii (1799–1814), nejméně účinné je v Čechách. Zde i v Anglii trvá, jak jsme již řekli, přibližně deset roků. Expanze je největší ve Francii, kde je spojena s rozsáhlými územními anexemi. V Anglii se anexie omezují na britské ostrovy (Irsko, Skotsko), tedy země, kde již předtím byly anglické zájmy, ač v různé intenzitě, uplatněny. Husitská expanze byla více méně vojenskou demonstrací bez nároků na státoprávní uplatnění.

Zvrat revolučního procesu je záležitostí krátkodobou. V Čechách je dán jednorázově bitvou u Lipan (1434), v Anglii je jeho začátek signalizován již smrtí Olivera Cromwella (1658) a dovršen koordinovanou akcí generála Moncka a parlamentu (1660), ve Francii dvojí porážkou Napoleona (1814 a 1815).

Období konzervativně revolučního kompromisu se vyznačuje mírnými výkyvy těžiště moci kolem pozice revoluční pravice. Toto období trvá nejdéle v Anglii (1660–1680), nejkratěji v Čechách (1434 až 1437), ve Francii celkem deset let (1815–25).

Období restauračního tlaku trvá 5–8 roků. Vyznačuje se většinou zrychlováním posunu těžiště moci doprava (dolů). V Čechách je linie tlaku poměrně konstantní, což souvisí se zmíněnou již politickou strukturou země. Restaurací tlak v Praze dosáhl maxima v letech 1437–39; na venkově záleželo na místních držitelích moci. Sjedení východních Čech pod Hynkem Ptáčkem r. 1440 vytváří dílčí územní základnu na obranu proti restauračnímu tlaku a signalizuje tak již přípravnou fázi konsolidace.

Konsolidační převrat je, jak jsme už výše podotkli, záležitostí buď prakticky jednorázovou (Anglie) nebo opakovanou, a to krátkodobě (Čechy) nebo v delším časovém intervalu (Francie). Ve Francii však spadá druhý konsolidační převrat již do začátku nové fáze dějinného vývoje. Dědictví někdejší krajní levice přejímá socialistické dělnické hnutí, které se po pádu druhého císařství stává jádrem politické levice. Někdejší tzv. republikánská levice (dědictví jakobínů) zaujímá střední pozici v rozložení politických sil. Bouřlivé události let 1848–51 tvoří drama-

tický přechod mezi opožděnou fází velkého vertikálního revolučního procesu a obdobím nové diferenciaci a střetání společenských sil.

Jak jsme už řekli výše, tato nová diferenciaci a nová konstelace protikladů souvisí s posunem či přeměnou společenské problematiky, s vytvořením její nové dominanty. V české revoluci lze tento posun či přeměnu společenské problematiky dokumentovat na pozvolné přeměně vnitřních front, k níž došlo v šedesátých letech 15. století a během níž protiklad ideových a mocensko-zájmových formací podobojí a podjednou byl vystředán jednoznačným protikladem stavovských skupin. Třídní problematika, která byla v době husitské revoluce překryta náboženskými programy a mohla se uplatnit jen v rámci jejich představ a organizačních forem, vystoupila na povrch v plném světle stavovského zápasu šlechty s měšťanstvem o rozsah politických a hospodářských práv, či přesněji privilegií, a to jak vůči panovníkovi, tak vůči sel-skému lidu. (Tato polarita byla však po dalších padesáti letech znovu zkomplikována problematikou náboženskou, reaktivovanou v důsledku luterské a kalvínské reformace.)

Po anglické revoluci se třístranný protiklad mezi panovníkem (usilujícím o samovládu a opírajícím se hlavně o konzerva-

tivní šlechtu), parlamentem (opírajícím se především o zámožné měšťanstvo a tudíž s reprezentací podle majetkového censu) a armádou (opírající se hlavně o ideologicky zradikalizované střední vrstvy a požadující tudíž jako podmínku přístupu k moci též census ideový) přesunul a redukoval na protiklad mezi dvěma křídly buržoazie.

Ve Francii je pro konec revolučního procesu započatého v sedmdesátých letech 18. století směrodatné vytvoření nového základního protikladu, a to protikladu mezi buržoazií a proletariátem.

V tomto stručném komentáři nemůžeme pochopitelně vyčerpat všechny aspekty zde uvedeného modelu. Doufáme však, že se nám podařilo objasnit jeho podstatu a vymezit jeho dosah. Jak jsme už výše podotkli, soustředili jsme se na procesní, vnější stránku revolučního procesu, neboť právě tato stránka, tj. stránka mechanismu revolučních procesů, je zobecnění nejprístupnější. Obsahová problematika revolučních procesů, a to jak vertikálních, tak horizontálních, zejména jejich kauzální zřetězení v kontinuálním dějinném vývoji — to vše zůstává tímto modelem přímo nedotčeno. Hledání zákonitostí v tomto směru předpokládá rozbory mnohem složitějších a dlouhodobějších souvislostí, v sociologické literatuře ostatně častěji diskutovaných.

Nelze zajisté pochybovat o tom, že sociologie jako věda získává stále více mezinárodní charakter. Vskutku je možno mluvit o tak velické mezinárodní konjunktuře v sociologii, že se sociologie jeví jako nutná součást nadstavby každé země, která má úctu k sobě samé — počínaje Spojenými státy americkými a konče Nepalem (to není mým výmyslem — náhodou jsem si nedávno povšiml, že opravdu jeden Nepalec je členem Americké sociologické společnosti). Je také zcela jasné, že tento „succès fou“ v sociologii všech kultur překlenuje propast mezi socialistickými a nesocialistickými zeměmi, jak ochotně dosvědčí každý, kdo se účastnil světových sociologických kongresů ve Washingtonu (1962) a pak v Evianu (1966). Teď není čas k spekulacím, proč k tomu došlo — i když je to samo o sobě velmi zajímavým sociologickým problémem. Jedním z výsledků byl vzrůstající zájem sociologů v různých zemích o sebe navzájem, spojený s vývojem jakési „ekumenické“ snášenlivosti — alespoň na zdvořilostní úrovni. Já sám vás mohu ujistit, že F. Konstantinov, člen sovětské Akademie věd, a Talcott Parsons, zastánce Společenského systému, spolu v Evianu obědvali ve zdánlivě veselé náladě — a tak lze dokonce tvrdit, že „ústřední výbory“ se začaly sbližovat. To všechno je zajisté dobrým znamením.

Omezíme-li svou pozornost na vztahy mezi sociology v socialistických a nesocialistických zemích, je naprosto zřejmé, že toto nové „klima“ otevírá možnosti spolupráce v určitých empirických oblastech metod i výsledků zkoumání. Rostoucí zájem o srovnávací sociologii pravděpodobně tuto spolupráci uspiší. Mezinárodní srovnávání dat např. v lékařské sociologii nebo v sociologii výchovy samozřejmě zájímají každého, kdo pracuje na těchto otázkách, bez ohledu na to, kde žije. A vývoj nových výzkumných technik, např. nové aplikace počítačů při zpracování sociologického materiálu, vzbuzuje stejně

tak samozřejmý mezinárodní zájem. Pokud se však jedná o teorii, je situace poněkud jiná. Zde dlouhý stín Karla Marxe stále ještě rozděluje ty, kdo vězí v temnotách, od těch, kdo kráčí ve světle (příslušné vymezení světla a tmy samozřejmě závisí na tom, na které straně ohrady se člověk postaví). Jinými slovy, je mnohem těžší si odmyslet otázku, zda někdo je či není marxista, když pojednává o otázkách sociologické teorie, než když pojednává o konkrétních empirických údajích; a protože marxismus je základní teoretickou pozicí s důsledky pro všechny sociální vědy, je správně tuto otázku neobcházet. To však vedlo k paradoxním důsledkům, totiž ke skutečnosti, že ti, kdo mohou nejsnáze spolu hovořit přes demarkační čáru, jsou nejúžeji orientovaní empirikové, technologové, lidé, kteří mají nejméně pochopení pro humanistickou tradici v sociologickém myšlení. To, myslím, není věci na prospěch.

Dovolte mi, abych vás ujistil, že nemám žádné nepřátelské pocity k technologům — někteří z mých nejlepších přátel pracují s počítači. Vskutku však nepovažuji skutečnost, že člověk u počítače v Novém Yorku může komunikovat s člověkem u počítače v Leningradu, za tak úžasný důsledek mezinárodního dorozumění. Co lze v tomto směru dělat? Málokterí z nás, jak doufám — ať už marxisté nebo nemarxisté —, by se rádi vrátili k postojům, které na jedné straně pohlížely na západní sociologii jako na čistě buržoazní ideologii, a na druhé straně považovaly marxismus za nevědecké dogma. Věřím, že většina z nás došla k názoru, že tyto nekompromisní pozice nejsou rozumné. Jaké možnosti tedy máme na vybranou? Já sám vidím trojí základní možnosti.

Jedna možnost ovšem je vyhnout se jednoduše teoretickým problémům a spolupracovat, kdekoli to jde, na datech a metodách výzkumu. Už jsem uvedl, že pokládám takovou eventualitu za nebla-

hou. Říkám to jako nemarxistický sociolog, který pevně zastává myšlenku, že naše věda je právě svou povahou humanistická disciplína. Zdá se mi však, že vyhlídka na jakousi vědeckou internacionálu pozitivistů — „pracovníci na počítačích všech zemí, spojte se!“ — je jistě stejně nepřitažlivá i pro marxistu, zvláště v době, kdy se v marxistickém táboře projevuje vážná snaha dojít k plnější definici marxistického humanismu. Je jistý půvab v tom, co američtí sociologové rádi nazývají nekompromisním empiricismem, což je střídavý postoj držet se verifikovatelných faktů a ponechávat teoretizování filosofům, ne-li básníkům. Tento postoj ovšem sice dnes převládá mezi sociology v Americe a v západní Evropě, ale pokud jsem měl možnost prostudovat práce sociologů ze socialistických zemí v posledním desetiletí, zdá se mi, že se u nich — snad z pochopitelných důvodů — také dosti často vyskytuje. Domnívám se, že to všechno závisí na tom, co si kdo myslí, že sociologie je schopna dokázat. Pokládáme-li ji jednoduše za nástroj „sociálního inženýrství“, pak má empirický postoj smysl. Můj vlastní názor je ale poněkud náročnější a rozpakují se proto úplně přenechat sociologii technikům. Tím spíše se rozpakují, poněvadž soudím, že takové odpoutání od teorie (což také znamená odpoutání od historie a filosofie) nakonec vede k sterilitě a zkreslování dokonce i v přísně empirické rovině.

Druhou možností by byla přímá a intenzivní diskuse o právě těch otázkách, které rozdělují marxisty a nemarxisty při interpretaci sociálních jevů. Vedlo by to k použití metody, kterou Němci dosti případně nazývají *Streitgespräche*. Za patřičných okolností by to mohlo přinést všem zúčastněným uspokojení, ale silně pochybuji o tom, že se tak lze dostat nějak daleko po stránce intelektuální. Lze například vést nekonečné diskuse o možnosti či nemožnosti „nehodnotící“ sociální vědy nebo o různých pojetích „třídy“ a „třídního boje“, aniž se dojde někam dál než k místu, z něhož se vyšlo — totiž k poznání, že marxisté a nemarxisté mají o těchto věcech různé názory. Zcela bez ohledu na pravděpodobnost, že taková přímá diskuse jednoduše vyústí v politickou kontroverzi, jsem pevně přesvědčen o tom, že intelektuálního pokroku se

obyčejně docílují méně dramatickými prostředky.

Třetí možností by bylo začít řešit společné teoretické problémy, a pak o nich diskutovat s jistou dávkou ochoty učit se jeden od druhého. Sám považuji tuto možnost za daleko nejlepší. Protože zde mluvím v marxistickém prostředí, bylo by ode mne nezdvořilé a (což je ještě důležitější) nelogické uvažovat o tom, čemu by se marxističtí sociologové mohli naučit z nemarxistické teorie. Je jasné, že to je něco, o čem musí rozhodnout oni sami. Je však na místě naznačit oblasti, v nichž vidím společné teoretické problémy a otázky, při jejichž řešení by ti z nás, kteří stojí mimo marxistický tábor, mohli čekat pomoc ze strany marxistického bádání v sociologické teorii.

Než se však o to pokusím, bylo by snad užitečné krátce se zmínit o stavu teorie v západní sociologii. V této oblasti, právě tak jako v jiných oblastech sociologické aktivity, zaujímá dnes americká sociologie dominující postavení. Myslím, že je správné, řeknu-li, že krajní empirismus, pro nějž je americká sociologie (nebo alespoň její větší část) právem známa, od druhé světové války silně ovlivňoval západoevropské sociology. Dnes Spojené státy znamenají pro sociologii — alespoň na Západě — totéž, co znamenalo Německo pro filosofii v 19. století: jakousi Mekku, do níž přicházejí akademičtí poutníci s očekáváním, které na člověka žijícího v americké situaci působí poněkud směšným dojmem. Když jsem před třemi lety dočasně přednášel na universitě v Kolíně, pozoroval jsem s úžasem, jak se studenti věnují četbě právě došlých výtisků *American Sociological Review* a *American Journal of Sociology*, jako by to byla pravá orakula hluboké moudrosti — což není právě zdravým postojem, uvážíme-li spoustu bezvýznamných prací, jimiž tyto publikace obyčejně oplývají. Celkem vzato, výsledkem toho všeho je, že sociologie v západní Evropě závisí na Americe pokud jde o teorii, stejně jako na ní závisí i pokud jde o jiné aspekty této disciplíny. Jsou ovšem jakési výjimky (zvláště ve Francii a v NSR), ale myslím, že dosud nepřispěly ke změně celkového obrazu.

Někteří pozorovatelé pokládali americkou sociologii za teoretickou Saharu. To není zcela správné. Kdyby nebylo nic

jiného, je zde silně zastoupená „strukturně funkcionální“ teorie, která (z důvodů, o kterých se zde pro stručnost nemohu šířit) dosáhla jakéhosi „polooficiálního statusu“ v americkém sociologickém podnikání. Nemyslím tím jen pozici obklopenou vysokým prestižem, kterou zaujímají Talcott Parsons se svým dílem, ale (což je ve skutečnosti důležitější) fakt, že teoretický žargon strukturálního funkcionismu se stal *lingua franca* i mezi těmi sociology, kteří mají málo vlastního teoretického zájmu. Jiné teoretické přístupy byly značně zastíněny touto převládající orientací. Přístupy generace evropských „mistrů“, Emila Durkheima, Maxe Webera, George Simmela atd. se staly klasickými v nanejvýš deprimujícím slova smyslu, tj. byly vykazány do úvodů a poznámek pod čarou, kde se jim dostává letmých a obřadných projevů úcty. Často se klade rovnítko mezi „teorií“ a „metodologií“ ve smyslu systematického uvažování o logice empirického výzkumu, což je jistě třeba dělat, ale znamená to velký úbytek v oblasti teoretizování. Existují ovšem dva čistě americké přístupy, které si stále udržují svou průbojnost: jedním je vcelku „levičácký“ (ačkoli sotva marxistický) přístup pokračující ve šlépějích Thornsteina Veblena a C. Wrighta Millse; druhý přístup, obecně známý jako symbolický interakcionismus, vychází z teorii George Herberta Meada. V poslední době však tyto přístupy samy kladou důraz na empirickou analýzu proti teoretickým konstrukcím: v prvním případě na kritickou analýzu dnešní americké společnosti a politiky, v druhém případě na analýzu konkrétních problémů sociální psychologie, např. v sociologii zaměstnání nebo v sociologii medicíny. Považuji za správné říci, že nikdo z těch, kdo postupovali kterýmkoli z těchto jiných směrů, se nemohl vyrovnat Parsonsovi ani kvantitou, ani šíří teoretické práce.

Považuji také za správné říci, že tato situace budí stále větší nelibost a že se poněkud tápavě hledá východisko z málo konstruktivní alternativy „*aut* Parsons *aut* nihil“. Tato nelibost zčásti pramení ze zklamání, které přinesla Parsonsova teorie sama. Zde není místo pro kritiku Parsonse — ale snad bych měl říci, že se neztotožňuji s ostrou kritikou, která podle mého mínění není ani věcná, ani spra-

vedlivá (např. kritika v tom smyslu, že v Parsonsově systému není místo pro sociální změnu, je zcela jednoduše fakticky nesprávná). Kdyby nešlo o nic jiného, jsme Parsonsovi povinni velkou vděčností za to, že teoretizování znovu učinil respektovanou činností v rámci americké sociologie. Nesnáze, které mám s Parsonsem já sám, spočívají méně v tom, co říká, než v tom, co pomíjí. Dosavadní Parsonsovův systém je především ohromnou řadou klasifikačních schémat, která nám jen zřídka pomáhají pochopit konkrétní, historickou realitu sociálního dění. V posledních Parsonsových pracích, zvláště ve srovnávací sociologii, jsou náznaky toho, že Parsons tyto meze překračuje a že podle toho mění svůj systém; jeho teorie však dosáhla svého nynějšího statusu ve své dřívější verzi. Na každý způsob souhlasím s běžnými rozpaky, spojenými s nepříjemným pocitem, že důležité úkoly sociologické teorie stále ještě leží před námi.

Zmíním se nyní krátce o několika problémech, které podle mého názoru vytvářejí takové úkoly. Neučiním tak podle nějakého zvláštního pořadí jejich důležitosti anebo s cílem, abych látku plně vyčerpai; chci však věnovat zvláštní pozornost problémům, u nichž dialog mezi marxistickými a nemarxistickými teoretiky bude s největší pravděpodobností produktivní.

Zdá se mi jasné, že hraniční území mezi společenskými vědami a biologií člověka bude v příštích letech pro sociologickou teorii velmi důležité. Zřejmě revoluce probíhající v biologických vědách bude klást problémy v oblasti sociální politiky, zákonů a morálky, ale to není to, co zde mám na mysli. Velké pokroky na poli biologických poznatků o člověku (a nikoli jen v genetice) staví také problémy před antropologickou teorií, problémy, které sociolog nesmí ignorovat. Nemarxistická sociologická teorie, alespoň od doby Herberta Spencera a Williama Grahama Sumnera, zcela opomíjela biologické úvahy a dokonce se pak k nim stavěla nepřátelsky — snad z pochopitelných důvodů, vzhledem k teoretickému fiasku „sociálního darwinismu“. Po oslavách 100. výročí vydání knihy *The Origin of Species* na Chicagské universitě v roce 1959 usilovalo několik málo sociologů uplatnit neodarwinistickou orien-

taci, ale jejich činnost přinesla málo konkrétních výsledků. V posledních svých pracích Parsons rád používal termínu „evoluce“, ale mám silný dojem, že kdybychom jej jednoduše nahradili slovem „historie“, nezakreslili bychom jeho význam. Jinými slovy: to, co bylo v sociologii nazváno „novým důrazem na vývoj“, není ve skutečnosti výsledkem vážné konfrontace s moderní biologii. Nejzajímavější náznaky toho, co by tento vliv mohl způsobit, obsahují, tuším, nedávné německé práce, obzvlášť práce inspirované biologii člověka F. J. J. Buytendijka a Adolfa Portmanna a etologickou školou Konrada Lorenze. V této souvislosti je třeba zvlášť se zmínit o teorii institucí Arnolda Gehlena. Nevím, jaká je v tomto směru situace mezi marxistickými sociology, ale nesetkal jsem se s ničím, co by se zdálo vycházet z konfrontace s novými biologickými poznatky.

Zdá se mi, že sociologové mají téměř apriorní tendenci vyhýbat se vysvětlování společenských jevů pomocí biologie. Zcela souhlasím s touto tendencí a jistě nejsem zastáncem nějaké nové verze biologismu. Myslím však, že v sociologické teorii je třeba plnější pochopení dialektiky mezi společností a jejím biologickým substrátem. Tím nemyslím ani tak interakci mezi jakýmkoli lidským společenstvím a jeho přírodním okolím — o té nakonec víme dost většinou díky etnologii a kulturní antropologii —, ale spíše interakci mezi socializací a organismem. Marxovi vdčíme za základní kategorie praxe, práce jakožto základu světa člověka, které vedou k antropologii chápající člověka jako svůj vlastní produkt. Myslím, že jsme se stále ještě nevyrovnali s radikální změnou v sebepoznání člověka, k níž došlo v důsledku těchto marxistických názorů. Člověk však vytváří svět i sebe sama za podmínek, které jsou determinovány biologicky. Praxe nikdy nemůže magicky ovládat své vlastní biologické podmínky, avšak také není těmito podmínkami vytvářena. Domnívám se, že skutečný vztah může být pochopen jedině dialekticky — ale takové tvrzení znamená začátek, nikoli konec velké řady teoretických problémů. Obzvlášť bude muset sociologická teorie osvětlit hranice, jimiž organismus omezuje oblast společenských jevů, a také bude muset objasnit, jakým způsobem zase společnost pozměňuje organis-

mus kolektivní praxí a socializací jednotlivce. Zmíním se jen o sexualitě jakožto nejnápadnější oblasti, v níž lze konkrétně jednat o těchto teoretických problémech.

Další oblast, v níž (na rozdíl od povrchního zdání) ještě musí být řešeny hlavní teoretické úkoly, je oblast sociální psychologie. V této oblasti bylo ovšem uděláno ohromné množství práce zvlášť v Americe, ale já tvrdím, že základní teoretický úkol dosud splněn nebyl. Máme-li na mysli jen situaci v Americe, domnívám se, že je následkem neblahé dichotomizace mezi experimentálními a klinickými přístupy v psychologické práci: u experimentálních přístupů převládá behaviorismus a teorie učení, u klinických přístupů pak různé psychoanalytické přístupy. Ale ani behaviorismus, ani psychoanalýza ve většině svých podob neuspokojí požadavky sociologické perspektivy. Obě (i když z různých důvodů) nemají ve skutečnosti možnost kompetentně pojednávat o sociální jakožto o jevu. Já sám jsem přesvědčen, že tradice americké sociální psychologie, která začala s G.H. Meadem, a zvlášť práce Meada samého by měly být východiskem životaschopné teoretické práce v tomto oboru — obzvlášť proto, že Mead nám poskytuje základní kategorie pro vskutku dialektické pochopení vztahu mezi společností a individuálním vědomím (včetně individuální identity). Zdá se mi, mimochodem řečeno, že právě proto by měl Mead obzvlášť zajímat marxisty, ještě mnohem více než Freud, jehož antropologie je podle mého mínění v podstatě nedialektická.

Sociologická teorie bude muset zdůrazňovat nutnost toho, co lze nazvat sociologickou psychologii, tj. vědomí a identitu jakožto výtvořiny sociálních procesů (socializace v nejširším slova smyslu). Ale takové axiomatické tvrzení nestačí. Sociologická teorie bude také muset objasnit něco, co někteří francouzští marxisté vhodně nazvali problémem prostředkování, tj. problém konkrétní interakce mezi sociálními strukturami a psychologickými jevy všeho druhu. To schází v Meadově sociální psychologii — Mead nikdy nerozvinul koncepci sociální struktury a jeho následovníci obvykle zcela logicky soustřeďovali svou pozornost na mikrosociální jevy. Je však stále ještě třeba vystavět teoretický most mezi makrosociologií a so-

ciální psychologii. Snad si vzpomínáte na slavnou otázku v Montesquieuových *Lettres persanes*: Jak může být někdo Peršanem? Dosud stojíme před touto otázkou, kdykoli se pokoušíme sociologicky pochopit jednotlivce — jak může být Peršanem (tj. představovat ve své osobě množství věcí patřících k specifické, historicky zformované sociální struktuře) a současně *konkrétním jednotlivcem* (tj. jednotlivcem se svérázným životopisem, který není jen mechanickým rozvedením sociální struktury, v jejímž rámci se rozvinul)? Zdá se mi, že teoretické objasnění těchto problémů je obzvlášť fascinujícím intelektuálním úkolem.

Dále se domnívám, že zbývá udělat ještě mnoho práce na obsažné teorii institucí. Existuje zajisté rozsáhlá literatura pojednávající o institucionálních problémech toho či onoho druhu. Avšak existence institucí se v této literatuře obvykle považuje za něco samozřejmého, klade se jako nezkoumané východisko pro studium určitých empirických otázek, nebo zase se o ní pojednává podle více či méně komplexních klasifikačních metod. Podle mého názoru jsme ještě nedosáhli takového stupně teoretické jasnosti, abychom si to mohli dovolit; spíše se musíme znovu vrátit právě k velmi základní otázce: „Co jsou to instituce?“ Tento postup se bude asi zdát naivní zejména těm, kdo nepodrobili zkoumání své vlastní teoretické předpoklady (snad v ještě mnohem naivnější důvěře, že se o všechny takové otázky postarali již „klasikové“). Je ovšem dobře možno konat užitečnou sociologickou práci, aniž by se o takových základních otázkách znovu uvažovalo. Myslím však, že opětné prostudování těchto otázek bude nakonec užitečné i pro velmi nekompromisní empirickou práci.

Zdá se mi, že je zde několik možných přístupů. Jedním z nich, o němž jsem se již zmínil, je výzkum biologických předpokladů institucionalizace. Dalším je fenomenologická analýza „*Lebensweltu*“ v jeho sociálních dimenzích, při které je nutno věnovat zvláštní pozornost práci Alfreda Schutze (jehož *Collected Papers* jsou nyní konečně k dostání v třísvazkovém anglickém vydání). Jiný přístup by mohl být založen na intenzivní konfrontaci s posledními pracemi v lingvistice — což dosud provádělo jen málo sociologů. Mohli by se zde hodně přiučit u svých kolegů-

kulturních antropologů, zvláště u Clauda Levi-Strausse (aniž by se musili stát „strukturalisty“ ve smyslu, který se nyní připisuje tomuto termínu ve Francii). A také se domnívám, že i zde by mohli marxističtí sociologové přispět velmi významným způsobem. Je to Marx, jemuž vděčíme za základní vhled do procesů objektivace (*Versachlichung*) a do sociálních institucí jakožto produktů objektivace. Marxovi také vděčíme za základní analýzy reifikace (*Verdinglichung*) jakožto sociálního jevu. V marxistické perspektivě se velká část sociologického teoretizování jeví jako reifikace, jako zkreslující hypostatizace sociální reality, nebo, chceme-li, jako výroba „fetišů“. Naopak zase marxisté by se měli obzvlášť zajímat o potenciál sociologického myšlení jako o „de-reifikující“ a tedy humanizující činnost.

Chápeme-li instituce jako kolektivní objektivace a budou-li plně realizovány teoretické důsledky takového chápání, pak sociologická teorie bude přinucena k intenzivnímu dialogu nejen s filosofií, ale také s historií, tj. s vědci minulosti. Instituce jsou nejen lidské výtvoř. Jsou to výtvoř, které mají svou vlastní historii. Jen porozumíme-li této historii, můžeme každou danou instituci pochopit v jejím nynějším stavu (s její přítomnou „funkcionalitou“). Z tohoto důvodu je historické studium institucí velmi důležité pro sociologickou teorii (zcela nezávisle na zájmu, který by snad sociologové mohli projevovat o ten či onen zvláštní aspekt historického vývoje). Zdá se mi například, že každá sociologie současného náboženství (abych se zmínil o oblasti, v níž jsem sám pracoval) je naprosto nedokonalá, pokud není studována na pozadí široké znalosti historických kořenů dnešní situace. Dále, každá sociologická teorie náboženství bude muset věnovat pozornost historii náboženství, mají-li její pojmy a generalizace být adekvátní.

Jinou důležitou oblastí teoretické práce je sociologie vědění, včetně kritiky ideologií. Podle mého názoru je nanejvýš politováníhodné, že — alespoň v západní ideologii — sociologie vědění byla dosud okrajovou subdisciplínou, o níž se zajímalo jen málo lidí, zabývajících se sociologickými aspekty „historie idejí“. Jedním z důležitých úspěchů Schutzových bylo, že dokázal, že sociologie vědění by se neměla zabývat na prvním místě „ideami“,

ale spíše věděním, k němuž se došlo „zdravým rozumem“, tj. celou řadou (zejména pre-teoretických) kognitivních i normativních předpokladů, které jsou považovány za samozřejmé a které umožňují každodenní společenský život. Jinými slovy, sociologie vědění by se měla zabývat o všechno, co se ve společnosti pokládá za „vědění“. Jakmile k tomu dojde, budeme svědky toho, že bude pojednávat nikoli o okrajových, nýbrž o nanejvýš centrálních otázkách sociologické teorie, především pak o ústřední otázce: „Jak se vytváří a udržuje sociální realita?“

Protože jde o oblast, jíž jsem v posledních letech věnoval nejvíce času, odolám pokušení rozhovořit se zde o tom širěji; dovoluji si jen poukázat na nedávno vyšlou knihu, kterou jsem o tom napsal s Thomasem Luckmannem: *The Social Construction of Reality*. Chtěl bych se však zmínit o něčem, co by snad pro vás mohlo být důležité — totiž o dialektické perspektivě, k níž nás přivedla vnitřní logika našeho bádání. Nebylo to důsledkem nějaké naší dřívější záliby a ani já, ani můj spolupracovník nejsme v žádném smyslu marxisté. Shledali jsme však, že jedině dialektické chápání vztahu mezi společností a vědomím, mezi objektivní realitou institucionálního světa a subjektivitou jednotlivce činného v tomto světě, bylo vhodné pro náš teoretický problém. Začali jsme se Schutzovou definicí problému. Pak bylo třeba hledat teoretické řešení zřejmého rozporu mezi Durkheimovým a Weberovým pojetím sociální rea-

lity. Právě při tom jsme zjistili, jak velký význam má pro nás Marx. To všechno mne vede k pocitu, že marxisté mohou přispět k bádání v této oblasti — nejen protože rádi operují s pojmy jako „falesné vědomí“ atd., ale také protože s oblibou pěstují dialektické perspektivy. Zdá se mi, že v této souvislosti by byla velmi plodná důkladnější konfrontace mezi marxismem a fenomenologií (obzvlášť fenomenologií „Lebensweltu“).

Rozumí se samo sebou, že tyto mé poznámky byly nanejvýš kusé a programatické. Některé otázky, které jsem uvedl, snad budou objasněny v další diskusi. Doufám však, že jsem alespoň vysvětlil celkovou povahu úkolu sociologické teorie — tak, jak jej vidím. Praktické důsledky jsou celkem zřejmé. Sociologickou teorii nelze pěstovat v jakési izolaci vědního oboru. Bude muset být v ustavičném dialogu s ostatními vědami společenskými i biologickými. Bude také muset nadále udržovat své klasické spojení s filosofií i historií a s humanistickými obory vůbec. Lze také dobře uplatňovat názor, že sociologie sama musí být počítána mezi humanitní vědy ve velmi specifickém smyslu těch disciplín, které spíše pojednávají o člověku *jako o člověku* než v abstrakcích, z nichž se ztrácí konkrétní, historická realita lidského života. V tomto smyslu sociologie — a zvláště sociologická teorie — jistě podstatně přispěje k vybudování adekvátní antropologie a tím k intelektuálnímu osvětlení skutečně současného humanismu.

(Přeložil: Vladimír Jindra)

Situace sociologie vědy v Československu

(Diskusní vystoupení na zasedání sekce
sociologie vědy v Evianu)

IRENA DUBSKÁ

Filosofický ústav ČSAV, Praha

Dosavadní zprávy se zatím naprosto shodovaly v tom, že stoupající zájem o sociologii vědy v jednotlivých zemích je především důsledkem nejrůznějšího praktického nátlaku tak říkajíc konzumentů sociologie vědy, ať už jde o soukromé, vládní nebo jiné společenské instituce a organizace, o útvary představující ekonomické nebo vojenské zájmy, o politiky nebo o orgány, které se zabývají plánováním vědy.

Tento proces, v němž prudký růst společenských potřeb stimuluje rozvoj sociologie vědy, je nepochybně univerzální, týká se všech průmyslově vyspělých zemí bez ohledu na společenské zřízení. Tlak tohoto druhu je možno sledovat i v Československu, a sílí-li v posledních letech, neznamená to, že dříve neexistoval. Víme, a znovu jsme tu slyšeli, jak v západních zemích v posledním období znatelně a trvale vzrůstá rozsah investic do vědy a výzkumu, které jsou přímo kontrolovány státem. Avšak v Československu, podobně jako v ostatních zemích východní Evropy, byla už prvních poválečných letech budována vědeckovýzkumná základna centralizovaně a finanční prostředky byly téměř výlučně v rukou státních orgánů. Tak byl už spolu se založením Československé akademie věd, která představuje celostátní centrum základního výzkumu, vytvořen v roce 1952 zvláštní Ústav pro plánování vědy s malou výzkumnou skupinou, která se začala zabývat drobnými komparativními studiemi, z nichž některé byly sociologického typu (studie o organizaci výzkumu v jednotlivých průmyslově vyspělých zemích, předběžné studie o vztazích základního a aplikovaného výzkumu v organismu moderní vědy). Podobně se později rozvíjela práce skupiny při Státní komisi pro vědu a techniku.

Hlubší a sociologicky závažnější faktor rostoucího zájmu o sociologii vědy a komplexnější vědu o vědě souvisí se zaváděním nového způsobu řízení a plánování národního hospodářství a se situací, která

tomuto opatření v Československu předcházela. Je, myslím, možno říci, že stoupající zájem o disciplíny, které se zabývají vědou, nebyl tu zatím symptomem vysokého či vyššího stupně praktické aplikace vědy, nýbrž spíše naopak: pozornost k těmto otázkám zaměřila nespokojenost s převážně extenzivním růstem průmyslové produkce bez dostatečného využití moderní vědy a techniky. Nutnost vyrovnat se se závažnými potížemi ve sféře průmyslové produkce vedla v Československu k rostoucímu pochopení — mimo jiné — také toho, že v rozvoji západních zemí došlo mezitím k významným změnám právě v oblasti společenské úlohy vědy a výzkumu, že investice do vědy a výzkumu se stávají efektivnější než investice do klasických faktorů výroby, že, krátce řečeno, věda se stává víc a více rozhodujícím parametrem společenského bohatství a samozřejmě i hlavním indexem schopnosti země obstát v mírovém soutěžení s ostatními. Tento proces kulminoval přípravou a přijetím nového způsobu řízení a plánování národního hospodářství, který byl navržen skupinou našich vedoucích ekonomů a představuje v socialistických zemích zatím jedinečný experiment; jedním z jeho cílů je vytvořit soustavu materiálních podnětů různého druhu pro urychlení vědeckého a technického rozvoje. Je třeba poznamenat, že tato orientace má pro Československo existenční význam: jako malá země s omezenými zdroji a značnými kulturními a vědeckými tradicemi se musíme zaměřovat na produkty vysoce kvalifikované práce a na podstatné zvýšení podílu vědy a techniky na naší produkci.

Tento komplex změn, kterého jsem se tu mohla dotknout jen zběžně a zhruba, podnítil tedy u nás další kroky ve směru sociologie vědy. Kromě skupiny, o níž jsem se zmínila, se začali některými aspekty zabývat ekonomové, filosofové a po nedávné renesanci sociologie i sociologové, takže tu dnes spolu se statistiky,

kybernetiky, techniky nalézáme pracovníky velmi různé profesionální průpravy. Studie, i když nepřilíš početné, nabývají na soustavnosti a obecnějším zaměření. Tematicky porovnávají rozsah a tempo růstu vědy v průmyslově vyspělých zemích, rozsah a tempo růstu vědy vzhledem k jiným sférám lidské činnosti, zabývají se podílem vědy a výzkumu na průmyslové produkci v Československu a jiných zemích, strukturou naší vědeckovýzkumné základny a problémy jejího rozvoje, faktory efektivity vědeckovýzkumné činnosti a jak ji měřit, i některými dílčími přidruženými otázkami: efektivitou využívání pracovní doby ve vědeckovýzkumné práci, strukturou kvalifikace vedoucích kádrů ve výrobní sféře, profesionálním prestižem vědeckých pracovníků mezi mládeží.

Tyto studie především přispívají k prozkoumání naší vědeckovýzkumné základny a její společenské efektivity: doložily, že na rozdíl od celkových investic do vědy a výzkumu byl zatím v Československu v porovnání s nejvyspělejšími zeměmi podíl vědy a výzkumu na průmyslové produkci značně nízký, a upozornily na takové problémy naší vědeckovýzkumné základny, jako jsou nedostatky kvalifikační struktury, nepříznivý vývoj proporcí základního a aplikovaného výzkumu, úskali věkového složení (vysoké procento pracovníků kolem 40 let a velmi slabé zastoupení mladších ročníků v generačním stromu) atd. I v nich však vyvstávají problémy obecnější sociologické povahy: tak srovnáním investic do vědy a výzkumu podle základních ukazatelů vztahů základního a aplikovaného výzkumu pro jednotlivá léta vyšlo najevo, že u nás nejvyšší podíl na základní výzkum připadal na počátek 50. let a převyšoval tehdy dokonce podíl USA (v USA 8,5 %, v ČSSR 11 %), zatímco dnes u nás představuje pouze 9 % a v USA se odhaduje, že překročí v roce 1970 12 %. Podrobnější zkoumání ukázalo, že v první polovině 50. let došlo u nás k určité disproporcii mezi možnostmi vědeckovýzkumné základny a potřebami výroby za administrativně direktivního způsobu řízení a plánování národního hospodářství (extenzivní vývoj průmyslové výroby, který převážně pouze reprodukoval a rozšiřoval dosavadní pracovní postupy, pomoc ze strany výzkumu nepotřeboval a nebyl na této pomoci ani

dostatečně zainteresován, byly preferovány ty výrobní oblasti, které vyžadovaly relativně menší spolupráci vědy a výzkumu, jako je hutnictví a těžební průmysl, a zanedbávány oblasti, které bezprostředněji souvisely s předsunutými oddíly vědeckého a technického pokroku, jako je elektronika a chemický průmysl; tato nepříliš příznivá situace ve vztazích mezi vědou a výzkumem a výrobou byla podporována i některými faktory ideologického a organizačního rázu, jako je zařazování vědy do tzv. nevýrobní sféry, dotování vědy a výzkumu pouze z centrálních, tj. celostátních prostředků aj.). Relativně velká vědeckovýzkumná základna na počátku 50. let nedostávala tedy dostatek objednávek z hlavních průmyslových oblastí, a tento stav pochopitelně na řadu let negativně ovlivnil další vývoj. Dalo by se tu zpětně mluvit o určitých rysech falešné saturace ve vědě, která byla zatím v jiných souvislostech analyzována na poměrech některých rozvojových zemí.

Jelikož účelem této zprávy mají být i podněty pro činnost Výboru pro sociologii vědy při ISA a mezinárodní spolupráci v této oblasti, domnívám se, že uvedené okolnosti mne opravňují k vyjádření stanoviska, že českoslovenští pracovníci by měli zájem především o všechny formy spolupráce, které by sledovaly získání porovnatelných údajů. Komparativní studie nenarážejí pouze na technické potíže, nýbrž předpokládají vyjasnění závažných metodologických a teoretických problémů, aby byly stanoveny indexy zaručující, že skutečně měříme to, co jsme sledovali. Tak pro růst vědy se užívá některých parametrů, jako výše investic do vědy a výzkumu, počtu vědeckých pracovníků a osob zaměstnaných ve vědě a výzkumu ve vztahu k celku obyvatelstva či k obyvatelstvu v produkčním věku, počtu vědeckých publikací, patentů atd. Ve světle těchto ukazatelů se dnes Československo poněkud opožďuje za nejvyspělejšími státy, zůstává však na úrovni průmyslových zemí Evropy či dokonce před některými z nich. Přepočteme-li však celkové investice do vědy a výzkumu na jednoho pracovníka činného v této oblasti, vypadá postavení Československa značně hůře, neboť v celkové sumě byla skryta nižší úroveň a nivelizace platů i horší vybavení přístroji a pracovními plochami, které však mohou kvalitativně ovlivňovat

zkoumaný jev. Podobné rozdíly zjistíme, nahradíme-li sledování celkového počtu osob zaměstnaných ve vědě a výzkumu počtem těchto pracovníků s vysokoškolským vzděláním: proti 38 % v USA a 30 % v Anglii a SSSR činí tento podíl dnes v ČSSR pouze 20 %. Uvítali bychom proto i ty možnosti výměny názorů a spolupráce, které by sledovaly ujasnění metodologického přístupu.

Zabývala jsem se zatím některými souvislostmi mezi praktickými společenskými potřebami a sociologií vědy, které jsou zřejmě u nás obdobné jako v ostatních zemích. Vedle toho existuje však dnes u nás impuls k rozvíjení problematiky sociologie vědy, který je skoro výlučně teoretické povahy, a to je činnost mezioborového týmu pro otázky společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce při naší akademii věd. Tento kolektiv, vedený dr. R. Richtou, tvoří asi třicet specialistů — sociologů, ekonomů, filozofů, psychologů, pedagogů, statistiků, kybernetiků, lékařů, urbanistů, estetiků, jejichž úkolem je pokusit se vysvětlit komplex změn, které probíhají v průmyslově vyspělých zemích, to znamená jak prozkoumat fakta a skutečnosti, tak vyrovnat se s koncepcemi průmyslové či poprůmyslové společnosti, druhé či třetí průmyslové revoluce, revoluce kybernetické atd., a samozřejmě i se staršími marxistickými názory v tomto směru. První výsledky této kolektivní práce vycházejí právě česky a slovensky. Hypotéza, která se tu předkládá a kterou mohu při tak stručné informaci stěží nezvulgarizovat, označuje příslušný komplex civilizačních změn jako vědeckotechnickou revoluci a vymezuje její kvalitativní odlišnost od éry průmyslové revoluce stálou univerzální přeměnou společenských výrobních sil, objektivních právě tak jako subjektivních, která s sebou nese další závažné společenské a lidské důsledky. Pokud se týče vědy samé, považuje se za nejrozhodnější faktor této dynamizace, který dnes už nefunguje především jako nástroj k uspokojení společenských a individuálních potřeb, nýbrž jako síla stimuluje a utvářející nové společenské a lidské potřeby. To, co je v rámci této koncepce třeba zkoumat, není tedy zdaleka jen působnost či růst působnosti vědy, nýbrž změny v postavení současné vědy ve společenské struktuře a změny v její

úloze ve společenské dynamice. Už zde se nabízí řada podnětů, ať jakkoli diskusních, k názorům a problémům, které tu byly vysloveny. Tak hned otázka předmětu a vztahů k příbuzným disciplínám: na rozdíl od stanoviska, které tu bylo předneseno, nemám sociologii vědy za mezioborovou disciplínu, a domnívám se, že by především měla být vymezena nejen vzhledem k sociologii vědění a dějinám, jak tu bylo požadováno, nýbrž zejména vzhledem k vědě o vědě, která spíše představuje mezioborovou záležitost. Zároveň však v souhlasu s koncepcí, kterou jsem uvedla, pro mne předmět sociologie vědy bude do té míry širší, že odpadne otázka tu také vznesená, zda totiž problematika společenské aplikace vědy vchází ještě do sociologie vědy nebo ne, neboť vztahy vědy a společnosti jsou nahlíženy jinak než pouhá působnost faktoru a jsou neodlučitelné od povahy vědy jako sociálního jevu. Domnívám se také, že navržený soupis problémů, jež zatím v této oblasti vyvstaly, který je jistě pro počátek práce velmi užitečný, by bylo třeba zkusit utřídít nejen vzhledem k problémům sociologické teorie, jak už bylo doporučováno, ale také vzhledem k logice předmětu samého. Tím by se nepochybně vytvořila vhodná půda pro diskutování koncepce: vždyť i skutečnost na první pohled tak prostá, jako je mezinárodní povaha vědy, otevírá problematiku pojetí předmětu — věda samozřejmě vždy byla platností a dosahem mezinárodní, avšak současné silné zvýrazňování mezinárodního charakteru vědy, jak se obrází v rychle vzrůstajícím rozsahu směny objevů, vynálezů, patentů, licenčních dohod i v rozmachu činnosti mezinárodních institucí provádějících či podporujících mezinárodní spolupráci ve vědě nelze vysvětlit, nevezmeme-li v úvahu změny v společenském postavení a úloze vědy, která, stávajíc se společenskou výrobní silou, vynucuje si prudší a univerzálnější integraci. Konečně z přístupu, který jsem uvedla, vyplývá, myslím, i určitá odpověď na otázku, která tu byla formulována, zda totiž a v čem může být pro zkoumání vědy jako společenského jevu prospěšná spolupráce filozofů. Domnívám se, že pro zkoumání vědy jako prvořadého komponentu dynamiky současného světa a jejích alternativ je spolupráce filozofů naprosto nutná, a že ze-

jména otázky humanistických perspektiv za změn v společenské úloze vědy nelze bez spolupráce filosofů vůbec diskutovat. Prudká scientifikace se nezřídka poněkud jednostranně označuje za postupující nadvládu manipulace, nástrojného rozumu, techné alienačního dosahu; všestranněji prozkoumat tyto rysy života v současných vyspělých společnostech však nelze ani bez příspěvku věd o člověku, ani bez filosofických rozborů vztahů člověka a světa a lidské existence, a sociologické studie o působnosti současné vědy nemohou tyto souvislosti nebrat v úvahu.

Současná aktivita a bezprostřední výzkumné projekty v oblasti sociologie vědy, které měly být rovněž součástí zprávy, je tedy do značné míry napojena na práci a program mezioborového týmu pro otázky společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce při Československé akademii věd. Zpracovávají se tu a budou se zpracovávat problémy z tematických okruhů, z nichž bych chtěla uvést: Změny v postavení a společenské úloze současné vědy, Společenská kontrola a sebekontrola vědy, Vztahy mezi základním a aplikovaným výzkumem, Vztahy mezi vědou, technikou a výrobou jako faktor vývoje vědy, Vztahy vědců a politiků, demokratických institucí a specialistů, Strategie vědy v malé, průmyslově vyspělé zemi. V tomto roce bude zmíněný mezioborový tým pořádat týdenní symposium s mezinárodní účastí o dosa-
vadních výsledcích práce a dalších projektech; z toho jeden den zasedání bude speciálně věnován otázkám vědy. Zájemcům budeme moci na jaře zaslat příslušné materiály v některém ze světových jazyků.

LITERATURA:

- Cesty vědy do života*, Věstník ČSAV 1966/4.
 Gabesam L., Nekola J., Olbrichová A., *Některé otázky statistického sledování výzkumné a vývojové činnosti*, Věstník ČSAV 1965/4.
 Hájek M., Toms M., *Dva modely růstu*, Praha 1965.
 Hájek M., Toms M., *Příspěvek k vymezení extenzivního a intenzivního růstu*, Politická ekonomie 1966/4.

- Kožešník J., *Výzkum a praxe*, Rudé právo 15. 12. 1966.
 Kožešník J., *K novému způsobu řízení badatelského výzkumu a jeho vztah k praxi*, Technická práce 1965/6, str. 405–407.
 Levčík B., Nekola J., Tondl L., *Některá kritéria rozvoje výzkumné a vývojové činnosti a problémy saturace ve vědě*, Politická ekonomie 1966/7.
 Levčík B., Nekola J., Tondl L., *Some Criteria of the Perspective for the Development of Research and Scientific Activity*, Czechoslovak Economic Papers 1967/8.
 Málek I., *Otevřené otázky naší vědy*, II, Praha 1966.
 Nekola J., *K otázkám stanovení rozsahu výzkumné a vývojové činnosti*, Praha 1963.
 Nekola J., *O společenské funkci vědy*, Zprávy ČSAV 1963/1.
 Nekola J., Říha L., *K otázkám efektivnosti výzkumné a vývojové činnosti*, Zprávy ČSAV 1966/4.
 Nekola J., Říha L., *Study on the Problem of the Efficiency of Research and Development*, Economic Analyses Division, Unesco, 1966/5.
 Nekola J., Tondl L., *Nové rysy v úloze vědy*, Sociologický časopis 1966/2.
 Nekola J., Tondl L., Voborník B., *Věda o vědě*, Zprávy ČSAV 1964/10.
 Nekola J., Zelinka J., *Některé problémy vědeckého poznávání vědy*, Věstník ČSAV 1966/2.
 Nekola J., Zelinka J., *Trend čs. badatelského výzkumu z hlediska některých tendencí rozvoje vědy ve světě*, Věstník ČSAV 1965/1.
 Nekola J., Zelinka J., *Vědecké poznávání vědy*, Věstník ČSAV 1965/12.
 Richta R., *Věda očima vědy*, Nová mysl 1967/11.
 Richta R. a kolektiv, *Civilizace na rozcestí. Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*, Praha 1966, 1967.
 Šorm F., *Cesty vědy do života*, Věda a život 1966/7.
 Šorm F., *Dvacet let naší socialistické vědy*, Nová mysl 1965/4.
 Šorm F., *Vědecká práce a společnost*, Vesmír 1963/42, str. 143.
 Šorm F., *Problémy efektivnosti vědecké práce*, Rudé právo 1963/42.
 Šorm F., *Věda v socialistické společnosti*, Praha 1967.
 Tondl L., *K změnám v povaze současné vědy*, Vesmír 45, 1966/8.
 Tondl L., *O povaze současné vědy*, v: XX. století, Praha 1962.
 Tondl L., *O vývoji a perspektivách vědy ve světle současné technické revoluce*, Praha 1962.
 Tondl L., *Poznámky k sociologii vědy*, Vesmír 44, 1965/7.
 Tondl L., *Sociálně ekonomické podmínky vědecké práce*, Technická práce XVIII. č. 3.

Jednou z podstatných otázek sociologie vůbec a sociologie průmyslu zvláště je formální a neformální organizace. Západní buržoazní sociologie průmyslu tento problém formuluje asi tímto způsobem: V podniku existuje formální organizace, to je plánovaný a uskutečněný systém organizace řízení a výroby, který vytváří funkce a postavení, vztahy nadřízených a podřízených. Je to ideální představa o tom, jak má být podnik organizován a jak jsou určeny funkce, zejména shora dolů, jaký má být průběh regulujících informací a informací zdola nahoru, čili průběh zpětné vazby. Kromě této „chtěné“ organizace existuje neformální organizace, neformální struktura, o které se konstatuje, že si ji vytvářejí kolektivy pracujících nezávisle a v podstatě v rozporu s formální organizací. Taková neformální organizace mimo jiné slouží jako nástroj obrany proti nátlaku a útlačku formální organizace. Tedy systém organizace a řízení i systém neformálních vztahů, vytváření svazků různých kolektivů pracujících a systém vytvářených klik v kapitalistických závodech. Skutečná činnost je průsečíkem mezi formální a neformální organizací. V buržoazní sociologické literatuře se často zvláště zdůrazňuje skutečnost, že neformální skupiny a neformální organizace mají rozhodující vliv na průběh a realizaci regulujících informací.

Tam, kde příkazu shora dolů (regulující informace) se chopí neformální kolektiv (neformální organizace), přijme jej, ztotožní se s ním, tam tato informace je realizována v plné podobě, v plném znění.

Tam, kde příkaz zůstane mimo zájem neformální skupiny, nebo se tato skupina dokonce staví proti, tam to s takovým příkazem obvykle nedopadne příliš dobře. Podle těchto materiálů platí totéž i pro zpětnou vazbu, pro pohyb informace směrem nahoru.

Tyto aspekty vztahu mezi hospodářským vedením, informací a neformální skupi-

nou jsou jistě zajímavým objektem studia sociologie průmyslu.

V zahraniční literatuře se pojímaly formální a neformální organizace v podstatě jako dvě protikladné stránky rozporu a konfliktu. V poslední době se objevují stanoviska, která takový stupeň rozpornosti a protikladnosti odmítají. Takové stanovisko je zřejmě správnější.

Neformální organizace vzniká na půdě formální organizace, je jí podmíněna a ovlivněna. Je možno říci, že formální organizace je primární a neformální organizace sekundární, se všemi důsledky tohoto vztahu. Neformální organizace je *podmíněna* organizací formální. Formální organizace ovlivňuje organizaci neformální. Dovedeno ad absurdum — neformální organizace nemůže bez formální organizace ani vzniknout, ani působit. Formální organizace může existovat a fungovat bez ohledu na neformální organizaci. Otázka je, nakolik tento postup naruší chod jednotky, zda je tento ignorující přístup pro společnost únosný. Zdá se, že nikoli. Je to nelidský přístup, mrhání silami a hodnotami. Neformální organizace vznikají, mění se, existují a zanikají v rámci výrobní jednotky. Mohou zlepšit chod jednotky, nebo jej také narušit. Neformální organizace se s formální organizací může ztotožňovat, narušovat její činnost, nebo vyvíjet činnost odlišného typu nemající žádný větší vliv na výrobní a organizační pochody.

Obyčejně se uvádí, že závod je superstruktura struktur, že je to „sociální útvar kooperujících lidí, mající určitý účel — výrobu“. K této charakteristice se obvykle ještě přidává dvojí dělení formální organizace. Prvé dělení je podle úkolu — tj. organizace funkcionální. Tato organizace je dána druhem výroby, technicko-technologickými a ekonomickými procesy a potřebami. Kooperace, postavení a spolupráce jsou dány technologií výroby a organizací výrobního procesu. Tato organizace (viz R. Dahrendorf: *Industrie und*

Betriebssoziologie, Berlín 1962) nezná nadřízené a podřízené, nezná hierarchii autorit. Zná jen návaznost úkolů a funkcí a určuje jednotlivým funkcím různý okruh působnosti, požaduje různé vzdělání apod. Je to — zkrátka řečeno — organizace, řetěz. Vypadne-li jeden článek — ať již je to ředitel nebo ještěřkář —, má to za následek narušení nebo zastavení chodu.

Odlisný typ organizace skalární (liniové) teprve vnáší hierarchii funkcí, systém příkazů a příkazujících, podřízených a příjemců — realizátorů příkazů. Zde se ustanovují nadřízení a podřízení. Skalární organizace — v tom je její základní význam — uvádí výrobní jednotku do chodu, do pohybu. Umožňuje plnit záměr, který vedl k jejímu vzniku. Umožňuje plnit její výrobně společenskou funkci.

Formální organizace

Formální organizace se obvykle označují za ideální ve smyslu plánované navrhované organizace. Je to tedy vytvořená organizace, tzv. organizace—přání, organizace—má být. (Soll Organisation.)

R. Mayntzová charakterizuje formální organizace následujícím způsobem: „Formální organizace je útvar, který k zabezpečení svého úkolu vědomě vytváří systém nařízení, pravidel, určující návaznost lidských nositelů funkcí. Postavení jedince v této soustavě určuje jeho vztahy k ostatním lidem v podniku, úkoly, práva a povinnosti.“

Tato definice vyjadřuje tu skutečnost, že ne všechna nařízení vedení podniku lze zařadit do formální organizace. Čistě technické příkazy (např. jaký materiál nebo který stroj použít pro určitý druh výroby) nebo čistě ekonomická rozhodnutí (zvýšení cen) nejsou součástí formální organizace, i když na ni mají nepřímý vliv.

Z této charakteristiky vyplývá pojetí formální organizace, které je v podstatě téměř totožné s výše uvedenou skalární, mocensko-hierarchickou organizací. Technicko-funkční organizace stojí v podstatě mimo. Zdá se, že toto stanovisko je oprávněné jen do určité míry. Např. celá řada čistě technických a technologických příkazů má vysloveně „formálně organizační charakter“ se značnými důsledky pro formální a neformální organizace. Na druhé straně existuje podstatný rozdíl

mezi manipulací s věcmi (součást technicko-funkční organizace) a vedením a manipulací s lidmi, což je vysloveně úkolem skalární a formální organizace. Sociologické pojetí bude asi muset vycházet z toho, že formální organizace, alespoň v určitých aspektech, v sobě zahrnuje obě suborganizace (technicko-funkční a skalární). Objektem sociologického bádání bude především druhé. Technicko-funkční procesy zkoumá jen v jejich důsledcích nebo předpokladech. A samozřejmě všude tam, kde rozhodovací procesy této části procházejí v postupném sledu různými stupni kooperujících jedinců a skupin.

Obyčejně je formální organizace charakterizována jako souhrn následujících elementů:

Hierarchie a pravomoc, systém organizace závodů je vytvořen úkoly, funkcemi a jejich sociálními nositeli — lidmi. Stupně řízení a úkoly jsou určovány technicko-technologickými a organizačně správními potřebami a hledisky. Hierarchie funkcí je základem vztahů mezi lidmi — nositeli funkcí. Tento vztah vytváří dvojí objektivní postavení pracovníků, a to nadřízených a podřízených. Hierarchie tedy vytváří tato dvě základní postavení a dvě kategorie, do kterých jsou zařazování pracovníci v každé pracovní jednotce.

Hierarchická struktura je neustále ovlivňována moderní vědou s organizací, racionalizací, delegováním úkolů, rozložením úkolu na dílčí části, na více útvarů apod. Tato tendence vede ke komplikaci, k tomu, že jednotlivé útvary na stejném stupni řízení někdy vyvíjejí protichůdnou činnost.

Z hierarchického členění formální organizace vyplývá i dělba práva odpovědnosti a moci. V zahraničních materiálech se obvykle uvažuje tato problematika převážně z hlediska moci. Sociologické pojetí moci předpokládá, že vedoucí činitel při udělení příkazů určitého typu může očekávat od daného okruhu činitelů vyžadované chování, tj. poslušnost, uposlechnutí příkazů. Rozmezí příkazovací pravomoci a uposlechnutí je přesně vymezeno formální organizací, je institucionalizováno.

Zařazení do stupně hierarchie a přiznané pravomoci a touto skutečností vytvořená autorita je autoritou moci a donucení, která je jen částí autority vůbec. Autorita všestranná se vytváří na

základě schopností, znalostí, přístupu k lidem, výsledkům práce a postavením ve formálních i neformálních vztazích. Jednostrannost autority (jen mocenské postavení) je omezením autority a disfunkčním jevem ve funkci podniku. Ale i opačně, je-li snižován různými vlivnými společenskými činiteli význam některých vrstev, profesí a funkcí, vede to ke ztrátě nebo omezení autority i celkového pořádku, chodu formální organizace.

Autorita vyplývající z postavení ve formální organizaci je do značné míry nositelem pracovní disciplíny, a tím i určité potřebné výrobní a životní jistoty.

Pozice a status

Vnitřní diferenciací formální organizace určuje postavení nositelů funkcí, a to jednotlivců i skupin. Pozice je dána systémem vztahů k síti ostatních postavení, s kterými je uvažovaná pozice propojena. Pozice obsahuje určení úkolů, toho, co je nutné a možné. Chod závodu si vyžaduje kooperující přístup, který překonává rozpory. To platí jak v horizontálním, tak ve vertikálním směru. Role bývá obvykle charakterizována jako dynamická činnost v postavení a ve vztahu k ostatním nositelům rolí.

materiálního vybavení (pracovna, nový stroj apod.) i vnějšími znaky (titul, uniforma).

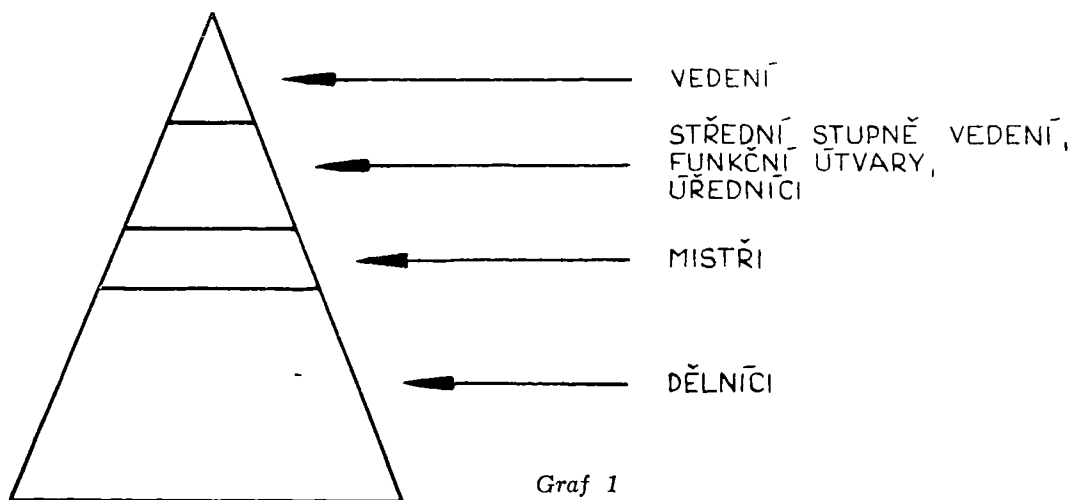
U nás došlo někdy k nesprávnému podcenění skutečností, které vytvářejí status; např. byla snížena úroveň příjmů, materiálního vybavení atd. To vedlo k narušení a znehodnocení statusu různých jedinců i skupin.

Mayntzová uvádí ukazatele vertikálního a horizontálního rozlišování pozic: a) podle druhu funkce, b) podle míry odpovědnosti, c) podle toho, zda jsou úlohy přesně určeny, d) podle stupně vyžadované nebo povolené iniciativy, e) podle stupně různosti přidělených úkolů, f) podle úrovně kvalifikace, g) podle toho, zda do určité pozice může být bez větších potíží vybráno a dosazeno větší množství osob.

Předcházející rysy formální organizace vytvářejí tzv. pyramidu zaměstnanců, která se obvykle znázorňuje způsobem uvedeným v grafu 1.

Bude zajímavé pro srovnání uvést odlišný přístup R. Dahrendorfa, západoněmeckého autora průmyslové a podnikové sociologie (viz graf 2).

Tento přístup ukazuje snahu po jemnějším odstínění stupňů. Podobných „pro-

Graf 1

Status je sociální ohodnocení, ocenění sociálního postavení jednotlivce nebo vrstvy, v tomto případě závodním kolektivem. Status se vytváří důležitostí a významem funkce, profese, schopnostmi a výsledky činnosti, výší příjmů, úrovní

línajících se pyramid“ by bylo možno navrhnout daleko více.

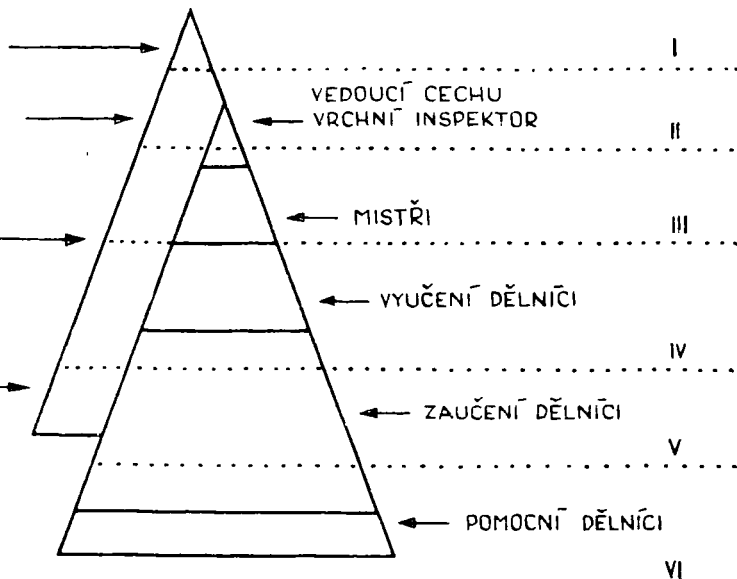
Na závodě existuje základní stupnice statusů. Dále existuje celá řada jemněji odstíněných statusových substupnic podle zvolených objektivních kritérií.

ŘEDITELÉ - VĚDCI

VEDOUcí ODD - INŽENÝŘI

ZAMĚSTNANCI

POMOCNÉ KANC. SÍLY

Graf 2

Pro spolehlivou funkci komunikačního systému se obvykle stanoví tato kritéria:

1. Spojovací cesty musí být definitivní.
2. Nositel objektivní autority používá definitivní spojovací cesty ke každému zaměstnanci podniku.
3. Komunikační linie má být co nejkratší.
4. Celá spojovací linie má být používána bez přeskokování instancí.
5. V komunikačních centrech mají být lidé s odpovídající kompetencí.
6. V průběhu komunikace nemá být spojovací linie přerušena.
7. Každá komunikace musí být autentická.

Jen v případě nezbytnosti je možno porušit 4. bod a zkrátit spojovací cestu.

Není náhodnou snaha zabezpečit dobrou funkci komunikačního systému tím, že se automatizuje a že se vylučují možnosti ovlivňování lidmi.

Lze uvést tři typy organizací závodu:

1. Liniová organizace, kde je jen jeden přímý nadřízený.
2. Liniová a štábní organizace. V důsledku růstu specializace je nutno vysoce diferencované funkce přidělit různým útvarům — štábům. Štáby (až na výjimky) nemají příkazovací pravomoci, ale tvoří poradní sbory odborníků.
3. Funkcionální organizace, ve které na rozdíl od předcházející dochází k množ-

ství příkazovacích linií, které jsou určeny jen pro určité funkce.

Jako jedna z hlavních činností formální organizace pro závod se vytyčuje cílová činnost, tj. plnění výrobního úkolu. Za tím účelem musí tato organizace vytvořit kooperující systém, tj. koordinaci jednotlivých činností tak, že vytváří cílově postupující výrobní celek. Aby mohly jednotlivé části kooperovat, je nutno zabezpečit ochotu ke kooperaci.

Ochota ke kooperaci je tedy závodem vyžadovaný postoj, je to společenské kritérium a pro závod jedna ze základních hodnot. Kooperace si vyžaduje určitou totožnost cílů sociálního útvaru a sociálního jedince. Cíle závodu jsou pro jednotlivce často odlišněnou a cizí skutečností. Proto je nutno vytvořit pozitivní motivace činnosti jedince. Motivem je uspokojování potřeb a zájmů člověka závodem a v rámci závodu. Tedy uspokojování a realizace sebe sama v pracovní činnosti, ale i v mimopracovní činnosti spjaté se závodem. Formální organizace je podmíněna

- výrobními procesy, umístěním, velikostí a organizačními principy,
- společenským systémem, právním řádem a strukturou společnosti,
- mentalitou pracujících, sociálním étosem, společenskými institucemi a organizacemi, panujícími zvyky.

Neformální organizace

Neformální organizace bývá definována jako komplex sociálních procesů a jevů v podniku, které nebyly formálně plánovány. Tyto procesy vznikají v důsledku toho, že příslušníci závodu jsou příslušníky společnosti. Jejich chování není určováno jen příkazy, které vydává vedení podniku, ale také původem, zvyky, přáními a očekáváním. Tyto neformální skutečnosti částečně mění formální schéma, částečně vznikají nové jevy, které existují souběžně s formální organizací.

Začneme-li uvažovat o možnosti aplikovat dichotomii formální — neformální organizace v socialismu, musíme řešit dvě otázky:

- a) zda taková dichotomie platí a je aplikovatelná v socialismu,
- b) co se skrývá pod termíny formální a neformální organizace (struktura), a jak chápeme tyto organizace.

Někteří sociologové pojmají neformální organizaci jako souhrn vzájemně neorganizovaných skupin, které vznikly na závodě v důsledku různých sociálně psychologických podmínek a vztahů mezi lidmi. Tyto skupiny vznikly nezávisle na tvůrcích a vedoucích i na platných principech a pravidlech činnosti podniku. Mají svá vlastní pravidla chování, své normy, hodnoty apod.

Na rozdíl od tohoto relativně úzkého pojetí neformální organizace jako souhrnu skupin a klik jiní sociologové pojmají tuto organizaci širě, docházejí až k pojetí, v němž do neformální organizace postupně řadí vše, co v podniku existuje mimo projekt podniku — mimo formální organizaci. Naše stanoviska a přístupy k této otázce by se měly blížit tomuto širšímu, všestrannějšímu pojetí neformální organizace.

Platnost dichotomie formální — neformální organizace je aplikovatelná v socialismu, i když na rozdíl od kapitalismu a buržoazní sociologie je třeba tak činit na základě kvalitativně odlišných podmínek, hledisek a přístupů.

K zjištění takových skutečností v našich závodech, jako jsou skupiny lidí na různém stupni soudržnosti a různé úrovni vztahů, platnost odlišných norem jak společenských, tak i výkonových (což často vede ke konfliktům), specifické hodnoty,

nejmenované a neurčené autority, vedoucí apod., ani nepotřebujeme výzkum. K zjištění takových faktů stačí minimální běžná zkušenost a praxe.

Neformální organizace prostě u nás je, existuje. Diskuse o tom, zda je nebo není, by nebyla k ničemu, mohla by znamenat jen zbytečný moment v rozvoji československé marxistické sociologie průmyslu.

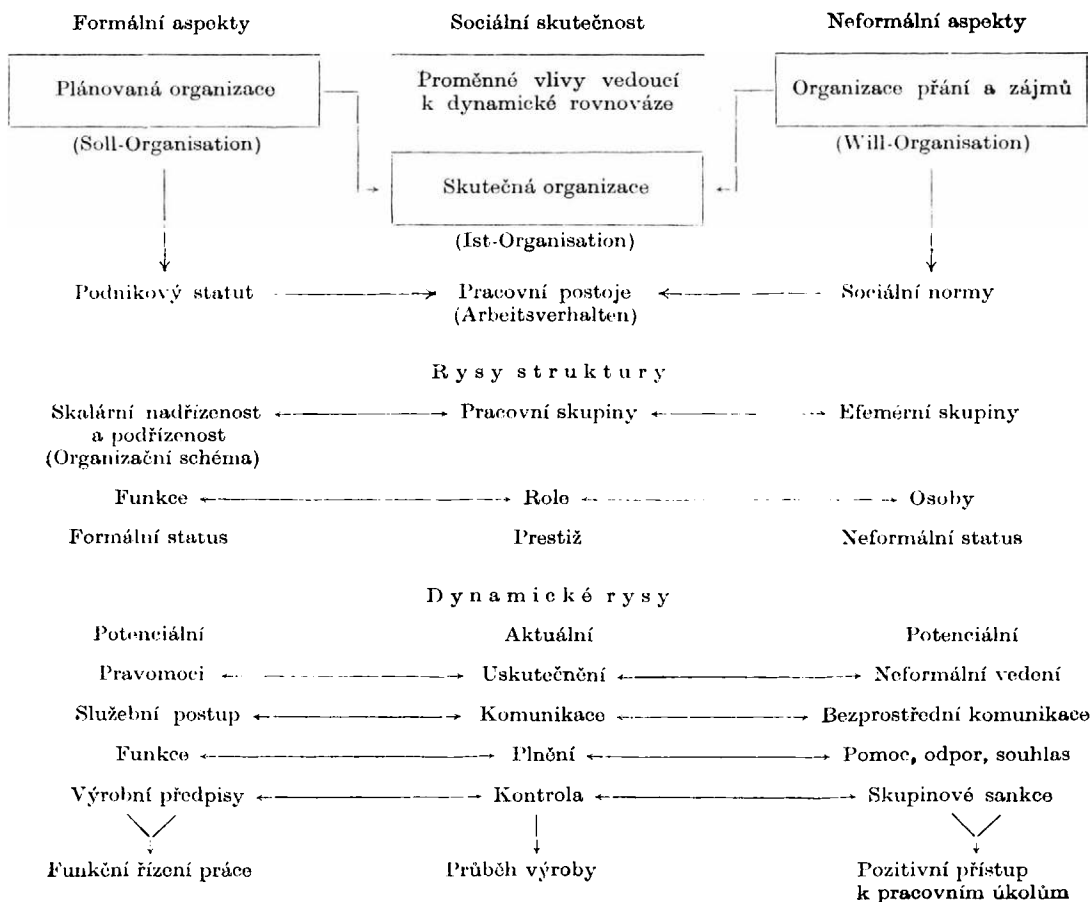
Důležité je zkoumat příčiny vzniku, způsob vzniku a existence, objektivní vliv neformální organizace na chod závodu, na tvářnost kolektivu, na jedince. Zkoumat možnosti, umocnit rozvoj socialismu a socialistických výrobních jednotek i pozitivním působením neformální organizace.

Vznik neformální organizace má pravděpodobně přinejmenším dvojí pramen. Jednak je důsledkem přirozené lidské a pracovní kolektivity. Dále je to prvotní a neorganizovaný způsob boje a nástroj prosazování zájmů vzniklých skupin proti postupu formální organizace, v kapitalismu např. proti třídnímu útlaku a vykořisťování. V tomto smyslu se v ní prosazuje určitý i když nepřímý třídní aspekt, který ovšem nelze ani přeceňovat, ani podceňovat.

Neformální organizace ovlivňuje buď pozitivně nebo negativně dynamickou stabilitu, funkčnost, průběh informací, chod a výsledky činnosti výrobní jednotky.

Příčiny existence neformální organizace v socialismu jsou opět v obecné sociální a pracovní kolektivitě, v nutnosti a potřebě se sdružovat ne podle určeného technologického schématu, ale tak, jak to odpovídá sociálním potřebám a psychologii skupin i jednotlivců vyspělé společnosti. Sdružování může být cestou k vytváření lepších, lidštějších podmínek, k nastolení přátelských a soudružských vztahů jako reakce např. na jednotvárnou, unavující práci, na různé formy lability a přemíry vzruchů nebo na řetěz nepředvídaných vnějších zásahů, apod. Neformální organizace vzniká proto, že socialistický výrobní kolektiv si nutně vytváří skupinové hodnoty, normy, statusy a postoje v důsledku existence objektivních rozporů mezi částí a celkem, mezi kolektivem, mezi jednotlivcem a celkem, mezi skupinovými a celospolečenskými, dočasnými a trvalými zájmy. Koneckonců vzniká i následkem omezení přímého socialistického

Schéma 1: Systém sociální organizace závodu

výrobně kolektivního vlastnictví, státním zprostředkováním a jeho odcizujícími důsledky (ať již byrokratizací nebo jiným působením).

Existence neformální organizace (bez třídně antagonistického aspektu, který přispívá k jejímu vzniku v kapitalismu) je každodenností i v socialismu. Pochození a využití působení neformální organizace je faktorem, který významně přispívá k vytváření dělného a uvědomělého socialistického kolektivu.

Nepochopení a přehlížení tohoto faktoru působí jako brzda, jako disfunkční a deformující činitel, který může narušit rozvoj a výsledky činnosti, tedy dynamickou stabilitu výrobní jednotky.

Neformální organizace zahrnuje v sobě vytváření malých skupin, jejich charakter a působení, vytváření neformálních autorit apod. O tom existuje již rozsáhlá literatura i u nás.

Polem, které je ještě dosti neprobádané, je vliv neformální organizace na komunikační spoje. Předběžných variant je mnoho, zůstává otázkou, jaký je skutečný stav.

Formální a neformální organizace a jevy jsou součástí ucelených jednotek. Jako takové vytvářejí interakční procesy rovnováhu nebo nestabilitu systému.

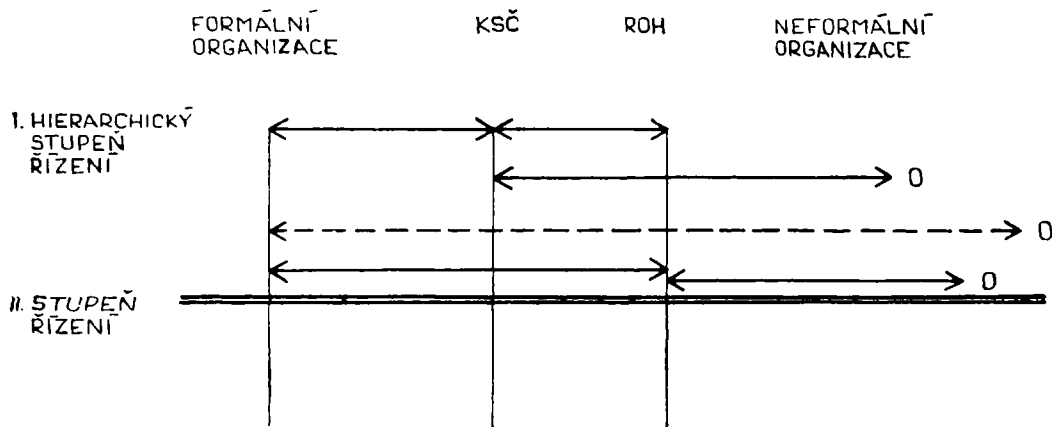
Atteslander vytváří shora uvedené schéma interakce (viz schéma 1).

Schéma 1, stejně jako celá řada přístupů západních autorů, se nezabývá takovým jevem, jako jsou odbory. To je vědecky nepřipustné zjednodušení.

Pokusme se znázornit model vztahů formální a neformální organizace u nás. V našem systému organizace se na řízení podílí několik institucí. V socialistickém podniku je situace v tomto ohledu daleko komplikovanější než v podniku kapitalistickém, ale zároveň je to vyjádřením

a důsledkem socialistické demokratizace podniku, nových sociálních podmínek a vztahů.

Grafický socialistický model postavení KSČ a ROH ve formální a neformální organizaci by mohl být znázorněn způsobem uvedeným v grafu 3.

Graf 3

Samozřejmě, že uvedené vztahy a vazby jsou pouze názorným schématem a ne přesným znázorněním stavu. Zatímco jednotlivé stupně — vedení závodu, KSČ a ROH — mohou být totožné, v neformální organizaci tato hierarchická struktura neexistuje. Pro přehlednost jsme vynechali vztahy na nižších stupních.

Na rozdíl od kapitalismu, postavení KSČ a ROH v modelu socialistického závodu přispívá k nové kvalitativní úrovni socialistické výrobní jednotky. Umožňuje vytvoření nebývalé úrovně jednoty formální a neformální organizace. Ovšem, za jediného předpokladu, že všichni činitelé výrobní jednotky, zvláště však její vedoucí činitelé, fungují tak, jak fungovat mají. Jestliže dojde k tomu, že např. strana a odbory se jednoznačně zaměří na organizačně formální stránku věci, dochází k rozporu, k izolaci od neformální organizace, starou terminologií řečeno — od mas. Nebo, což se také někdy stává, může dojít k neoprávněnému rozporu a postupu proti hospodářskému vedení v důsledku podlehnutí nesprávným požadavkům a živelnosti mas.

V uvedených případech nejde o nutné rozpory a jejich řešení, ale o nastolení nesprávných — falešných rozporů a

o jednostrannost a deformaci vazeb, vztahů i rozporů.

V socialistické výrobní jednotce tedy existuje formální organizace, která je vytvářena systémem řízení a norem, hospodářským vedením a jeho jednotlivými stupni, systémem pozic a rolí. A pak

existuje souhrn faktorů, které v té nebo oné formě vytvářejí neformální organizaci.

Mimoto na našich závodech mají významnou a určující roli a postavení stranické organizace, odbory a svazácká organizace. Takto určený systém s mnoha institucemi je značně komplikovaný, ale má evidentně pozitivní stránku, a to tu, že strana a odbory na jedné straně jsou součástí formální organizace a na druhé straně její součástí nejsou, vymykají se z jejího rámce. Jsou to organizace formálně neformální a neformálně formální.

KSČ i ROH svými právy a postavením jsou do určité míry součástí vedení a podílejí se na řízení. V tomto ohledu jsou součástí formální organizace.

Obě organizace však svým zaměřením, vnitřní strukturou i působením překračují rámec formální organizace a zasahují do neformální organizace.

KSČ i ROH jsou na jedné straně součástí formální organizace a zároveň předcházejí, prolínají i neformální organizaci.

V praxi existují různé až extrémní varianty postavení a vztahů vedení závodu — KSČ, ROH a pracovních kolektivů. Výzkum této vážné otázky — toho,

jak se u nás vytvářejí neformální skupiny a vztahy mezi nimi, jak a nakolik se vytvářejí případné kliky, jak dochází k narušení správných vztahů KSČ a ROH

směrem k neformální organizaci i směrem k vedení závodu — je jedním z problémů, které bude muset sociologie průmyslu ještě řešit.

Hospodářská organizace jako sociální systém je souborem strukturovaných prvků; tyto prvky jsou společenské subjekty, tj. jedinci a užší skupiny (kolektivy). Její řízení spočívá v koordinaci lidského úsilí k dosažení stanoveného cíle; týká se tudíž společenských vztahů a procesů a je také samo společenským vztahem. Vedle toho hospodářská organizace a širší sociokulturní prostředí, ve kterém se nalézá, působí na sebe navzájem. Z toho plyne, že každý řídicí (jakož i některý výkonný) pracovník potřebuje pro výkon své funkce sociologické poznatky. Užívání sociologických poznatků řídicím pracovníkem však neznamená, že dotyčný pracovník se stává sociologem, pokud sociolog pro nás znamená určitou profesi, resp. roli.

Řídicí pracovník v hospodářské organizaci může získávat sociologické poznatky v podstatě trojím způsobem. Za prvé soukromým studiem, návštěvou různých kursů apod. Za druhé od externích odborných pracovníků, resp. odborných institucí. Za třetí od interního odborného pracovníka, tzn. od příslušníka dotyčné hospodářské organizace.

Poznatky, které řídicí pracovník získává prvním způsobem, mají zpravidla obecný charakter v tom smyslu, že se netýkají bezprostředně jeho specifických, konkrétních problémů, zvláště jsou-li složitější povahy, i když mu dávají přehled o předmětu, metodách a možnostech sociologie. Řídicí pracovník však potřebuje sociologické poznatky pro konkrétní rozhodnutí. Tyto poznatky nemůže získávat a zpracovávat sám, protože tyto činnosti jednak nejsou obsaženy v jeho pracovní náplni, jednak na ně nemá čas a zpravidla ani kvalifikaci. Potřebuje proto speciálního odborného pracovníka, ať interního či externího, který by tyto činnosti vykonával a předkládal mu výsledky v takové

formě, která by mu umožnila rychlou, jasnou a věcně správnou orientaci a na jejím základě příslušné a odpovídající rozhodnutí.

Uvedené tři způsoby získávání sociologických poznatků řídicím pracovníkem se nevylučují, ale doplňují a mohou (resp. musí) být také podle potřeby kombinovány. V následujícím se však chceme stručně zmínit toliko o jednom z těchto způsobů — o sociologovi jako příslušníku hospodářské organizace a jeho roli v ní (porovnej k tomu též náš článek v časopise „Ekonomika stavebnictva“, roč. 1966, č. 7, str. 202—206). Tato otázka je důležitá zejména proto, že sociologická pracoviště v hospodářských organizacích jsou stále ještě ve stadiu budování a zápasí nejen s nedostatkem kvalifikovaných pracovníků, ale také s neujasněností pokud jde o jejich organizační začlenění, funkci, konkrétní úkoly a možnosti.

Činnost sociologa v hospodářské organizaci je svou povahou činností vědecko-výzkumnou, protože sociolog musí získávat a zpracovávat informace vědeckým způsobem; je to činnost tvůrčí, nikoli rutinní. Svým zaměřením je pak činností aplikovanou, protože jeho informace jsou určeny jako podklad pro řízení, tedy pro praktické účely.

Sociolog plní v hospodářské organizaci především funkci sociotechnickou. V jejím rámci se zabývá činností diagnostickou, poradní a projekční. Výzkumy, které při jejím plnění provádí, jsou výzkumy aplikovanými; jejich předmětem mohou být jak interní společenské jevy (tj. jevy uvnitř dané hospodářské organizace), tak externí společenské jevy (tj. jevy mimo danou hospodářskou organizaci). Při plnění této funkce je odpovědný za vědeckou kvalitu provedených diagnóz, poskytnutých rad, podaných návrhů a vypracovaných projektů; naproti tomu není jako

¹ *Sdělení redakce:* Tento příspěvek uveřejňuje Sociologický časopis jako příspěvek diskusní.

sociolog odpovědný za přijetí nebo odmítnutí předložených návrhů (rad, doporučení, posudků, projektů) a za jejich provádění.

Vedle této funkce plní sociolog v hospodářské organizaci ještě druhou funkci, a to výchovnou. Při jejím výkonu se zaměřuje především na řídící, odborářské a stranické pracovníky, kteří si musí uvědomit potřebu a význam sociologických poznatků, musí se naučit je používat, musí znát možnosti a hranice sociologie apod. — krátce, musí umět sociologicky myslet. Ale potřebu a význam sociologie si musí uvědomovat i ostatní pracovníci v hospodářské organizaci, zejména ti, na které se bude sociolog při své výzkumné činnosti obracet s žádostí o informace.

Součástí výchovné funkce je na jedné straně zdůrazňování humanizačního významu sociologie, na druhé straně pak boj proti extrémním a nesprávným názorům, které sociologii buď podceňují nebo přeceňují. V této souvislosti musí sociolog poukazovat hlavně na to, co sociologie není. Za prvé, není panaceou — všelékem, který dokáže odstranit všechny potíže a problémy a splnit všechna přání. Za druhé, není deus ex machina — kouzelnou formulku či čarovným proutkem, který okamžitě a bez lidských, mechanických a finančních prostředků dokáže splnit vše, co se od něho požaduje. Za třetí, není řemeslem, pokud se řemeslem rozumí mechanická, rutinní, lhostejná a bez tvořivosti prováděná činnost. A konečně není ani šarlatánstvím, které slibuje vše u vědomí, že slibuje nemožné.

Pokud jde o organizační začlenění, je sociolog v hospodářské organizaci štábním pracovníkem. Při jeho konkrétním organizačním začlenění by měly být vzaty v úvahu čtyři hlavní zásady, které jsou nutné pro výkon jeho funkcí a které plynou z jeho role v hospodářské organizaci (nejsou tudíž vázány na konkrétní osobu):

1. Sociolog by neměl být zatěžován různými činnostmi, které bezprostředně a nezbytně nesouvisí s vlastním výkonem jeho funkcí.
2. Sociolog musí mít možnost studovat potřebné domácí i zahraniční prameny,

jakož i udržovat styk se sociology a jinými vědeckovýzkumnými pracovníky v jiných organizacích a institucích.

3. Sociolog musí mít dostatečnou autonomii, a to především při volbě metod, technik a způsobu provádění výzkumů, při zpracovávání dat a při formulování učiněných závěrů, a do určité míry též při definování a upřesňování stanovených úkolů; právě zde je inherentní možnost konfliktů mezi odbornými zájmy sociologa a praktickými zájmy objednavatele.
4. Sociolog musí být organizačně začleněn a řídicími pracovníky podporován takovým způsobem, aby nebyl bezdůvodně vystaven materiálnímu, punitivnímu, morálnímu, psychickému a jinému tlaku.

Souhrnně je možno říci, že organizační začlenění sociologů v hospodářské organizaci by mělo být takové, aby mu poskytovalo funkční prestiž, odpovídající jeho významu pro dotyčnou organizaci; tento prestiž je založen na hodnocení jedincovy pozice v organizační hierarchii a není spojen s osobou jedince, ale s rolí, určenou jeho statutem v rámci organizace. Na druhé straně mohou vést výsledky jeho činnosti k posílení jeho osobního prestiže i k posílení prestiže sociologie vůbec.

Totéž, co bylo řečeno o roli sociologa v hospodářské organizaci, platí v podstatě i o roli psychologa v hospodářské organizaci. Existuje zde však rozdíl v tom, že činnost psychologa v hospodářské organizaci nemá vždy povahu vědeckovýzkumné činnosti, ale v některých případech má povahu rutinní činnosti. Následkem toho dochází i k rozdílu v jejich organizačním začlenění. Zjednodušeně řečeno, sociolog (a psycholog, pokud koná převážně nebo výhradně vědeckovýzkumnou činnost) by měl být v každém případě začleněn do vyšších organizačních útvarů, jako jsou např. generální (oborová) ředitelství a oborové podniky. Naproti tomu psycholog, pokud koná převážně nebo výhradně rutinní činnost, by měl být začleněn především do nižších organizačních útvarů, jako jsou např. závody, stavební správy, případně podniky.

Miloslav Král a kolektiv: *Věda a řízení společnosti*

Praha 1967, Svoboda, 499 str.

V sérii jedenácti statí a tří příloh různých autorů chce redaktor sborníku M. Král seznámit především politické pracovníky ne-specialisty s interdisciplinárním přístupem k řízení, tak aby byli schopni na potřebné úrovni komunikovat s odborníky při řešení konkrétních úkolů.

Práce je členěna do čtyř oddílů: první se zabývá obecnou problematikou převážně sociologickou a filosofickou, druhý se snaží poskytnout přehled o formálním aparátu novodobého přístupu k otázkám řízení, třetí přináší úvahy o řízení politickém a řízení ekonomiky, poslední pak obsahuje příspěvky z oblasti psychologie a sociální psychologie. Příloha zahrnuje stati speciální povahy.

V úvodní stati *Soudobá společnost a řízení* se M. Král zamýšlí nad scientizací společenských věd promítáním moderních exaktních a racionálních postupů, uvažuje o významu vědy pro praxi, o charakteru a dalších technických možnostech vědeckotechnické revoluce a o jejich společenských důsledcích.

Obecné filosofické a sociologické problémy řízení je název příspěvku V. Tlustého, věnovaného hlavně sociologickým problémům spojeným s novým modelem řízení. Uvažuje se o stochastickém a deterministickém chápání vztahů mezi společenskými jevy, kritizuje se tradiční „nutnostářský“ model řízení a vymezují se společenské podmínky racionálního plánování. Dále se uvádějí základní pojmy sociologie organizace a rozebírají rysy a možnosti různých typů organizačních struktur. Autor rozlišuje strukturu byrokratickou, demokratickou, typ výzkumného ústavu a typ university. V dalším se zabývá významem komunikace a problematikou kolektivnosti řízení v demokratické a byrokratické struktuře. Tuto polemicky zahrocenou pasáž považují za nejpodnětnější část příspěvku. Tlustý ukazuje, jak mechanické uplatnění kolektivního řízení v organizačních strukturách byrokratického nebo profesionálního typu vede k poruchám v jejich fungování.

Škoda, že nezbylo místo pro zmínku o dialektice vzájemných vztahů formální a neformální struktury a jejich důsledcích pro efektivnost organizace. Je to problematika pro řízení jistě významná a bylo by jí snad vhodné věnovat pozornost zde a nikoli — jak se stalo — jen okrajovou poznámku v příspěvku J. Růžičky a O. Matouška. Do-

plnit by si zasloužila k článku připojená bibliografie: nejnovější v ní citovaný pramen je z r. 1963, což (uvědomíme-li si, že sborník vychází v r. 1967) znamená při rychlém vývoji sociologie organizace značné zpoždění. Právě bezprostředně uplynulá léta přinesla hodně významných prací, jmenujme namátkou třeba Marchův *Handbook of Organizations*.

P. Pelikán ve stati nazvané *Kybernetika jako obecný základ řízení společnosti* podává přehledný, hutný a (až na několik výjimek) pro publikum, jemuž je sborník určen, i srozumitelně zpracovaný výklad elementárních pojmů teorie systémů. Kybernetiku definuje podle Klíra a Valacha jako „vědu, která se zabývá jednak studiem chování relativně uzavřených systémů z hlediska jejich informační výměny s okolím, jednak studiem struktur těchto systémů z hlediska informačních výměn mezi jejich prvky“. Kybernetika tak řeší daleko širší okruh otázek než klasická teorie informace a má pro společenské vědy význam především metodický: upozorňuje na nezpracovanou problematiku a vede k netradičním pohledům.

O. Kýn přispěl do sborníku článkem *Společenská aplikace kybernetiky*, v němž navazuje na předchozí obecně orientovanou práci Pelikánovu a snaží se ukázat, jaké novum přináší kybernetický pohled společenským vědám. Úvodem polemizuje s názory, které možnost aplikace popírají, objasňuje, co máme společenskými aplikacemi rozumět, uvažuje o společnosti jako o systému s cílovým chováním a analyzuje v tomto systému některé problémy řízení a rozhodování. Aplikace kybernetiky na společenské vědy spočívá podle O. Kýna v tom, že společenské systémy se studují jako systémy s cílovým chováním, v nichž se zkoumají souvislosti mezi chováním prvků, strukturou a dynamikou, mezi fungováním a utvářením cílů a rozhodovacích procesů, a se zaměřením pozornosti na procesy regulace, řízení a programování. Vztah kybernetiky ke společenským vědám se může projevit buď přímo, kdy příslušná disciplína přechází od zkoumání hmotně energetických vztahů ke zkoumání vztahů informačních, nebo nepřímo, kdy se zorné pole nemění, ale „kybernetizuje“ se metoda výzkumu.

Pojem a možnosti operačního výzkumu v ekonomii, pojem matematické ekonomie a ekonometrie vysvětlují B. Korda a L. Rychníček ve stati *Úloha matematiky při zvědečtění řízení společnosti*. Nedoceňovali bychom však, myslím, možnosti

matematiky, kdybychom její úlohu při vědeckém řízení společnosti redukovali jen na tyto ekonomické aplikace. Především samotného operačního výzkumu lze použít i mimo sféru ekonomiky, kromě toho se však v posledních letech vyvíjí velké úsilí o aplikaci i jiných matematických metod v dalších společenských disciplínách, např. v sociologii, sociální psychologii, demografii a dokonce i v politické vědě, tedy v oborech, které z hlediska řízení společnosti jistě nejsou méně zajímavé než ekonomie. Nechceme tvrdit, že výsledky tohoto úsilí umožňují již všude praktickou aplikaci, zmínka by však rozhodně byla na místě.

Ve stati *Základní problémy politického řízení společnosti* se F. Šamalik zabývá pojmy politika, třída, stát, právo, otázkami demokracie a samosprávy, vztahem mezi zastupitelskými, výkonnými a správními orgány aj. Aktuální je pojednání o vztahu mezi demokracií a odborností, jímž se v jiné poloze zabýval i V. Tlustý a které obšírněji diskutuje v následujícím příspěvku *Politika, demokracie a vědecké řízení společnosti za socialismu* Z. Mlynář. Oba vidí řešení tohoto vztahu ve sloučení moci s odborností; Mlynář se domnívá, že demokratické principy pak bude možno aplikovat i při řízení specializovaných oblastí společenské dělby práce, kde lze předpokládat, že subjekty demokratického rozhodování jsou odborně kvalifikovány věc posoudit. Mlynářův příspěvek rozvádí řadu dalších otázek spojených s požadavkem racionální politiky socialistického státu.

Obě stati, především však práce druhá, se týkají věcí majících pro zásah vědy do řízení společnosti význam klíčový. Nezáleží totiž jen na tom, zda pro tento úkol je způsobila věda, způsobila musí být i druhá strana.

Jejich protějškem v oblasti ekonomické jsou další dva příspěvky o řízení ekonomiky. J. Chlumský pod názvem *Řízení kapitalistické ekonomiky* diskutuje podnětným a nekonvenčním způsobem vymezení cíle výroby v kapitalismu a socialismu a rozebírá, do jaké míry se v současném kapitalistickém hospodářství uplatňuje mechanismus automatické regulace a do jaké míry je doplňován celospolečenskými zásahy. Autor dochází k závěru, že kapitalistická organizace ekonomiky se ukázala natolik přízrakovou, že umožnila celospolečenské zásahy do soukromého sektoru, aniž by se při tom porušily základy kapitalistické sociální struktury a výrobní efektivnost. Stručná úvaha je věnována vývoji kybernetického přístupu k ekonomické problematice a gnoseologickým mezím rozboru řízení ekonomiky.

Hospodářské řízení socialistické ekonomiky je název článku A. Cervinky. Konfrontuje se administrativní a ekonomický model řízení socialistické ekonomiky, analyzuje postavení a úlohu centrálních řídicích orgánů v soustavě ekonomického řízení.

Příspěvek M. Halousky *Funkční analýza člověka ve společnosti* je nejrozsáhlejší, pravděpodobně nejpůvodnější a podle mého názoru i nejproblematictější statí sborníku. Na základě axiomatických předpokladů, že veš-

keré vědomé chování jednotlivce i společenských skupin je cílevědomým uspokojováním jejich vlastních potřeb, dále že jednotlivec i lidské skupiny se snaží uspokojit tyto potřeby v největší možné míře a s minimálním vynaložením energie a že jsou závislí na společnosti i na sobě navzájem jen skrze potřeby, které si umožňují realizovat, konstruuje autor příspěvku obecný funkční model společenského chování nejen jednotlivce, ale i různých společenských struktur. Je použito řady kybernetických analogií a některé úvahy jsou formalizovány matematickou symbolikou. Model se interpretuje a autor se snaží prokázat, že lidské chování mu odpovídá.

V této souvislosti bude vhodné se zmínit o úskalích, na něž obecně naráží aplikace formálních (tj. matematických, kybernetických apod.) modelů v sociologii a některých dalších společenských vědách, snad s výjimkou ekonomie. Předpokladem zavedení modelu je především formulace výchozích axiomů v jazyce příslušné vědy. Tato axiomata jsou však vždy zjednodušením skutečnosti a čím obecnější povahy je model, tím více toto zjednodušení ohrožuje jeho adekvátnost. Dalším krokem by měl být překlad výchozích axiomů z jazyka společenské vědy do jazyka formální disciplíny na základě jednoznačných přiřazení. Zde však narážíme obvykle na nesrovnatelnost obou jazyků: přesný jazyk formální disciplíny nemá adekvátního partnera na straně společenské vědy. Zavedení většiny pojmů formálních věd mimoto běžně předpokládá kvantifikaci, což je často opět kámen úrazu jednak pro omezené možnosti kvantifikace ve společenských vědách vůbec, jednak pro nepropracovanost kvantifikačních postupů. Výsledkem pak často bývá, že přeložit se podaří jen pojmy velmi obecné, že přiřazení není jednoznačné a že se nepodaří najít protějšky k řadě pojmů formální vědy vyžadujících kvantifikaci. A protože tyto pojmy jsou obvykle základem jejího aparátu, znamená to, že tento aparát je pro model nevyužitelný. Jinými slovy, model se redukuje na soustavu vágních analogií. Jindy se bez ohledu na společenskou empirii uměle a ad hoc konstruují různé pojmy, obvykle ukazatele, s nimiž se sice matematicky operovat dá, které pak ale nelze kloudně interpretovat.

Konečně by model měl být obohacen z poznatkového fondu formální vědy, zpětně interpretován do jazyka vědy společenské, která v z něho měla získat poznatky v jejím vlastním systému neobsažené, a posléze verifikován konfrontací se skutečností. Byli však model vytvořen některým ze způsobů, o nichž jsme se zmínili výše, zůstane buď jen ve fázi překladu, aniž by byl schopen dalších operací, nebo jej nelze interpretovat, nebo interpretace přimáší zjištění z hlediska společenské vědy banální. V každém případě pak není způsobitelný verifikace.

Tato úvaha nechce být výrazem pesimismu, pokud jde o možnosti tvoření matematických a jiných formálních modelů v sociologii. Chce však upozornit, že pro jejich aplikaci musí být vytvořeny předpoklady, k nimž

v první řadě patří přesný, jednoznačný a obvykle i kvantifikovatelný pojmový aparát na straně společenské vědy, a že aplikace formálních modelů — a tedy i „matematizace“ nebo „kybernetizace“ sociologie — je seriózní jen v té míře, v jaké jsou tyto podmínky dodrženy. Na důkaz bychom z literatury posledních let mohli citovat příkladů víc než dost. C. Cherry ve své knize *On Human Communication* o této věci před deseti lety napsal: „V pojednání tohoto druhu je příliš snadné sklouznout do mihavých všeobecností; užívat termínů jako element, entita, vztah, struktura, vzorec, jimiž můžeme nazpat tak mnoho, ale říci tak málo. Je to především přesnost, čeho je zapotřebí ve společenských vědách; potřebujeme poznávat vztahy jako matematické a statistické, ale bůh ví, jak snadno se to řekne, ale jak nesmírně obtížné a pracné je získat potřebné údaje a formulovat společenské zákonitosti.“

Úskalím, o nichž jsme se zmínili, se ve svém příspěvku podle mého názoru nevyhnul ani M. Halouska. Přes, nebo snad právě pro své obdivuhodné úsilí dát veškerému společenskému chování důsledný a jednotný funkční základ a popsat toto chování pravidly téměř fyzikální povahy se dostal do polohy příliši zjednodušující a empiricky neověřitelných spekulací. Pochybná je především snaha převést všechno chování jednotlivce i společenských skupin na jediného společného jmenovatele, ať už jím je cokoliv. V diskutované stati je tímto společným jmenovatelem úsilí o realizaci vlastních potřeb. Osud této koncepce závisí na způsobu vymezení pojmu „potřeba“; pokusíme-li se mu přiřadit jakýkoliv určitý význam, např. potřebu ekonomická nebo fyzická atd., dostáváme redukci skutečnosti, která by snad byla únosná pro model vysvětlující chování člověka v některých speciálních situacích, např. jeho chování jako spotřebitele, nikoli však pro model lidského chování jako takového. Autor modelu jde při vymezení pojmu „potřeba“ druhou cestou, nechává jej totiž v podstatě nevymezeným. „Potřebou“ je pro něho každá pohnutka vědomého lidského chování; rozeznává „potřebu činnosti“ a „potřebu nečinnosti“, potřebu jednat ve vlastní prospěch a potřebu prospívat společnosti, atd. „Potřeba“ je prostě zaklínadlem, které chce vysvětlit všechno a nevysvětluje proto nic. Maně v této souvislosti přichází na mysl Sorokinova kritika instinktivistické školy v *Sociologických naukách přítomnosti*.

Ze se tento model opravdu pohybuje pouze v úrovni neurčitých analogií, by se prokázalo při pokusu o jeho empirické ověření. Většina pojmů, z nichž je vybudován, by pravděpodobně nesnesla konfrontaci se skutečností: jak bychom asi svedli určit „množinu všech požadavků“ určitého jednotlivce a „stupeň jejich důležitosti“ (je důležitější „potřeba činnosti“ nebo „potřeba útlumu“?), „stupeň altruismu“, požadavky „reálné“, „realizovatelné“ a „potenciální“ atd.? Tento model nelze empiricky ověřit a z něho vyvozené ukazatele, jako „míra závislosti“ jednoho jedince na druhém nebo „míra efek-

tivnosti závislostních společenských vztahů“, a „zákonitosti“, jako obecná tendence maximálního uspokojování vlastních potřeb nebo vynakládání minimální energie při jejich realizaci, zůstávají pouhými konstrukcemi.

V kritice by bylo možno pokračovat. Budme však spravedliví: příspěvek M. Halousky vyniká původností, vzbuzuje respekt svou logickou stavbou a řadou elegantních myšlenek. Jestliže podle mého mínění nedokázal splnit vytčený cíl, bylo to pro neřešitelnost úkolu. Kdyby se byl omezil na analýzu jen některé úzce určené — nejspíše ekonomické — činnosti, mohl přinést plodné výsledky. Zdá se, že čas obecných formálních modelů v sociologii ještě nenastal, pakliže ovšem již jednou provždy počátkem tohoto století neskončil.

Poslední stať z pera J. Růžičky a O. Matouška je nazvána *Psychologické aspekty vědeckého řízení*. Hovoří o přístupu psychologie k řízení, stručně charakterizuje individuální a sociální psychologii a zabývá se pak rozбором řízení jednak na úrovni systému člověk—stroj, jednak na úrovni řízení výrobního útvaru. Tato poslední část se kromě psychologických požadavků na vedoucího pracovníka zabývá hlavně sociálně psychologickou a sociologickou problematikou společenské struktury výrobního útvaru a základní pracovní skupiny. Připojen je odstavec o personální politice.

Příloha obsahuje velmi speciální stať M. Jaurise *Soudobé řízení a logika*, jejímž jádrem je výklad o použití výrokové logiky v automatizační technice, hezky sestavený příspěvek P. Pelikána *Samočinné počítače, jejich funkce, programování a použití* a článek V. Lamsera *Sociologie a poznávání společenské skutečnosti*. Lamserův příspěvek zahrnuje krátkou úvahu o roli informace v řízení společnosti a jeho hlavní náplň tvoří stručná informace o logice, procedurách a technických sociologického výzkumu.

Sestavit sborník, který by na pěti stech stránkách ukázal, jak mohou různé vědy přispět k řízení společnosti, bylo jistě nesnadným a nikoli jednoznačně řešitelným úkolem. Práce, kterou máme před sebou, informuje nejvíce o roli vědy v řízení procesů ekonomických; pokouší se o aplikaci kybernetického pohledu a věnuje mnoho úvah problematice nové soustavy.

Bylo by však chyba, kdyby čtenář nabyl dojmu, že úloha vědy při řízení společenských procesů se redukuje jen na tuto tradiční oblast. Zvykli jsem si uvažovat o plánování jen v ekonomickém smyslu a uniká nám, bohužel často i v praxi, že plánovat, a tedy i řídit, je možné a nutné i mnoho procesů jiných, jako např. populační vývoj, osídlení, využívání volného času apod. K těmto věcem, které nelze redukovat jen na jejich ekonomický aspekt, může věda, a to především sociologie a demografie, říci také své slovo a je škoda, že zmínka o tom ze sborníku jaksi vypadla.

S problematikou řízení společnosti souvisí i další důležité téma, kterého se práce nedotýká: totiž otázky veřejného mínění a pro-

středků hromadné komunikace. Zdá se tedy, že nevyužitých témat zůstalo v zásobě ještě alespoň na jeden sborník, v němž by byla zřejmě podstatně více zastoupena tematika sociologická.

Pokud jde o výběr příspěvků, je v rámci zvoleného tematického zaměření dobře promyšlený, snad s výjimkou Jaurisova příspěvku v příloze. Co do přístupnosti laickým čtenářům, jimž je určen, má sborník charakter dosti různorodý: kromě vyložené popularizačních článků, jako je stať Králova nebo Kordova, obsahuje i celkem náročné práce, jako např. článek Samalíkův.

Michal Illner

Poznámka k dějinám československé sociologie

Naše současná sociologie se vyznačuje jedním zajímavým — i když ne nepochopitelným — rysem, totiž zvláštní pramenností, nebo jinak: zvláštní orientací na teoretické zdroje a podněty pro samostatné rozvíjení vlastního bádání. Vychází především z marxistického okruhu sociologického myšlení, a to jak z odkazu klasiků, tak i ze současných tendencí (v sociologii polské, sovětské apod.). Vedle toho — pomineme-li v této souvislosti vlastní empirickou základnu — se snaží intenzivně obsáhnout pozitivní přínosy současné sociologie západní. Na druhé straně je však poznamenána přerývem, který vznikl v jejích dějinách, přerývem mezi — metaforicky řečeno — „předúnorovou“ a „poúnorovou“ etapou v jejím vývoji. A v tomto smyslu, nebo lépe ve smyslu nedostatečného vědomí vlastní kontinuity, je naše současná sociologie „bez historie“. Není to však dáno nízkou úrovní sociologické práce v období před světovou válkou a těsně po ní; kořeny jsou jinde. V současném sociologickém povědomí hrají díla starší české sociologie malou úlohu — ať se jedná o práce teoretické nebo o metodologické přístupy a výsledky empirických výzkumů.

Zatímco se tedy již pracuje na vědeckém zpracování historie československé sociologie, její skutečné dějiny, realita historické kontinuity sociologického myšlení se — optimisticky řečeno — teprve začíná vytvářet. A situace je navíc komplikována tím, že díla starších českých sociologů je uměle antikvováno, protože až na výjimky zůstává „zapadlé“ (i když by nebylo bez zajímavosti porovnat obtíže při shánění děl současných západních sociologů a děl z české sociologické minulosti), a nadto je v daném kontextu (z hlediska bezprostřední aktuálnosti) v jistém smyslu málo atraktivní. Tedy málo atraktivní pouze relativně, neboť se jednak mlčky předpokládá, že současná epocha vyžaduje k svému pochopení nanejvýš současný teoretický aparát (což je do určité míry pravda, kterou však nelze radikálně absolutizovat s poukazem na industriální nebo socialistickou specifiku naší současnosti) a že

výsledky starší „práce“ jsou buď implicitně obsaženy nebo překonány v současných sociologických koncepcích. Oba důvody možno akceptovat a chovat se podle nich, ale s nebezpečím, že za čas budou objevována díla, která v předešlém období mohla být v mnohém konstruktivním přínosem nebo i vodítkem. (Za zmínku stojí v této souvislosti např. strukturálně funkcionalistické východisko A. I. Bláhy a J. L. Fischera, které je alespoň v tomto směru současným tendencím plně adekvátní.)

Z uvedených hledisek je jistě zajímavé sledovat snahu o navázání myšlenkové kontinuity v naší sociologii. A nelze se divit, že velký podíl na tomto poli připadá skupině brněnských sociologů, neboť právě Brno se hrálo v české sociologii v mnoha směrech významnou progresivní roli. Nedávno vydaný sborník referátů a diskusních příspěvků o *Brněnské sociologické škole*, výsledek veřejného zasedání katedry sociologie UJEP v minulém roce (vydáno jako rukopis Městského výboru socialistické akademie), je vhodným podkladem pro několik poznámek k této činnosti.

Prvním krokem při sledování určitého úseku dějin sociologie je jistě základní deskripce vědecké aktivity, již se vyznačovali jednotlivci či skupiny — v uvedeném případě brněnští sociologové — a její lokalizace v širším myšlenkovém kontextu sociologie národní i světové. Avšak v další etapě se již vyskytují určité obtíže, převážně metodologického charakteru, jimž se nevyhnuli ani autoři sborníku. Problém vyvolává již samo pojetí „brněnské sociologie“ jako *školy*. Vyjde-li se totiž z modelu „učitel—žák“, pak hrozí, že převáží charakteristika „brněnské sociologické školy“ jako školy prof. I. A. Bláhy; naopak podtrhování kritéria teoretické spřízněnosti nedovoluje bez důkladné předchozí analýzy vědecké metody, noetických východisek, poměru k hodnocení v sociologii atd. určit ani povahu vazby mezi nejvýznamnějšími postavami navzájem (tj. mezi I. A. Bláhou, J. L. Fischerem a E. Chalupným), ani míru jejich vědeckého vlivu na žáky a spolupracovníky. Také jiná východiska, opřena o kritéria institucionální jednotnosti (integrující úloha Sociologické revue), generační spřízněnosti a následnosti apod. mohou zklamat, neboť — jak dokazuje mj. pojem „mnohovrstevnatosti“ (M. Hájek) — může dojít až k šetření a vymizení specifika vědecké školy, která, jak se domnívám, je vázána jednak na časoprostorovou lokalizaci, jednak na shodu teoretických východisek a tendencí ve vědecké aktivitě.

V této souvislosti se vynořuje jiný problém, totiž problém koncepční povahy přístupu k dějinám sociologie. V uvedeném případě jde o poněkud zúžené hledisko — o metodologický přístup k dějinám jedné „školy“. Ve sborníku se objevily v podstatě tři přístupy: první vychází z postulátu analýzy komplexu díla z aspektu jeho metody, která — jak uvedla J. Obrdlíková — zahrnuje „metateorii“, tj. filosofické základy sociologie, dále problém výzkumné práce a principy výkladu společenských jevů a která je tudíž

integrujícím elementem díla jednotlivce i celé školy. Takto přistoupila právě J. Obrdlíková k dílu I. A. Bláhy. (Není bez zajímavosti, že problému vědecké metody se věnoval i J. L. Fischer. Vysoká teoretická úroveň jeho vystoupení jenom plasticky dokreslila mnohokrát zdůrazňované ocenění mimořádných kvalit starší československé sociologie.) O podobný přístup se pokusil i J. Macků při charakteristice Brněnské sociologické školy, i když se u něho objevily již „stopy“ druhého přístupu, který spočívá jednak v diferenciacním zařazení díla do dobových kontextů (poměr k masarykovskému kritickému realismu, k pražské škole apod.), jednak — a to již nelze tolik vyzvedávat — v analýze sociologie v rovině teoretických postulátů, proklamací a „sebehodnocení“, což je, zdá se, vedlejším produktem vědecké orientace snad každého autora. A konečně, řada příspěvků byla poznamenána právě oním „prvotním“ objevováním, což nejednou vyústilo v „pozitivistický“ popis života a díla jednotlivých autorů (B. Zwickera, T. Čepa nebo A. Stefánka), zabíhající mistry až k příliš vnějším detailům (tj. z hlediska dějin sociologie, ne již tolik z hlediska čistě historického nebo biografického) na úkor analýzy vlastního díla.

Čtení sborníku evokuje konečně ještě jeden problémový okruh. Jde o žhavou otázku výstavby kategoriálního systému marxistické sociologie, nebo přesněji o její vedlejší produkt — sociologickou terminologii. Analytický přístup k dílům starších sociologů (ale týká se to i „objevovaných“ děl současné západní sociologie) není možný bez jisté pojmové transkripce, která je vázána na teoretický horizont současného stavu sociologie i s její terminologií. Terminologická nebo pojmová heterogennost je pozitivním rysem jen potud, pokud je myšlenkově adekvátní alespoň dosažené vědecké úrovni, pokud je tedy myšlenkově podnětná a neznásobuje dnes již beztak dost nízkou úroveň „konvencionalizace“ sociologického pojmosloví. Tento jistě obecnější problém nemůže být vyřešen na půdě dějin sociologie, ale může být jejím prostřednictvím intenzivnější „uvědoměn“, protože právě sociologové zabývající se dějinami svého oboru jsou často nuceni pohybovat se mezi dvěma řadami pojmů, což by mohlo vést přímo k pokusům o řešení uvedeného problému (pro ilustraci starší pojmy „společenská skladba“, „sociologie zřízení“ apod.).

V těchto několika poznámkách bohužel zůstal stranou obsah jednotlivých statí. Je však třeba dodat, že celý sborník je v podstatě vstupem do problematiky dějin české sociologie se všemi klady objevitelské práce i nedostatky v rozdílné úrovni dosažených výsledků. Již druhá akce brněnských sociologů (o koncepci dějin sociologie) však ukázala pokrok, kterého bylo na tomto poli za pouhý jeden rok dosaženo.

Josef Alan

Werner Georg Haverbeck: Das Ziel der Technik. Die Menschwerdung der Erde

Walter-Verlag, Olten und Freiburg in Breisgau, 1965, s. 340.

Nejcennějšími rysy mimořádně zdařilé knihy Wernera Georga Haverbecka o cíli techniky jsou její rysy metodické, tedy celkový přístup autora k tématu. Přístup autora je ovlivněn nejméně třemi rozhodujícími okolnostmi, které vytvářejí z četby požitků myšlení s autorem:

1. Autor slučuje přístupy tří zvláštních vědních disciplín, hledisko antropologie, kulturních dějin a filosofie, uvádí tato hlediska do vnitřních souvztažností a docíluje tak překonání specializovaných a jednostranných líčení, zaujatých pouze jedinou metodologií některé z uvedených věd;
2. tento simultánní pohled umožňuje vytvořit celistvou, jasnou, srozumitelně podávanou a teoreticky hlubokou koncepci smyslu techniky v moderní době a překonat jednostrannosti paušálního optimismu nebo pesimismu;
3. jeho pojetí je výrazně historické, diferencuje kulturní fáze lidského růstu a samy světové dějiny pojímá jako dějiny techniky; je to zároveň pojetí dialektické, pracující s představou paradoxu člověka a s napětími jeho vztahu k současné technice.

Kniha je svým smyslem velmi blízká marxismu a humanistickému chápání dějin jako vzestupu člověka, i když ve slovech a formulacích tuto přibuznost hledat nemůžeme. K bohaté bibliografii o technice můžeme nyní přidat knihu Haverbeckovu jako jeden z nejlepších úvodů do problematiky, který se vyrovná nejlepšími dílům, jež byla o technice napsána, a syntetickou metodou znamená nejen zdařile shrnout cizích prací, ale též vědecký čin prvního řádu. I když třeba předem říci, že základní myšlenky nacházíme u nejvýznamnějších filosofů a historiků tohoto století v rozvinutější formě, přece považují celkovou syntézu za neobyčejně zdařilou a původní. Jak základní antropologická teorie retence, odvozená z Bolka, Gehlena, Portmanna, tak historické pojetí ovlivněné Schelerem, Childem, Toynbeem, Spenglerem, tak konečně filosofické úvahy parafrázující Teilharda, Marxe, Webera, Jasperse, Buytendijka atd. — to vše je vyjádřeno speciálními vědami přesněji než u autora. Ale spojit na antropologickém základě rozmanité poznatky tří různých věd znamená přece vynikající výkon, protože tím se konstituují nové problémy hraničních oblastí vědy, protože právě tím se překonává plodnou syntézou onen neproduktivní analytický přístup a priori omezené jedné metodologie speciální vědy. Považují právě proto Haverbeckovu knihu za mimořádně zdařilou, hlubokou, myslivou a hodnou překladu. Tato kniha je totiž nejen hluboká, je zároveň jasná, přesvědčivá, čtivá a přístupná širšímu okruhu, je to přístupně podávaná věda, jež by našla mnoho příznivců mezi technickou inteligencí.

V úvodu od Ernsta Benze se konsta-

tuje, že moderní technika je globální, ekumenický, „katolický“ (ve smyslu všeobecný) jev, hnuti, které je často negativně oceňováno, protože — jak tomu v dějinách bývá — nové technické vynálezy ruší navykklé životní pořádky a jsou proto pocíťovány jako démonické. Dále uvádí Ernst Benz pět důležitých předpokladů, jež umožňují prý pochopit, proč vznikla moderní technika v Evropě, ne jinde. Jsou to křesťanské články víry, totiž 1. víra v boha jako stvořitele světa, jenž vytvořil svět z ničeho, 2. člověk stvořený podle obrazu boha je nadán tvořivými schopnostmi a stává se spolupracovníkem boha na zdokonalení stvoření, 3. víra, že člověk je bohem povolán k této spolupráci, aby „vládl zemi“, 4. svět je kosmos, v němž platí určité zákony, řád, který umožňuje člověku, aby řád poznal a splnil tak svou úlohu v kosmu, 5. idea technického pokroku je forma sekularizace křesťanského „očekávání říše boží...“.

V antropologickém oddílu vychází autor ze situace lidského odcizení a a priori odmítá antinomii techniky jako zla či dobra, správně chápe, že nám chybí měřítka, podle nichž bychom mohli hodnotit jevy, jež se vymykají všem měřítkům, jsouce bez příkladu, bez obdoby. Správně pak pojímá techniku jako předpoklad svobody člověka a vidí její lidskou specifikou ve spolupráci ruky — nástroje nástrojů — s hlavou, ve spolupráci, z níž vzniká lidský svět. Techniku pak vykládá nejen obvyklým způsobem jako kompenzaci nedokonalosti lidského těla, ale především teorií retence, jež je parafrází Bolkovy retardace a Portmannovy teorie „normalizovaného předčasného porodu“. Prostě řečeno, vykládá lidskou nespecializovanost jako přednost rodu Homo a možnost rozhodování a rozmanitého použití techniky vkládá do samých antropologických, přesněji biologických základů lidské existence. Tato myšlenka je vynikající, podobně jako pojetí lidské práce jako zvláštní podoby organického růstu, jako specificky lidské činnosti, jež spolu s řečí (myšlením) vykládá vznik techniky. Technika sama je pojata jako zvláštní případ organismu a v závislosti na ní je pak chápán člověk jako bytost, jež se prostřednictvím techniky sama vytváří a dovtváří. Technika není tedy jen kompenzací nedostatku a slabosti lidského těla, ale je uložena v samých základech člověka, je formou vytváření nové formy lidského bytí a také nových proměnlivých typů člověka, jež ovládá jednotlivé fáze historického vývoje techniky jako postupného uskutečňování člověka. Tento druhý centrální problém — proměna lidských forem v dějinách — je mistrně načrtnut v druhém článku o dějinách kultury.

Vlastním obsahem světových dějin je Ha-verbeckovi vývoj techniky a společenského řádu, tedy myšlenka blízká materialistickému pojetí dějin. Přitom chápeme dějiny jako cestu člověka třemi rozhodujícími fázemi (kamene, kovu, energie) k uskutečnění velečlověka (Grossmensch), jenž nastupuje po typu člověka — tvora a člověka — tvůrce. Tato velkorysá koncepce, správně rozlišující historicky různé typy člověka podle povahy úrovně

techniky, je pojata i vnitřně dialekticky, protože jednotlivé fáze lidského a technického vývoje jsou pojímány jako proces specializace a osamostatňování kdysi v jednotě existujících vlastností celistvého všestranného člověka (Allmensch), tedy jako specializace činností v povolání, diferenciaci vlastností a zároveň růst lidské individuality. Toto vynikající pojetí, parafrázující zčásti Schelera a snad i Marxe, je použito pro vývoj techniky poprvé v této syntetické podobě. Podává pak celkové vylíčení epochy kamene a jejího společenského řádu a přechodu k zemědělství, jež přináší pochopení kauzality života. Závěrem této epochy člověka — tvora je vynález zemědělství, v němž se člověk stává poprvé nejen konzumentem přírodních darů, ale i výrobcem, producentem, kdy prostřednictvím člověka hledá příroda svou dokonalost. Druhou fází je epocha člověka — tvůrce, to jest epocha kovu, v němž se pouhý tvor mění v tvůrce, v homo faber, v řemeslníka. Kov probouzí tvůrčího člověka, nové vědomí, a také si vynucuje přeměnou podobu společenského života. Zároveň se ve městech otrokářských společností budi vědomí vlastního já, osobnosti, individuality a technická práce je vychovatelkou lidského pokolení k vědomí hodnoty a svobody člověka. Vzestup techniky a polidštění země si vyžádal mluvčích nástrojů, lidí, jejichž obět byla nejvyšším výkonem doby tvůrčího člověka. Avšak další vývoj techniky nemohl už jít cestou diferenciaci povolání, ale jen prostřednictvím vývoje individualit. Zde vidí autor právě úlohu křesťanství, které vytvořilo nové sociální uspořádání pro lidskou (technickou) generaci otrokářských společností, přineslo uznání individuality a nové vědomí lidské práce, jež přestala být pohanou a stala se naopak cestou k uskutečňování království božího na zemi (Benedikt z Nursie). Tímto obratem nastává epocha velečlověka (Grossmensch), jenž už není jen tvůrce, ale jenž zakládá svou světovou říši — imperium technicum. Velečlověk nachází zákony kosmu a přírody, vymaňuje se z řádu církve, jeho racionalismus objevuje tajemství přírody a nakonec objevuje člověk i sám sebe. Ve středověkých a renesančních městech se probouzí vědomí osobnosti, jež se cítí středem vlastního světa, zde vzniká moderní kultura a demokracie.

Zároveň se v technickém věku obrovsky stupňuje síla strojů a člověk přestává chápat techniku, vyčleněnou z lidského kontextu. Člověk nechápe spojitost mezi sebou jako člověkem a svým dílem — technikou, stojí bezmocně před technickým vývojem a kolísá tedy mezi pojmáním techniky jako triumfu a prokletí. Tím se ocitáme na poli filosofie techniky.

Třetí oddíl nese název *Druhé stvoření* a ten sám předznamenává filosofické pojetí problému, totiž chápání technické tvorby člověka jako pokračování v tvorbě přírody. Autor tu pracuje se třemi dialekticky chápány vztahy: mezi lidskou nedokonalostí a danou kulturou, mezi polaritou ideje a skutečnosti jako zákona života a mezi smrtí a tvorbou.

Tak především lidskou nedokonalost chápe jako motor vývoje techniky, jako hnací sílu lidského pokroku, přesněji ji považuje — vedle myšlenky — za hnací sílu prvotní potřeby člověka (přírozené) a potřeby druhotné (umělé). Na cestě za uspokojováním těchto potřeb se člověk často mylí, produktivně se mylí, ale právě tento rozpor mezi lidskou nedokonalostí a ideou dokonalého, o níž má člověk vědomí, vede ho kupředu. Tvořivý neklid udržuje lidské dílo v pohybu, nedostatek se stává produktivním a porucha rovnováhy mezi člověkem a technikou může být vyrovnána, jestliže pochopíme, že umělý obal člověka, tj. jeho kultura, je chybnou konstrukcí, jestliže škodí člověku a jeho společnosti. Druhý základní dialektický rozpor vnáší autor do své filosofie techniky názorem o polaritě ideje a skutečnosti, to jest o nutném napětí mezi lidským projektem a výsledkem. Krize techniky se mu tedy jeví jako nezvzládnutí lidského paradoxu, jako porucha rovnováhy mezi vztahem člověka a techniky, jako cesta člověka k novému typu individuality a kolektivity. Nezvládnutý paradox člověka vnucuje lidem příliš úzké pole specializované činnosti, člověk ztrácí svou svobodu tvůrce, stává se otrokem práce, jež ho neuspokojuje a je jen prostředkem k cíli. Fenoménu moderní techniky neodpovídá tedy ani člověk — tvor, ani člověk — tvůrce, ani nadměrně specializovaný tvůrce, ale teprve nová podoba velečlověka, jenž by si zároveň uvědomoval svou osobnost, chápal svou souvislost s druhými a překonával své prvotní zaměření k sobě samému, stával se znovu všestranným. Konečně třetí dialektická myšlenka je pojetí techniky jako metamorfózy přírody, jako antiteze prvotního stvoření, jako tvorby proti přírodě, jako procesu zduchovňování přírody. Odumírání první přírody ve prospěch druhé je kvantitativním stupňováním života, metamorfózou kosmického významu a proměnou přírody v lidskou zemi. V tomto kontextu je pak třeba číst pasáže o smrti jako principu techniky, o mrtvém (technickém) jako protikladu živého a technice jako říši smrti. Polidštění země a humanizace přírody však je autorovi stále cílem a technika sama je jen vnější stránkou podstatných lidských sil, je prostředkem, nikoli cílem. Člověk je vědomím země a musí pochopit svůj úkol vytvoření harmonického stavu mezi sebou a technikou, nemají-li hrozivé známky možné zkázy potvrdit, že technika bude zhoubou lidstva.

Z hlediska marxistického chápání dějin je třeba učinit k Haverbeckově knize alespoň tyto poznámky kritického rázu:

1. Pojetí dějin techniky je hluboké a produktivní, je však vypracováno s předpokladem, že výrobní síly (technika) jakýmsi spontánním vývojem postupují a transformují společenské (výrobní) vztahy. Reciprocita „nástrojí“ a „vztah“ techniky a společnosti nejsou vzaty v úvahu, takže proměny jak společnosti, tak lidských typů se jeví jako marginální v podstatě ekonomického procesu růstu výrobních sil. To je pozice blízká tzv. vulgárnímu ekonomismu, to jest znehodnocování kulturních „nadstavbových“, mimo-

ekonomických či mimotechnických faktorů v dějinném procesu.

2. Z tohoto pojetí vyplývá také námitka proti antropologické vrstvě názorů autora o typologii člověka. Zatímco vlastní biologické zakotvení možnosti technického jednání je správné, pak jeho velkorysý — a ovšem také nutně trochu schematické — rozlišení člověka na tvora, tvůrce a velečlověka je třeba uvítat jako pokus o historizaci a temporalizaci lidských typů. Přece však je znovu třeba říci, že Schelerova typologie je bohatší a lepší právě proto, že není omezena na aspekt techniky, ale bere v úvahu i jiné činitele. Konečně marxistické provedení takové typologie by muselo vycházet z pojetí člověka jako historicky se měnícího souboru společenských vztahů, a typ, jež shrnuje Haverbeck pod tvůrčího člověka, by musel být dále specifikován podle společenských řádů a snad i tříd. Také periodizační hranice by pak byly vedeny jinak.

3. Dialektika techniky má konečně poněkud idealistický ráz, což je svérázný doplněk ekonomismu. Krize techniky je viděna správně jako porucha rovnováhy mezi člověkem a společností, ale takové tvrzení je příliš obecné a je vyčleněno z kontextu společenských zápasů 20. věku. Také lidský ideál jako hybná síla vývoje techniky je v polaritě ideje a skutečnosti zdůrazňován patrně víc než si zaslouží a klíčová myšlenka uspokojování lidských potřeb je málo rozvinuta oproti abstraktně viděné polaritě záměru lidského cíle a výsledku.

Ivan Sviták

La partage des bénéfices

Paris-Minuit 1966, 443 str.

Ke stále aktuální diskusi o sociální struktuře, na které se významně podílí i československá sociologie, přispěla podnětným a velmi fundovaným způsobem skupina francouzských ekonomů a sociologů prací *Le partage des bénéfices*. Kniha je výsledkem jejich velmi intenzivní roční spolupráce pod vedením Pierre Bourdieua a Alaina Darbela. Téma práce velmi výmluvně označuje její podtitul: *Expanze a nerovnosti ve Francii*, jinak bychom mohli také říci: sociální či sociologická kritika francouzského ekonomického růstu. Předmětem kritiky je automatismus napojení sociálního pokroku na ekonomický, ekonometrický optimismus či technokratický naivismus v hodnocení sociálních přeměn. Jak jsou „sdíleny výnosy“ nepochybně existujícího ekonomického růstu jednotlivými sociálními skupinami, jak se změnilo postavení mládeže, žen, rodiny, inteligence, defavorizovaných atd., jaká je „průznost“ jejich životní úrovně a životního stylu v průběhu ekonomické expanze — to jsou jednotlivé dílčí otázky tohoto velmi jasně položeného a velmi konzistentně zpracovaného problému. Jednotlivé příspěvky jsou seřazeny do čtyř oddílů.

V první části (*Prosperita a disparity*) je nejprve (v příspěvku Paula Duboise) po-

droben ekonomické analýze sám *ekonomický růst* — jeho vnitřní napětí (vázanost růstu a cenové nestability), jeho „doháněcí“ podoba (ve vztahu k minulým deseti letům ekonomické stagnace a pěti letům války), jeho národní nesoběstačnost (vázanost na účinnost evropské integrace) v sobě obsahují rizika zpomalení a možnosti nuceného zavádění opatření s depresivními účinky; záleží na mnoha okolnostech, zda se tyto možnosti budou realizovat, sám prostý fakt růstu je tím však problematizován. Prvotním výrazem podílů na ekonomickém růstu je mzdová politika, *rozdíly v příjmech* jednotlivců a domácností. V dalším příspěvku proto vyhodnocují Claude Seibel a Jean-Pierre Ruault výsledky oficiálních statistik, které svědčí pro zachování velmi silných disparit; přes průkaznost těchto faktů je však sociolog nesmí ztotožňovat s *vnímanými* či *citěnými nerovnostmi*, zde je třeba pracovat se vztahem faktického příjmu k příjmu pokládanému za nezbytný, k „referenčnímu příjmu“, příjmu sousední sociální skupiny apod.

Tyto rozdíly, transponovány do tvorby životní úrovně a životního stylu ve spotřebě, jsou — jak zjišťuje v další kapitole Jean-Pierre Pagé — do jisté míry oslabeny (o to více jsou akcentovány rozdíly ve výši úspor), příjmová elasticita jednotlivých výdajových položek podle sociálních skupin však přesto prokazuje, že lze hovořit o *typu chování konzumního chování* vlastních každé sociální skupině. Ke zmizení disparit příliš nepřispívá ani kolektivní spotřeba (školská, kultura veřejné služby atd.). Vedle toho, že uspokojování potřeb státním a soukromým sektorem je kvalitativně nestejně, je třeba si uvědomit, že kolektivizace spotřeby není automaticky i její demokratizací — paralelně s růstem množství a kvality vyráběných statků (jakéhokoli typu) je třeba produkovat i jejich adekvátní uživatele, jinak je každá demokratizace jen zdánlivá. Právě pro nesoulad těchto dvou oblastí může redukce disparit v oblasti rozdělování vyvolat novou formu vzácnosti, tentokrát spíše kulturního než materiálního typu — umění konzumovat či „dobře konzumovat“, jak se tím zabývá Pierre Bourdieu v dalším příspěvku: „... vlastní ekonomické rozdíly, které jsou vyvolány vlastnictvím předmětů, jsou znásobeny vyhledáváním symbolických distinkcí ve způsobu užívání těchto předmětů ... či v symbolické spotřebě, která přeměňuje statky ve znaky, faktické difference ve významové distinkce, či — hovořeno s lingvisty — v „hodnoty“, privilegiu *způsob, formu jednání* či objektu před jeho funkcí“ (str. 128). Vzniká tak *nová forma snobismu* vytvářející nové hierarchické systémy, jejichž fixní základnou jsou „obecné mravy“, průměrný způsob života.

Vztahovým rámcem prvního oddílu byla ekonomie. V druhém (*Podmíněné svobody*) plní tuto funkci demografie. Poválečné zvýšení natality, byť diferencované podle sociálních skupin (příspěvek P. Bourdieua a A. Darbela), označuje „konec jednoho malthuzianismu“ a otevírá další sféru nerovností — nerovností v rozdělování sociálních

jistot, v postojích k budoucnosti, a tím i diferencovaného hodnocení dítěte a rodinného života. Ve středních vrstvách se počíná rozvíjet nový typ sociability, jehož centrem je manželská rodina akcentující užší a intenzivnější soukromé vztahy a favorizující nové prostředky trávení volného času — zde se vytváří nový typ silné integrace, hodnocení procesu jako atomizace vyplývá z povrchního pozorování.

V příspěvku věnovaném *mládeži* se autor (Jean-Claude Chamboredon) snaží dát odpovědi na řadu velmi závažných otázek: „Představuje chování dospívajících příchod nové generace proniknutí jinou mentalitou, nebo je pouze diktováno přechodnou poslušností modelem věkové třídy dospívajících? A je-li tomu tak, tkví novost v nové definici této věkové třídy (počínající dříve a končící později) nebo v rozšíření tradičních privilegií dospívajících favorizovaných tříd na dospívající ostatních sociálních skupin?“ (str. 156). Specifická a jednotná kultura dospívajících je mýtus (diferencuje se v třídních subkulturách), který vyplývá z poměrné jednoty postojů, jimiž svět dospělých uznává mládež — toto uznání je o to snazší, oč více technický pokrok snižuje význam zkušenosti a „služebního stáří“ oproti vzdělání, pracovní iniciativě atd. Připojím myšlenku, kterou autor jen naznačuje: intenzivní diskuse o mládeži — „budoucnosti národa“ může v jistém smyslu zastupovat, plnit funkci jakési sociální náhrady za diskusi přece jen trochu náročnější, totiž za diskusi o *vlastní budoucnosti* společnosti.

V dalších příspěvcích analyzuje Michel Praderie transformace vztahů v dělbě práce mezi pohlavími a A. Darbel úroveň sociální integrace. Informace o počtech stávek, sebevražd, rozvodů, proporcích svobodných mužů, zločinnosti atd. indukují *lepší integraci* společnosti v porovnání s předválečnými lety — tento výsledek však vyplývá ze zvýšení váhy lépe integrovaných středních vrstev oproti neintegrovatelnému proletariátu a pod-proletariátu, který se na obecném růstu podílí nejméně.

Třetí partie knihy (*Aktéři transformace a transformace aktérů*) je věnována kolektivním subjektům nerovnostních procesů a jejich mobilitě. První příspěvek (M. Praderie) předkládá výsledky statistického šetření INSEE o *profesionální mobilitě* v porovnání let 1959 a 1964: velmi silná obecná vzestupná mobilita je do velké míry znevážená rigidností kvalifikačních struktur. Neexistují ovšem jen difference ve faktické mobilitě — nerovnost existuje již v diferencovaném chápání podmínek mobility, ve vnímání rozdílných *sociálních horizontů* jako různých možností vzdělání, profesionálního vzestupu, výhodného sňatku apod. Výzkum (příspěvek Claude Duranda) ukázal odlišné hodnocení prostředků sociálního vzestupu u různých sociálních skupin — kádry odkazují na schopnosti a osobní zásluhy, zaměstnanci na „styky“, dělníci na dosažené vzdělání, defavorizovaní na „získání peněz“. Sociální horizont se otevírá se vzestupem v profesionální hierarchii — jako jeden

z možných přístupů zde autor aplikuje operacionalizaci konceptu třídního vědomí:¹ oproti pesimistické vizi, podle které je společnost rozdělena v protikladné třídy (dělnické vědomí), je možno postavit jakési „buržoazní vědomí“, které sociální protiklady popírá a vysoko vyzdvihuje osobní zásluhy, hodnoty osobnosti. Diferenční analýzu „image of society“ je možno — s velmi cennými výsledky — provádět i podle velikostí a typů podniků.

Specifickému postavení *zaměstnanců* je věnován příspěvek Renauda Sainsaulieua. Technologický pokrok a nové metody ekonomického řízení výroby vedly k inflaci zaměstnanců a ohrožily jejich staré ekonomické, sociální a kulturní výhody. Ve výši příjmu i v konzumním chování se stále více přibližují dělníkům — specifikou zůstává vysoký podíl výdajů na dovolenou a byt. Jejich prestiž vyplývá již spíše z prestiže jejich referenční skupiny (vedoucí a řídicí kádry), jejich superiorita se stále více přesunuje do oblasti kulturního chování: „Ekonomové a sociologové dlouho zakládali svou vizi sociální stratifikace na vztazích individuů k produkci či obecně na profesionálních aktivitách a ekonomickém chování. Neukazuje řada minulých studií, že historie skupiny zaměstnanců je znakem určitého vývoje principů společenské diferenciaci, kdy se kulturní dimenze stává faktorem sblížení a distinkce mezi sociálními skupinami?“ (str. 308). Poslední kapitola této partie se týká různých prostředí rozhodování (Jacques Lautman). Ovládání hmoty a přírody je dnes již něčím velmi obvyklým, tradiční kariéra inženýra nepřináší žádné zvláštní výhody. Objektem nejvyšších gratifikací jsou obory, do kterých ještě málo zasáhla věda — sociální vztahy, finančníctví, vztahy soukromého a veřejného sektoru, vnitropodniková organizace. Vedle dichotomie administrátor-technik vzniká další dichotomie administrátor-vědec, do níž se odcizuje tradiční roli kadru (předvídání — provádění). Koncentrace nejzávažnějších rozhodnutí a nejzajímavějších problémů do centrálních ředitelství a „štábů“ hrozí vytvořit svět řádových inženýrů a místních ředitelství, kde jsou lidé intelektuálně pod-zaměstnaní. Odbořové hnutí za požadavky kádrů vyvolané touto „krizí legitimacy“ je již skutečností.

Čtvrtá a poslední partie knihy (*Mechanismy konzervace*) je věnována procesům sociálního, majetkového a kulturního dědictví, které v podstatné míře determinují rigiditu sociálního systému. „Rovnost šancí sociálního vzestupu zdaleka není totální“ (str. 346) — dokazuje ve svém příspěvku M. Praderie. Dokazuje to na vztahu po-

volání otce k povolání syna, k jeho vzdělání a k jeho příjmu (zajímavé je zde např. použití koeficientu sociální rigidity pro jednotlivé sociální skupiny, který je minimální pro zaměstnance a maximální pro zemědělské dělníky). Jean Cuisenier zkoumá funkce, které jsou v sociálních procesech připisovány rodinnému majetku a děděnému kapitálu. P. Bourdieu ve svém příspěvku o předávání kulturního dědictví odmítá ideologii o „škole osvoboditelce“ a ukazuje na faktické nerovnosti, kterými jsou vázány vstup na různé stupně školství a jejich úspěšné absolvování: „... školní systém... je jedním z neúčinnějších faktorů sociální konzervace v tom, že poskytuje zdání legitimity sociálním nerovnostem a že dává své posvěcení kulturnímu dědictví, daru, který je sociální, a který je pokládán za přirozený“ (str. 387). Nerovnost před školou je transponována do nerovností před celou kulturou — ukazují to podrobné výzkumy návštěvnosti muzeí a galerií, poslechu rádia a televize, používání domů kultury atd.² „Kultura v objektivním smyslu šifry nebo kódu je podmínkou inteligibility konkrétních významových systémů, které organizuje a na které nemůže být redukována (jako řeč na slovo), zatímco kultura v subjektivním smyslu ovládání — více či méně úplného — tohoto kódu není nic jiného než interiorizovaná objektivní kultura, která se stala obecnou a trvalou schopností dešifrovat kulturní objekty a chování používající kódu, podle kterého byly zašifrovány“ (str. 418).

Myslím, že velmi precizně zpracovaná stať o antimobilitní a antidemokratické funkci kulturního systému (primárně determinovaného systémem školství) byla do závěru knihy položena záměrně. Většina spoluautorů práce vidí v tomto netradičně orientovaném kulturologickém přístupu Bourdieuovy školy specificky *sociologický přínos* do diskuse, která byla dosud vyhrazena jen ekonomům. S postupem industrializace a urbanizace je stále více obnažována a akcentována sféra kultury jako dominantní sféra sociální determinace a sociologie kultury se stává z dílčí disciplíny s věcně vymezeným předmětem disciplínou vymezenou spíše tematicky — zkoumáním kulturních aspektů nejrozličnějších struktur či zkoumáním společnosti jakožto společnosti kulturní.³

Snažil jsem se stručně naznačit alespoň tematické rozpětí práce — její myšlenkovou bohatost takto pochopitelně vyčerpat nelze. Bylo by jí možno vytýkat velmi nerovnoměrnou empirickou fundovanost: velká část formulovaných myšlenek je ve stavu neoperacionalizovaných, někdy i jen velmi ztěžlivých operacionalizovatelných hypotéz. Toto je dru-

¹ Jinou, velmi zajímavou operacionalizaci provádí i A. Touraine v práci *La conscience ouvrière*, Paris, Seuil 1966 — nebo viz záznam jeho přednášky v Přehledu vědecké a pedagogické práce katedry marxismu-leninismu 1/1967, str. 53–65.

² Bourdieuova teorie dominance kulturních bariér byla velmi doložená prezentována pro návštěvnost muzeí (P. Bourdieu, A. Darbel, *Le Musée et son public*, Paris 1966) a pro funkci školského systému (P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Les Etudiants et*

leurs études, Paris 1964; P. Bourdieu, J. — C. Passeron, *Les Héritiers*, Paris 1964).

³ Tato transformace má patrně obecnější platnost. Implicitně v posledních pracích A. Touraina a explicitně v jeho článku *Sociologie de l'entreprise* (Sciences, mars-avril 1960, str. 59–66), či v jeho příspěvku do knihy *Aspects de la sociologie française* (Paris 1966 str. 118) byla naznačena přeměna průmyslové sociologie v sociologii průmyslové společnosti jako takové.

há stránka velmi sympatické snahy o postižení širokých problémových komplexů, která dnes ve francouzské sociologii není vzácností.⁴ Polemiku by bylo možno otevírat u každého jednotlivého příspěvku — nejvíce se pochopitelně nabízí koncepce o transmissi dominant sociálních procesů ze sféry ekonomie do kulturní sféry, ovšem argumentovat na stejně solidní bázi konkrétních znalostí si vyžádá ještě dlouholetou sociologickou práci. Recenzovaná kniha na sebe zcela právem obrací pozornost nejen pro velkorysost rozvrhu základní koncepce, preciznost dílčích zpracování a podnětnost pro většinu dílčích sociologických disciplín, ale i pro velmi dobrý příklad plodné mezioborové spolupráce členů této „Arraské“ skupiny.

Jiří Večerník

Srovnávací sociologie

Pod názvem *Comparative Sociology, 1950—1963* napsal Robert M. Marsh přehlednou práci o srovnávací sociologii, doplněnou obsáhlou literaturou. (Current Sociology, sv. XIV, č. 2, 1966, The Hague — Paris, Mouton and Co., str. 152.) Tato sociologie není oživením komparativní metody 19. století, ale soustavným studiem společenských jevů ve dvou nebo více společnostech na celkové nebo částečné úrovni (např. jen jevů politických nebo zespolenštění) a snaží se dospět k teoriím platným pro všechny společnosti, některé společnosti anebo jen jednu společnost. Ve vytváření základu pro všeobecné platné teorie spočívá hlavní význam srovnávací sociologie.

Látka je uspořádána do osmi částí: A. Příbuzenství, rodina, manželství. B. Stát a byrokracie. C. Společenské rozvrstvení a mobilita. D. Sociální psychologie: zespolenštění, osobnost, národní povaha. E. Přizpůsobení a odchýlení. F. Kulturní vzory a orientace hodnot. G. Ekologie a sociologie města. H. Hospodářský vývoj a společenská změna.

V partii o rodině a manželství zaznamenává Marsh i teorii, kterou zastává W. J. Goode a jež nekonstatuje jen zrychlení a zevšeobecnění změn různých forem rodiny, ale i jejich směřování k jednotnému typu. Dále upozorňuje na studie, podle nichž vzestup rozvodů není nutné příznakem rozkladu rodiny. (W. J. Goode, R. Needham.)

V části *Stát a byrokracie* je nejvíce pozornosti věnováno korelaci mezi politickým a hospodářským vývojem, jak ji vidí S. M. Lipset (politickou demokracii spojuje Lipset s poměrně pokročilým stupněm hospodářského vývoje); s tímto názorem zčásti polemizovali P. Cutright a J. S. Coleman.

V partii *Sociální stratifikace a mobilita* zdůrazňuje Marsh nepřiměřenost strukturální teorie A. Inkelesa a P. Rossiho, podle

nichž by v průmyslových zemích různých kultur a dějin (USA, SSSR, Japonsko) existovalo stejné pořadí prestiže různých povolání, dané potřebami průmyslové společnosti, neboť jiné studie opět nalézají podobné pořadí i v zemích poměrně neprůmyslových (Indie, Brazílie); podle Marše poskytuje přiměřený výklad funkcionalistická teorie stratifikace, zdůrazňující znalosti a odpovědnost jako základy společenského prestiže (B. Barber). Větší mobilita v průmyslových společnostech se vysvětluje spíše poptávkou po určitých povoláních než platnými hodnotami společnosti (N. Rogoff, J. G. March). Teorie, podle níž vzestup usnadňuje v první řadě školní vzdělání, není adekvátní (C. Anderson).

V části *Sociální psychologie* je nejobsáhlejší zmínka o Whiting-Child-Lambertově škole, jejíž nejvýznačnější dílo *Child Training and Personality* (1953) od I. L. Childa rozebírá působení frustrace na vznik stavů úzkosti u dítěte.

Partie *Přizpůsobení a odchýlení* pojednává též o vraždě a sebevraždě, krvesmilství, únosu, znásilnění, nemanželských dětech, alkoholismu a ostatních toxikomaniích (jejich různý výskyt v různých zemích se vysvětluje i různými sociálními a právními koncepcemi) a posléze o zločinnosti.

Část *Kulturní vzory a orientace hodnot* komentuje soudobou tvorbu, vyznačující se pokusy o syntézu nejnovějších poznatků.

Srovnávací ekologie a sociologie města dospěla k novým zevšeobecněním, podle nichž např. 1. střed velkoměsta bývá spíše centrem úřadů a náboženských obcí než obchodu, 2. případná obchodní centra nepřevládají (s výjimkou USA), 3. obydlí, podniky, chrámy a jiné formy využití městské půdy jsou rozptýleny po celé ploše měst, 4. s výjimkou USA bydlí vyšší vrstvy blíže „city“ a chudší na obvodě, 5. není tu přechodné pásmo mezi obvodem a „city“. Závěry z těchto výzkumů však Marsh přijímá se značnou opatrností. Chicagská teorie převládajícího a rozrůstajícího se obchodního centra vychází jen z výzkumu vyspělých průmyslových společností. Rovněž tvrzení této školy o oslabení prvotních skupin (příbuzenstvo, přátelské kroužky) masovou společností odporuje faktům. Je tu však třeba dalších výzkumů.

V neméně zajímavé poslední části *Hospodářský vývoj a společenská změna* připomíná Marsh mj. i teorie, podle nichž je málo pravděpodobné, že by současné rozvojové společnosti, v nichž urbanizace předchází industrializaci, měly projít stejným vývojem jako vyspělé průmyslové země (S. Kuznets, B. F. Hoselitz, H. J. Habakkuk). Ožívá i zájem o problémy společenské diferenciace studované Spencerem.

Závěrem Marsh soudí, že důležitou pomocí při srovnávacích výzkumech se stanou ukazatele (indicators), jimiž lze měřit

⁴ Upozorním zde alespoň na kolektivní práci o vztahu francouzské společnosti k sociální změně, jejímž editorem je J. D. Reynaud: *Tendances*

et volonté de la société française, Paris 1966. O této snaze svědčí i poslední práce A. Touraina a M. Croziera.

diferenciaci různých společností, přičemž lze nalézt v různých společnostech fakta převeditelná na tyto ukazatele (např. množství spotřeby určité energie na hlavu). Má-li se ovšem hodnotit přínos kterékoli srovnávací studie, je třeba si položit tyto otázky: 1. Jakého stupně diferenciace dosáhly srovnávané společnosti, 2. zda se zkoumané jevy v nich mění, 3. zda se mění se stupněm diferenciace či nezávisle na něm. Jestliže určitý vztah byl zjištěn toliko ve společnostech téhož stupně, jde o odezvy (*replications*) — sem patří Goodem uváděný vztah mezi společenskou třídou a množstvím rozvodů ve vysoce průmyslových zemích. Nemění-li se studované jevy výrazně se stupněm diferenciace, jde o univerzální zevšeobecnění (*universal generalizations*) — patří sem např. pořadí prestiže různých povolání. Jestliže se společenské vztahy mění v různých společnostech se stupněm diferenciace, jde o možná zevšeobecnění (*contingency generalizations*) — např. dodržování skupinových norem se upevňuje se vzrůstem autonomie skupiny i se stupněm diferenciace. Posléze, dochází-li ke změnám nezávisle na stupni diferenciace, jde o zvláštní změny (*specifications*) — jako příklad uvádí autor různou závislost volebních výsledků na třídní příslušnosti voličů v různých anglosaských zemích, které jsou na téměř stejné úrovni diferenciace (Alford). Od uvedeného třídění si autor slibuje dokonalejší pořadání i hodnocení výsledků srovnávacích výzkumů.

Na Marshově práci je cenné, že provádí výběr jednotlivých teorií, ukazuje jejich nedostatky a v závěru se pokouší přispět vlastními podněty k dokonalejšímu rozvoji srovnávací sociologie. Navrhované třídění je logické a vhodné, třebaže by některé pojmy, jako studium společenské diferenciace, měly být blíže určeny. Uváděné příklady jsou celkem dobré a jasné. Z polské sociologie (A. Sarapata) však víme, že prestiž různých povolání se mění i se sociálně ekonomickou formací, a tudíž Marshův příklad pro univerzální zevšeobecnění není přesvědčivý (souvisí to s jeho přijímáním Goodeovy teorie, jež potřebuje korekturu). Jinak považujeme autorův podnět za cenný a způsobily přispět ke zdokonalení sociologické práce. Rovněž je přijatelný Marshův názor, že soustavné a výrazné srovnávání sociálních jevů v různých společnostech se v budoucnosti ještě více rozvine. Charakteristiky jednotlivých děl, jichž je uvedeno v bibliografické části 976, jsou obsáhlejší než v jiných pracích sbírky. Škoda, že v edici určené pro světovou veřejnost nejsou uváděny ani nejstručnější údaje o životě a díle každého autora.

František Potužil

Poznámky ke knize A. Podgóreckého Sociologie práva¹

Jedna z nejzajímavějších knih, které v ČSSR v poslední době vyšly, je kniha Podgóreckého, plodného polského spisovatele v oboru právní sociologie. Kniha vyplňuje jistou mezeru — aspoň částečně — v naší literatuře i v našem vyučovacím systému. Na varšavské universitě byla zřízena již r. 1919 na naléhání prof. Petrážského katedra sociologie práva. Sociologie práva se přednáší dnes např. na pařížské universitě, kde je svěřena známému spisovateli prof. Duvergerovi. U nás naproti tomu podobné snahy dlouho narážely na nepochopení a proto jsme se opozdili. Třebaže např. prof. Masaryk již počátkem století se snažil o modernější pojetí, oficiální pravověda zůstávala v zajetí formálně dogmatického způsobu myšlení — i právní historie byla chápána takto úzce. Situace se ještě ztížila po první válce jednostranným uplatňováním tzv. normativistické školy, vedené zejména prof. Weyrem (jinak velmi zasloužilým autorem zejména obsáhlého systematického díla o ústavě z r. 1920), jež nebyla než dovršením formálně dogmatického chápání práva. Tento směr byl silně inspirován kantovským pojetím práva prof. Kelsena z Vidné (dnes v Harvardu; jeho poslední kniha, kterou znám, je však založena spíše na základě sociologické empirie než na základě spekulativně dogmatickém).

Autor těchto řádků se neztotožňoval s tímto směrem a zdůrazňoval, že zejména jeho vlastní obor — ústavní právo — je třeba studovat především sociologickou metodou. Snažil se dát tento rámec své práci o přímém zákonodárství² a uplatnit jej ve svých přednáškách. To ovšem byly jen začátečnické pokusy a soustavnému vypracování nauky o státu a právu, o něž se chtěl později — po další přípravě — pokusit, zabránila katastrofa z r. 1938 a pozdější politické události. Mohu tedy jen přivítat, je-li naše literatura obohacena o spis tohoto druhu, jenž bude jistě mít vliv na myšlení a vědecké snahy mladší generace.³

Podgórecki definuje svůj předmět tak, že „sociologie práva se zabývá registrováním, formulováním a ověřováním všeobecných závislostí, v nichž vystupuje jako jedna proměnná právní faktor a jako druhá proměnná faktor (patrně společenský) nějakého jiného druhu“ (str. 13). Tato definice je jistě správná, je však hodně obecná — jak ani jinak nemůže být — a bude proto vyžadovat obsáhlý rozbor a rozvedení, obsáhlejší, než může poskytnout tento stručný spis. Kniha se pak rozpadá na dvě části, z nichž první jedná o metodách sociologických výzkumů (str. 29, ale vlastně již od str. 16) a druhá

¹ Adam Podgórecki, *Sociologie práva*, překlad z polštiny, Praha, Svoboda 1966 (Pův. titul *Sociologia prava*, Warszawa 1962.).

² Zdeněk Peška, *Prímé zákonodárství. K novému ústavnímu vývoji Spojených států amerických*, Bratislava 1929. Viz zejména *Předmluva: Metoda knihy* (str. 1 a násl.).

³ Teprve v posledních letech se začalo uplatňovat jiné pojetí. Sem patří spis F. Samalka *Právo a společnost* (Praha 1965). Roku 1966 pořádala Čs. sociologická společnost seminář o sociologii práva. Přehled jednání na tomto semináři právě vyšel.

o základních teoretických problémech (str. 106), kde však je také mnoho místa věnováno otázkám metodologickým. Otázky metodologické tedy tvoří vlastní jádro spisu.

Nechci zde podávat obsah spisu, ani jej podrobně komentovat; každý čtenář tak učiní svým způsobem. Připojím však několik poznámek zásadního charakteru.

Autor charakterizuje svůj spis jako první, nikoli definitivní pokus, neboť praví na str. 106: „Na předložení nějaké obecné, definitivní teorie právní sociologie je nyní ještě příliš brzy. Nejdříve je třeba sestavit, uspořádat, ověřit a promyslet výsledky různých výzkumů v oblasti práva a zároveň zaregistrovat zajímavé teoretické zobecňující úvahy. Teprve po skončení této etapy empirických výzkumů a teoretických úvah by se měl učinit pokus o syntézu dosažených závěrů“. I když autor odmítá silně skeptický úsudek Američana A. Rosse, že „sociologie práva je jako vědní obor tak nová a nerozvinutá, že je vůbec těžko říci, jakými problémy se zabývá“ (str. 179), je přece zřejmo, že jeho stanovisko k vlastní práci a k možnostem vědeckého propracování této disciplíny za daných podmínek je značně zdrženlivé, což třeba schvalovat a je nutno zdůraznit, že teprve budoucnost nám přinese relativně definitivní formulaci této vědy v systematické podobě.

Nelze proto autorovi zazlívat, že jeho práce trpí jistou jednostranností při výkladu možných pracovních metod. Klade totiž největší váhu na výzkum působení práva na lidskou společnost, a to především na výzkum jednotlivých osob, přicházejících s právem přímo nebo nepřímo do styku. O jiných metodách se zmiňuje dosti spoře. Pokud se zmiňuje o nejdůležitější z nich, o metodě historické, demonstruje ji na příkladu zákonů Chammurabiho, což je skutečnost dosti odlehklá a nám málo srozumitelná, pro sociologický výzkum značně neúplná, kde jsme odkázáni z větší části na pouhé dohady. Stejně by bylo možno tuto metodu ilustrovat příklady z doby poměrně nedávné.

Autor zcela opomíjí výzkum veřejnosti na základě hlasování (např. při parlamentních volbách nebo při referendu), ač takové hlasování bylo mnohými autory pojímáno a odůvodňováno od 18. století až podnes jako jakýsi (třebaže ve srovnání s dnešními metodami primitivnější) výzkum veřejného mínění podle tohoto schématu: každý z kandidátů předkládá voličům jistý zákonodárský program a volič se rozhoduje pro ten, jenž mu nejlépe vyhovuje. Tím spíše při referendu, kde se hlasuje o již hotových zákonech. Ve skutečnosti nastávají ovšem jisté deformace dalšími vlivy, tvoření politických stran, zasahováním zainteresovaných činitelů, atd. Přece však studium vztahu voliče k voleným činitelům, příp. k přijatým zákonům by vyžadovalo prohloubené studium sociologické, zejména pokud jde o státy s dvěma či více kandidujícími stranami, kde si tedy volič může vybrat z více zákonodárné poli-

tických programů. Věc nelze přejít poukazem na tzv. skupiny nátlaku, jak autor místy činí (viz zejména str. 61). Nelze totiž zapomínat, že tyto skupiny vznikají z nejrůznějších zájmových sfér, takže jejich vliv se ve větší či menší míře vyvažuje. Zkoumáme-li nedávné politické dějiny Spojených států (kde prý mají zvlášť veliký význam), vidíme, že počátkem tohoto století bylo dosaženo jistých ústavních reforem ve státních ústavách právě díky takovým skupinám, bojujícím proti mašinérii obou oficiálních politických stran a proti ovládnutí veřejného života touto mašinérií, tj. osobami spjatými s tou či onou stranou hmotným zájmem. Důkladná analýza toho všeho by přinesla sociologii práva mnohé poučné závěry. A. Siegfried ve své skvělé knize o Spojených státech⁴ napsal o tom mnoho poučného. Snažil jsem se vylíčit vznik některých těchto ústavních reforem (hlasování lidu o zákonech) v citovaném spise o přímém zákonodárství.

Než vrátme se k zásadní otázce právní sociologie a její metody. Lze některé metodě dát přednost před jinými? Podle mého názoru se má věc takto:

V lidském společenství pozorujeme jev, že lidé se chovají určitým způsobem, aniž jsou donucováni k jinému chování veřejnou mocí, a naopak, že se chovají tak, že veřejná moc je donucuje nátlakem k jinému chování. Jak vzniká u jednotlivce představa, že se může nebo nemůže chovat určitým způsobem, když se nechce dostat do konfliktu s veřejnou mocí? Vzniká vůbec taková představa, nebo jednotlivec tak jedná z jiných důvodů? To jsou základní otázky, na něž hledá odpověď sociologie práva. Tzv. pozitivistický směr v pravovědě a tím více škola normativistická nacházely odpověď poměrně prostě: stát vydá právní normu, to je příkaz určitého jednání spojený s hrozbou donucení veřejnou mocí, nebude-li příkaz uposlechnuto. O další se staraly jen málo, nebo předávaly tuto látku jiným vědám, např. národnímu hospodářství, kriminologii apod. Než tak jednoduše se věci nemají. Třeba pamatovat, že vedle právní normy, jak ji známe z moderního evropského státu (psaný, resp. tiskem rozšířený zákon nebo nařízení), jsou i normy jiného charakteru. V některých i vysoce vyspělých státech se uznává i právní zvyklost stejně imperativního charakteru, než bývá zachycena jen v soudních rozhodnutích a ve vědeckých pracích právníků. Jinde — převážně v primitivnějších poměrech — právní předpisy splývají s předpisy jiného druhu, zejména náboženskými, nebo jsou jimi nahrazovány. Jejich dodržování je pak často vynucováno nikoli státní mocí, ale autoritou náboženského společenství, církve apod., nebo stát vynucuje předpisy náboženských společenství, přičemž se vzdává své vlastní zákonodárné moci v daném oboru. Ve velmi primitivních společenstvích neexistují mnohdy žádná „právní“ pravidla, přece však jejich členové tradičně dodržují jistá pravidla, aniž jsou

⁴ Les Etats-Unis d'aujourd'hui, Paris 1928.

k tomu donucování, nebo jsou donucováni jen v malé míře. Avšak také ve vysoce vyvinutých společnostech si členové těchto společností převážnou měrou neuvědomují vůbec existenci právních předpisů (nebo jejich přesný obsah), často je vůbec neznají a přece se chovají tak, že není důvodu donucovat je k jinému chování. Jsou totiž vedeni tradičními pravidly morálky, představou spravedlnosti, míněním svého okolí, pocitem potřeby kolektivního spolužití apod. Tytéž okolnosti vyvolávají zhusta konvence, jež s právem nemají co činit (např. že je třeba číšníkovi v kavárně dát zpropitné), ale vykonávají mnohdy značný „donucovací“ nátlak.

To vše je (kromě většiny oněch konvencí) předmětem sociologického výzkumu práva. Proto se nám kladou především tyto otázky: Otázka, co je třeba považovat za obsah práva a poměr práva stanoveného zákonodárnými orgány k právu zvykovému. Otázka vymezení práva vůči předpisům jiného druhu (zejména náboženským, společenským konvencím apod.). Otázka paralelismu práva a chování lidí, tj. jakým způsobem se stává, že větší část občanů toho kterého státu, přestože nezná právní předpisy, se chová tak, že není donucována k jejich dodržování. Dále otázka vztahu přesvědčení nebo citění občanů k právním předpisům jejich státu (snaha po jejich změně, jejich dodržování nebo nedbání).

Abychom mohli takovýto výzkum systematicky uspořádat, je nejlépe, vyjádeme-li od právní normy (včetně uznaných zásad zvykového práva). Toto východisko může mít i značnou cenu v našich poměrech pro použitelnost sociologického výzkumu v praktickém životě (jednání zákonodárných sborů, vlády apod.). Studium právní normy se pak rozpadá na čtyři etapy:

1. Studium vzájemného vztahu chování mimoprávního (vznikajícího bez zřetele k právním normám) a právního (vznikajícího se zřetelem k možnosti donucení k určitému chování).

2. Studium sociálních vlivů, které způsobily vznik právní normy. Zde se uplatní především metoda historická, zahrnující studium listinného materiálu atd. Jen v menší míře (u norem zcela nových, kde pamětníci jejich vzniku ještě žijí) přímý výzkum účastníků vzniku normy.

3. Zjištění obsahu normy, tedy její výklad, srovnání s jinými normami a její systematické zařazení, včetně řešení případných rozporů výkladu apod. Zde mohou mít místo především metody tradičního právně dogmatického rozboru, jenž by ovšem případ od případu mohl být obohacen jinými metodami. Proto však může být tato práce zcela dobře ponechána těm, kdo jsou odborně školeni ve výkladu zákona (tj. „čistým“ právníkům) a ti, kdo provádějí sociologický výzkum, mohou jen převzít hotové výsledky jejich práce. Dospívá-li však tato čistá pravověda ke dvěma či více rozdílným výkladům

normy, jak se často stává, nezajímá právního sociologa otázka, který z nich je správný, ale otázka, který z nich je základem představy ovládající jednání lidí. Tak dospíváme k rozlišení pravovědy a sociologie práva. První hledá správný výklad právní normy podle zásad právní logiky, případně podle konvenčních pravidel výkladu, bez ohledu na jakýkoliv sociální význam tohoto výkladu, druhá hledá ten obsah normy, jenž je východiskem dalšího sociálního dění.

4. Zjištění působnosti normy, tj. její vliv jakožto sociálního jevu na jiné sociální jevy (zahrnuje v to její soulad s tzv. právním citěním apod.). Zde by se mohly široce uplatnit — jde-li o normy dosud platné a užívané — metody užívající přímého výzkumu osob přicházejících do styku s normou.

To je výzkum právní normy samé, bez dalších praktických cílů. Ale ve všech stadiích může poskytovat materiál i k úvahám praktickým, tj. řešícím otázku, zda určitou normu je vhodné nahradit jinou, zrušit ji apod. Zde ovšem přistupuje i zřetel hodnotící, asi tímto způsobem: Cílem právní normy je dosáhnout určitého chování jednotlivců. Předmětem právní sociologie může být i zkoumání pravděpodobnosti, budou-li se tyto osoby chovat tak či onak, bude-li právní norma upravena určitým způsobem. Hodnotící postup, jenž sám o sobě již nespadá do rámce právní sociologie, si pak vybere alternativu, jež mu vyhovuje z hlediska, které si zvolil (jez může být zcela nevědecké, citové, náboženské apod., nebo vyplývající ze zcela jiného vědeckého okruhu).

Tomuto pojetí, jež ovšem je zde možno nastínit jen stručně a schematicky,⁵ se autor knihy mnohde blíží (viz zejména str. 24 a násl.), i když je nikde jasně nevyslovuje.

Velmi kladnou stránkou knihy je snaha po uplatnění empirie v oblasti sociologie práva oproti dosti zhusta užívaným způsobům filosoficko-spekulativním, mnohdy apriorním. Velmi pozoruhodné jsou části zabývající se právní politikou, tak zejména str. 24 a násl. a str. 66 a násl. (kapitola, nadepsaná příznačně *Jak ovládat lidi pomocí práva*), str. 76 a násl. a jinde. Této otázce ostatně autor věnoval již dříve zvláštní práci (*Založení politiky práva z r. 1957*), již se zhusta dovolává. Bylo by však žádoucí jasnější a přesnější rozlišení myšlení zjišťujícího fakta oproti myšlení hodnotícímu.

Knihla oplývá bystrými a mnohde dobře formulovanými myšlenkami. S mnohými lze souhlasit, u jiných však pocítujeme jistou nejasnost a mlhavost pojetí; s některými nelze souhlasit z různých věcných důvodů. Tak je tomu u každé vědecké knihy, zejména u vybočující-li z hranic konvenčnosti. Nedostatkem knihy je systematické uspořádání, resp. neuspořádání. Tak například je zařazen celý životopis prof. Petražyckého, ač s látkou nijak nesouvisí a zejména českému čtenáři je zcela cizí; lépe by bylo zařadit aspoň stručný přehled názorů tohoto vynikajícího učenice; zvláště českému čtenáři by se tím

⁵ Hodlám se těmito otázkami podrobněji zabývat ve zvláštní stati.

velmi prospělo, neboť to je látka nám zcela neznámá. Kniha je založena především na polské a americké odborné literatuře, citované v četných poznámkách a pak souborně v bibliografii, str. 184. Je politováníhodné, že z francouzské, německé a české literatury je citováno jen po jedné práci.

Vcelku je to kniha hodnotná, jejíž český překlad vykoná jistě svůj úkol. Není to však souborné dílo, jež by řešilo všechny otázky tohoto vědního oboru. Uvážíme-li složitost těchto otázek, ohromné množství materiálu i literatury, jež by bylo třeba zpracovat, a nutnost zpracovat látku i se zřetelem k jiným vědním oborům, pak pochybujeme, že takové dílo je v silách jednotlivce. Nechceme se však vzdát naděje, že časem k takovému dílu dojde.

Zdeněk Peška

Putí likvidaci tékuceho kadrov v pro-myšlenosti SSSR

Kniha byla vydána moskevským nakladatelstvím Mysl v roce 1965. Spolupracovali na ní V. N. Jakodgin, I. A. Akimova, L. P. Smirnova, V. G. Vasiljev, A. S. Pankratov, V. I. Pozdyšev, V. B. Frolov, A. N. Vlasov, M. Ch. Tokajev, vesměs kandidáti ekonomických věd. Obsahuje 124 stran textu a 50 stran příloh.

Práce je pokusem o ekonomicko-sociologický rozbor fluktuace pracovních sil. Je členěna do tří kapitol. Prvá kapitola se zabývá sociálně ekonomickou podstatou a formami fluktuace za socialismu. Řeší se v ní takové problémy, jako jsou ekonomický obsah a vymezení předmětu fluktuace, ukazatele fluktuace a její dynamiky a národohospodářské ztráty vzniklé v důsledku fluktuace. Druhá kapitola popisuje způsoby studia fluktuace v socialistických podnicích a existující metody zkoumání fluktuace; zabývá se zdokonalením těchto metod a popisuje program výzkumu fluktuace formou dotazníků. Třetí kapitola řeší problém stabilizace pracovních sil v podnicích. Je v ní provedena klasifikace příčin fluktuace, jsou popsány způsoby boje s fluktuací; zabývá se vlivem stranických, odborářských i mládežnických organizací a společenských institucí na stabilizaci pracovníků a stabilizací pracovních sil v nově vznikajících pracovních oblastech (Kazachstán, Sibiř). Přílohy jsou souborem osmnácti „analytických karet“ (dotazníků), jež mají sloužit hospodářským pracovníkům při ekonomicko-sociologickém rozboru fluktuace.

Celé pojetí práce je spíše ekonomické než sociologické. Autoři se nikde neodvolávají na práce západních sociologů a zřejmě nejsou ani seznámeni s dostupnou polskou sociologickou literaturou, pojednávající o fluktuaci pracovních sil. V knize se nesetkáváme se sociologickou terminologií, pojmy: sociální mobilita, pozice, role, prestiž, kariéra, konfliktní situace, proces identifikace pracovníka s podnikem jsou autorům

neznámy. Problémy jsou řešeny v tradičním pojetí, řeší se do značné míry z hlediska politického uvědomění pracovníků, komunistického vztahu k práci apod. Fluktuace je jednoznačně chápána jako negativní jev. Podle autorů „sotva může někdo popírat, že fluktuace přináší národnímu hospodářství veliké ztráty, které se projevují v nejružnějších formách: snižuje se produktivita práce, zhoršuje se kvalita výroby, klesá pracovní a technologická disciplína, zpomaluje se růst kulturně technické úrovně pracujících, což vše má za následek miliardové národohospodářské ztráty. Zlo způsobené tímto jevem staví před ekonomy úkol hlubokého studia příčin fluktuace, vypracování a navržení opatření zaměřených na její omezení a pozdější likvidaci.“ Toto pojetí fluktuace je mylné. I z objektivního, společenského hlediska má fluktuace pracovních sil některé pozitivní aspekty. Zajišťuje přirozenou směnu pracovníků v podniku a tím zabezpečuje kontinuitu výroby. Dále pak umožňuje odchod pracovní neuspokojených zaměstnanců, neschopných zaměstnanců a v důsledku toho příliv kvalitnějších pracovníků. Ze subjektivního hlediska jeví se pak fluktuace jako výrazně pozitivní jev. Umožňuje totiž pracujícím výrazné zlepšení životních a pracovních podmínek. Výzkumy ukazují, že ze subjektivního hlediska dochází čtyřikrát častěji k zlepšení než k zhoršení pracovních a životních podmínek v důsledku fluktuace. Objevuje se zde i určitá tendence: čím více pracovník fluktuuje, tím více si v životě polepší. K nejvýraznějšímu zlepšení dochází u pracovníků, kteří fluktovali pětkrát, při čtenější fluktuaci pak subjektivní přínos klesá. Díky fluktuaci je prestižní níže postaveným společenským vrstvám umožněn přechod do vyšších společenských vrstev.

Sympatickým dojmem působí snaha autorů o matematické vyjádření ztrát vyplývajících z fluktuace (škoda, že se nepokusili o matematické vyjádření zisků plynoucích z fluktuace). Podle autorů jsou ztráty, jež vznikají národnímu hospodářství v důsledku fluktuace, způsobeny

1. snížením výroby pracujícími, kteří se chystají odejít z podniku na vlastní žádost a podali čtrnáctidenní výpověď;
2. snížením výroby pracujícími, kteří přišli na místa fluktuantů;
3. zvýšením nákladů podniku na zapracování nově přichůzící, kteří nemají kvalifikaci nebo mají jinou profesi či specializaci. Zde je třeba uvést i ztráty vzniklé tím, že osoby, které nedokončily kurs zácviku, odešly z podniku;
4. v souvislosti s přerušením práce fluktuantů od doby odchodu z jednoho podniku do doby nástupu v druhém závodě.

Kromě uvedených ztrát existuje ještě řada dalších, které jsou způsobeny fluktuací, zejména v souvislosti s prostojem zařízení, zničením nástrojů, poškozením strojů, zařízení apod. nezkoušenými pracovníky, kteří přišli na místa pracovníků opustivších pod-

nik, ztráty vzniklé v souvislosti s nedosta-
tečným využitím pracovní doby v důsledku
vyřizování dokladů při propouštění atd. Toto
jsou však ztráty nevelké a těžko postižitelné.

Ad 1. Ztráty, vzniklé snížením výroby
pracujícími, kteří se chystali odejít v dů-
sledku třináctidenní výpovědi, byly zjišťo-
vány takto: Byly pořízeny seznamy těch,
kdo podali výpověď z práce a pak na pra-
covištích se studoval každodenní pracovní
výkon (v normohodinách) těchto pracovníků
ode dne podání výpovědi až do dne odchodu,
tj. průměrně po dobu deseti dnů. Výzkumy
ukázaly, že je-li pracovník rozhodnut roz-
vázat pracovní poměr a podnik mu v tom
brání, klesá jeho výkon až o 30 %.

Konkrétní ztráty v normohodinách na jed-
noho fluktuanta se pak určují odečtením
jeho průměrné měsíční výroby v měsíci od-
chodu od jeho průměrné měsíční výroby za
období šesti měsíců. Získané hodnoty se
pak propočítají na všechny fluktuanty. Tak-
to lze vyčíslit ztráty vzniklé v důsledku
odchodu příslušných pracovníků z podniku.
Vzorcem bychom je vyjádřili takto:

$$P = X_1 - X.$$

P = Ztráty v normohodinách.

X_1 = Průměrná měsíční výroba (v normoho-
dinách) za dobu šesti měsíců, která
předcházela měsíci propuštění.

X = Průměrná výroba v měsíci odchodu.

Ad 2. Podobným způsobem se vypočítávají
ztráty v normohodinách vzniklé v důsledku
snížení výroby pracujícími, kteří nově na-
stoupili do podniku.

Ad 3. Ztráty vzniklé snížením výroby
pracovníky, kteří přišli na místa fluktuantů,
jsou způsobeny náklady na vyučení, zaučení
nebo přeškolení nově příchozích pracovníků.
Vypočítávají se podle vzorce:

$$P = [(Z \cdot T) + O] \cdot n.$$

P = Náklady na vyučení, zaškolení nebo pře-
školení nově příchozího pracovníka.

Z = Výplata pracovníka (učně nebo zaškolu-
jícího se) v průběhu měsíce.

T = Počet měsíců nutných k vyučení nebo
zaučení.

O = Výplata učiteli, mistrovi nebo instruk-
torovi za dobu učení pracovníka.

n = Počet fluktuujících pracovníků.

Ad 4. Ztráty spojené s přerušením práce
osob při přechodu z jednoho podniku do
druhého se vypočítávají podle vzorce:

$$P = V \cdot R \cdot n.$$

P = Ztráty způsobené fluktuací.

V = Průměrný výdělek pracovníka.

R = Průměrný počet dní přerušení práce
u fluktuujících pracovníků.

n = Počet fluktuujících pracovníků.

Ztráty ve všech čtyřech skupinách vy-
jádřené v penězích se počítají a dávají pak
celkový obraz ekonomických ztrát způsobených
podniku v důsledku fluktuace.

Zajímavé je též zjištění příčin fluktuace
v sovětských podnicích. Autoři prozkoumali

podle zápisů v pracovních knížkách příčiny
propuštění pracovníků ve 129 podnicích (je-
denácti odvětví) v Moskvě. Příčiny se uvrst-
vily tak, jak vyplývá z tabulky 1.

Tabulka 1

Druh příčiny	%
V důsledku systemizace	6,60
Skončení pracovní smlouvy	11,66
Omezení výroby	0,88
Převod na jiný podnik	0,85
Odehod na studium, na vojenskou prezenční službu	4,37
Odehod do důchodu	7,92
Skončení zkušební lhůty	0,32
Narození dítěte, odehod za dětmi	0,12
Odehod na vlastní žádost	61,17
Bulačství a jiné porušení pracovní disciplíny	3,78
Rozhodnutí soudu	1,29
Projev nedůvěry	0,11
Nemoc	0,30
Neschopnost pracovníka	0,28
Rozkrádání	0,08
Přirozený úbytek	0,17
Systematické neplnění povinností	0,03
Ostatní příčiny	0,07
Celkem	100,00

Tabulka 2

Druh příčiny	%
Konal jinou práci, než na kterou byl specializován	4,20
Nespokojenost s profesí	8,20
Jednotvárná práce u běžícího pásu	0,73
Nemožnost zvyšovat kvalifikaci	0,60
Časté prostoje, narušování pracov- ního rytmu	0,50
Nedostatky v normování	1,00
Nepohodlí v důsledku třísměnného provozu	7,10
Nízká mechanizace výrobního pro- cesu	0,10
Těžké pracovní podmínky	5,80
Sezónní charakter práce	0,06
Možnost vyššího výdělků v jiném podniku	17,50
Bytové podmínky	4,20
Daleké dojíždění do práce	13,90
Nedostatek školek a jeslí	4,90
Uzavření sňatku, narození dítěte	5,30
Nedostatečná možnost dalšího vzdě- lání	0,30
Sladění pracovních zájmů se studiem	0,70
Odehod do školy	5,80
Odjezd na brigádu	1,40
Nedostatek pracovních příležitostí pro člena rodiny	0,01
Ostatní	16,40
Neuveдено	1,10
Celkem	100,00

Autoři správně poukazují na to, že za výše uvedenými příčinami se většinou teprve pravé příčiny skrývají. Z toho důvodu provedli v červnu 1963 sociologický výzkum příčin fluktuace ve 129 podnicích MGSNCH. Výsledky jsou uvedeny v tabulce 2.

V kategorii ostatních příčin byly zahrnuty: rodinné důvody, nemoc pracovníka, změna místa bydliště, odchod za dětmi apod.

Kniha nás může informovat o úrovni zkoumání fluktuace v Sovětském svazu, dále pak do určité míry poskytuje i materiál k eventuálnímu srovnání.

Štěpán Prochovník

Nová polská práce o zaměstnanosti matek

Polské výzkumy různých aspektů společenské pozice současné ženy mají už dlouhou tradici a plodné výsledky v podobě řady sociologických studií a knih. Nejnověji se k nim přidala práce Adama Kurzynowského *Ciągłość pracy a macierzyństwo*¹ (Stálost práce a mateřství), která je výsledkem výzkumů prováděných na katedře sociologie práce IGS (Instytutu Gospodarstwa Społecznego). Zabývá se jedním z neaktuálnějších a pro socialistickou společenskou praxi nejpálčivějších problémů, totiž prací vdaných žen, které mají malé děti a které tedy v nejkritičtějších obdobích tak zvaného aktivního mateřství plní současně svou mateřskou i ekonomickou roli v rodině.

Na téma práce vdaných žen-matek existuje už řada výzkumů, hlavně v západních zemích. Jejich výsledky ukazují, že výdělečná činnost matek malých dětí, pokud není vynucena ekonomickou nouzí, není společností akceptována a také není v těchto zemích příliš rozšířena. Co však ví o této otázce sociologie socialistických zemí? Na základě statistických údajů se soudí, že zaměstnanost matek malých dětí je v průmyslově vyspělých socialistických zemích mnohem rozšířenější než na Západě, ale přesný stav je ve většině socialistických států poněkud zatemněn souhrnným údajem o počtu zaměstnaných matek s dětmi do čtrnácti, respektive patnácti let věku. Tento údaj nemožňuje učinit si přesný obraz o situaci a chování matek nejmenších dětí, dětí v předškolním věku, a ponechává volné pole subjektivním dohadům a nepodloženým voluntaristickým závěrům. Jako vedlejší produkt různých výzkumů rodiny, zejména dělnické, je známo, že také v socialistických zemích není ekonomická aktivita matek malých dětí přijímána se souhlasem a že jak muži, tak i ženy ji ve své většině odmítají jako něco neslučitelného s mateřstvím. Avšak až do výzkumu A. Kurzynowského, a v tom je jeho práce průkopnická a objevitelská, jsme nevěděli, zda deklarované postoje žen se také shodují s jejich skutečným chováním.

Autor nepřistupuje k zvolenému tématu spekulativně a nepouští se do planých diskusí, zda matky malých dětí mají nebo

nemají pracovat, zda jsou nebo nejsou vdané ženy rentabilní pracovní silou atd. atp., ale na základě statistické analýzy dostupných materiálů a na základě výsledků svých výzkumů ukazuje, jaká opravdu je současná situace v Polsku, jaké procento zaměstnaných žen v Polsku odchází ročně na mateřskou dovolenou, kolik se jich zase vrací do zaměstnání, po jak dlouhé době přicházejí zpět a na čem závisí jejich rozhodnutí o návratu. Výsledky výzkumu jsou v mnoha směrech překvapující a v rozporu s dosud obecně rozšířenými názory na pracovní stabilitu matek malých dětí. Potvrzují, že integrace ekonomické a mateřské role ženy vzor všem potížím v socialistické společnosti pokračuje a že zaměstnání se stává pro ženy stále více významnou hodnotou, která není v protikladu s hodnotami rodiny.

Výzkum A. Kurzynowského byl dvouetapový. První etapu tvořil dotazníkový výzkum v mimozemědělských závodech, který zahrnul reprezentativní celopolský vzorek vdaných pracovnic, jež v prvním pololetí roku 1960 čerpaly mateřskou dovolenou. Vzorek byl reprezentativní jak vzhledem k celkovému počtu vdaných žen, které v tom roce v Polsku rodily, tak i vzhledem k jednotlivým hospodářským odvětvím, v nichž jsou ženy zaměstnány, vzhledem k velikosti závodů i jejich teritoriálnímu rozmístění. Ve zkoumaných 1826 závodech získal autor objektivní údaje o pracovnicích v počtu 7 791, které v rozmezí 1. ledna až 30. června 1960 nastupovaly svou mateřskou dovolenou.

Druhá etapa výzkumu byla provedena po třech letech, tj. v roce 1963, a to formou poštovní ankety. Zahrnovala pětinu vzorku z první etapy výzkumu, tj. 1 605 žen, kterým byl poslán poštou dotazník s prosbou o vyplnění. Odpovědělo 882 žen, což je více než 11 %, první zkoumané skupiny žen; také tento vzorek je z řady hledisek, která autora zajímají (druh vykonávané práce, počet dětí, hospodářské odvětví, v němž ženy pracují), reprezentativní pro skupinu žen zkoumaných v první etapě.

V první kapitole své práce podává autor obraz vývoje zaměstnanosti žen v poválečném Polsku včetně plánu jejich ekonomické aktivity až do roku 1970 a všímá si zde zvláště růstu vzdělanosti zaměstnaných žen a toho, jak se vyvíjela zaměstnanost žen vdaných. Polský vývoj je zcela obdobný našemu: zaměstnanost žen trvale stoupá, přičemž současně stoupá podíl vdaných pracujících žen a zvyšuje se jejich odborné i všeobecné vzdělání.

V druhé kapitole shrnul Kurzynowski údaje o ročním počtu porodů vdaných zaměstnaných žen, a to jak podle jednotlivých hospodářských odvětví, tak i podle krajů. Ukázalo se, že počet zaměstnaných žen, které v průběhu roku odcházejí na mateřskou dovolenou, je poměrně nízký (v protikladu k obecnému mínění) a tvoří okolo tří procent z celého počtu zaměstnaných

¹ Adam Kurzynowski, *Ciągłość pracy a macierzyństwo*, Warszawa 1967, Państwowe wydawnictwo ekonomiczne; str. 182.

vdaných žen. To je nepochybně zjištění velmi důležité pro praktickou hospodářskou i sociální politiku.

Vlastnímu zpracování výzkumu jsou věnovány kapitoly III.—VII. Třetí kapitola informuje o tom, jak se utváří vzor chování matek po narození dítěte ve vztahu k jejich zaměstnání, jak se rozhodují matky po uplynutí šesti měsíců od skončení mateřské dovolené a po uplynutí tří let.² Výsledky výzkumu jsou značně překvapující a vyvracejí tezi, že matky malých dětí jsou málo stabilizovanou vrstvou pracovníků. Skutečné chování matek — je ovšem třeba pamatovat, že jde o rok 1960 a 1963 a že situace dnes by mohla být poněkud jiná — svědčí o tom, že v soudobém Polsku převážná většina zaměstnaných žen spojuje své mateřské povinnosti s výdělečnou činností. Ze zkoumaného reprezentativního vzorku rezignovalo na svou práci bezprostředně po mateřské dovolené 25 % fyzicky pracujících a 10,9 % duševně pracujících žen. Během šesti měsíců po skončení mateřské dovolené rezignovalo dále 15 % fyzicky pracujících žen a 18,9 % žen pracujících duševně. V zaměstnání tedy zůstalo celkem 68,3 % pracovníc, z toho 60,0 % pracujících fyzicky a 80,4 % pracujících duševně. Přitom 17 % duševních a 34 % fyzických pracovníc by bylo rovněž chtělo pokračovat v zaměstnání, ale z různých důvodů nemohlo toto své přání realizovat. Pozoruhodné rovněž je zjištění, že změna pracoviště po mateřské dovolené je poměrně velmi řídkým jevem a týká se v Polsku pouze 2 % pracovníc.

Po první selekci zaměstnaných matek, jež se uskutečňovala v průběhu prvních šesti měsíců po mateřské dovolené, dochází během další doby (autor ji vzhledem k zákonitostem fyzického a psychického rozvoje dítěte vymezil třemi léty) k druhé selekci, kdy část pracovníc opouští zaměstnání, protože je nemožné sladit se svými mateřskými povinnostmi, ale současně jiná část vdaných žen se opět do zaměstnání vrací, když vyřešila způsob péče o děti nebo když překonala jiné překážky, které jí v zaměstnání bránily. V období 1—3 let po uplynutí mateřské dovolené odešlo ze zaměstnání 11,9 % fyzických a 5,4 % duševních pracovníc, a to především z těchto příčin: a) narození dalšího dítěte; b) špatný zdravotní stav matky nebo dítěte; c) nemožnost vyřešit jinak péči o dítě narozené v roce 1960.

V témže období se však vrátilo do zaměstnání 57 % duševních a 41 % fyzických pracovníc z těch, které v roce 1960 po narození dítěte rezignovaly na svou práci. To znamená, že po uplynutí tří let pracovalo už 70,3 % fyzických a 88,1 % duševních pracovníc, celkem tedy 77,5 % z těch, které v roce 1960 odešly na mateřskou dovolenou. Rozdíly v podílu fyzických a duševních pracovníc, které pokračují ve svém zaměstnání, vysvětluje autor relativně vyšší odbornou kvalifikací duševních pracovníc, vy-

hodnějším pracovním zákonodárstvím pro ně, příjemnějšími pracovními podmínkami a větším prestižem duševní práce.

Výzkum přesvědčivě ukázal, že přerušení práce kvůli mateřství má u polských zaměstnaných žen jen krátkodobý charakter, a že se tedy chování polských žen výrazně liší od vzorů chování matek v západních kapitalistických zemích, zejména v Anglii a v USA.

V dalších kapitolách sleduje autor závislosti mezi rozhodováním matek a řadou významných faktorů, jako jsou jejich rodinná situace, povolání a závod, v němž pracují, jejich kvalifikace i místní prostředí. A. Kurzynowski tu shromáždil množství velmi zajímavého materiálu; výsledky svého výzkumu porovnává s ostatními výzkumy prováděnými v Polsku i v zahraničí. Pro nedostatek místa je však třeba se omezit jen na stručné vypočítávání zjištěných závislostí.

Pokud jde o činitele rodinné povahy, zjistil autor, že existuje nepřímá závislost mezi počtem dětí a návratem matky do zaměstnání. Nejčastěji se vrací matky s větším počtem dětí, nejméně často matky prvního dítěte. Toto zjištění je v naprostém rozporu s dosud pozorovanou závislostí, že totiž čím více dětí žena má, tím méně často je zaměstnána. Kurzynowski to vysvětluje tím, že ve zkoumaném vzorku byly ženy, které prošly už dvojí selekcí pokud jde o volbu mezi zaměstnáním a rodinou, a u kterých tedy lze předpokládat daleko silnější pouto k zaměstnání než u ostatní ženské populace.

Dále bylo výzkumem zjištěno, že zaměstnaní ženy po narození dítěte je významně závislé na typu její rodiny — na tom, jde-li o nukleární rodinu, o širší rodinu nebo o rodinu v rozkladu. Nejčastěji pokračují v zaměstnání ženy z rozpadávajících se rodin a z těch rodin, kde žijí kromě manželů i další osoby, jež mohou pečovat o dítě. S tím souvisí i způsob péče o děti zaměstnaných matek: jen 14 % matek mělo děti v jeslích; nejrozšířenější bylo opatrování dětí příbuznými.

Pokud jde o materiální situaci rodiny, má na rozhodování žen pro zaměstnání pozitivní vliv výše jejich výdělku a negativní vliv má výše výdělku mužova, přičemž silnější je vliv výdělku ženy. Výrazněji než sám výdělek působí však výše měsíčního důchodu na hlavu — v rodinách s nejvyšším důchodem na jednu osobu lze pozorovat nižší počet matek pokračujících v zaměstnání. Rodinná situace může usnadňovat nebo ztěžovat kontinuitu práce vdaných žen, ale rozhodování ženy neovlivňuje sama. Větší vliv má pracovní situace ženy a její osobní potřeby a zájmy.

Z činitelů pracovních se ukázal jako nejsilnější faktor druh vykonávané práce, povolání ženy. Pracovní stabilizace vdaných žen-matek je tím větší, čím konkrétnější je

² Na rozdíl od nás trvá placená mateřská dovolená v Polsku pouze 12 týdnů. Právní nárok na neplacenou mateřskou dovolenou zatím neexistuje. Matky si obvykle po vyčerpání mateřské dovolené

ještě berou normální placenou dovolenou, případně 2–3 týdny dovolené neplacené, kterou jim však zaměstnavatel není povinen poskytnout.

jejich povolání, čím větší kvalifikaci vyžaduje a s čím výhodnějšími podmínkami je spojeno. Z dělnic pokračovalo v zaměstnání výrazně více těch, které měly odbornou kvalifikaci; u duševních pracovníků působila na jejich rozhodnutí nejen výše vzdělání, ale velmi silně i prestiž povolání a láska k němu.

S vlivem odborné kvalifikace je úzce spjat i vliv ženina výděлку — podíl žen, které pokračují po narození dítěte v práci, roste ve vyšších platových skupinách. Čím všeobecně výhodnější je struktura platů fyzicky pracujících žen, tím více jich pokračuje v práci; to znamená, že v podnicích, kde jsou průměrné platy vyšší, zůstává po mateřské dovolené více žen. U duševních pracovníků tato závislost mezi výší průměrného platu a setrváním v zaměstnání nevystupuje; tyto pracovníce zřejmě přihlížejí ve větším stupni i k jiným hodnotám práce než materiálním. U obou skupin zkoumaných pracovníků se ukázala výrazná závislost mezi pracovní stáží a návratem do zaměstnání. Čím delší byla všeobecně pracovní stáž i čím déle pracovala žena v posledním závodě, tím častěji se vracela do zaměstnání.

Autor se pokoušel rovněž stanovit závislost mezi návratem žen do práce a místem jejich pracoviště, neboť rozdíly ve stálosti práce vdáných žen po narození dítěte jsou v jednotlivých krajích Polska značné velké. Shromážděný materiál však neumožnil plně odpovědět na otázku, co je příčinou těchto rozdílů. V měřítku kraje nevystupoval vliv situace na trhu práce tak silně, jak by snad vystoupil v menších lokalitách. Výzkum sám dovolil pouze vyslovit hypotézu, že zjištěné rozdíly jsou (vedle řady ekonomických a společenských činitelů) důsledkem rozdílné tradice výdělečné práce žen v jednotlivých krajích, zejména tradice zaměstnanosti žen vdáných.

Práce Kurzynowského ve svém souhrnu ukázala, že zatímco podle všech dosud prováděných výzkumů není výdělečná činnost žen, které mají malé děti, společností akceptována a schvalována, je ve skutečnosti daleko častější, než se myslelo. Uznávaný model chování v této oblasti se značně liší od chování realizovaného: navzdory názorům, že místo ženy po narození dítěte je doma, v prvních třech letech po skončení mateřské dovolené pracovaly v Polsku $\frac{3}{4}$ vdáných matek. Autor z této skutečnosti vyvozuje řadu podnětů a návrhů pro hospodářskou a sociální politiku i pro pracovní zákonodárství. Považuje za nutné rozšířit možnosti práce žen na zkrácený pracovní úvazek, prodloužit placenou i neplacenou mateřskou dovolenou, dále rozšiřovat síť jeslí, mateřských škol i sít služeb všeho druhu — tedy opatření, která jsou u nás stejně naléhavá jako v Polsku.

Autor chce svůj zajímavý výzkum po delším časovém období opakovat, aby zjistil, jakou má pozorovaný jev — chování zaměstnaných vdáných žen po narození dítěte — tendenci a jak se případně mění samo toto chování i faktory, které je podmiňují. Avšak už tento první výzkum, metodicky velice dů-

kladně a svědomitě připravený a provedený, přinesl značný užitek jak teorii, tak i praxi, i když nemohl samozřejmě odpovědět na všechny otázky, jež se v souvislosti se zkoumaným tématem vynořují a jichž si je ostatně autor sám dobře vědom. Kromě zdůvodněných podkladů pro praktickou politiku upozorňuje sociology velice naléhavě, aby posuzovali s největší opatrností výsledky nejrozumnějších postojů a nepřeceňovali jejich význam, neboť rozpor mezi deklarovaným postojem a realizovaným jednáním může být až překvapivě veliký, což bylo — byť i neúmyslně — výzkumem Adama Kurzynowského jasně dokázáno.

Libuše Háková

Problémy osvojení dětí

Dr. Pavel Voňák s kolektivem deseti spolupracovníků vydal r. 1967 ve Státním zdravotnickém nakladatelství v Praze knihu (244 stran; cena Kčs 12,50), která jako syntéza poznatků biologických, lékařských, psychologických a společenských v nejširším smyslu toho slova umožňuje čtenáři poznat v teorii i praxi velmi složitou aktuální problematiku, již je *adopce (osvojení) dětí*. Kniha podává souborně značně ucelený obraz o současném stavu této problematiky u nás, o teoretických vědních principech, na nichž je osvojení založeno, i o praktických zkušenostech, které byly shromažďovány po řadu let za spolupráce širšího kolektivu pracovníků různých oborů. Řešení vhodné adopce dětí je dnes problémem celosvětovým, proto autor po shrnutí kladů a záporů našich zkušeností s osvojením poukazuje na perspektivu dalšího vývoje této společensky odpovědné otázky; uvádí ji spíše jako náměty k širší diskusi, která by pomohla přivést na vyšší odbornou úroveň i k dokonalejší organizaci opatření velké sociální důležitosti, jehož význam ve světě spíše vzrůstá než upadá (str. 15).

Jestliže moderní doba a zvláště naše století vyzdvihly jako své heslo „péči o dítě“, a jestliže se přitom správně začíná znovu vysoko oceňovat hodnota rodinného společenství, není sporu o tom, že i u nás adopci pokládáme za *nejlepší způsob*, jak dopomoci současně „dětem bez rodin“ i „rodinám bez dětí“ k normálním vývojovým podmínkám a k těm životním hodnotám, které rodinný život přináší. Je tomu tak i v těch evropských zemích, které po poslední válce řeší výchovu „opuštěných dětí“ (sirotků, dětí odložených, bez rodin) moderním způsobem v tzv. *dětských vesnicích*. I zde poukazují na to, že adopce poskytuje osvojeným dětem nejlepší náhradu za ztracenou rodinu; protože však v zemích, kde nemohou být všechny děti adoptovány (v Rakousku, v Německé spolkové republice, v Itálii a ve Francii), rovněž uznávají, že je třeba výchovu opuštěných dětí založit na zdravém základě *rodiny* a že matka je pro výchovu dětí do čtrnácti let vůbec nenahraditelná, budují pro opuštěné děti dětské vesnice jako systém rodin — nikoli výchovných ústavů (v každém domečku žije s matkou jedna rodina o 8—10 dětech různého věku a pohlaví), poskytující dětem všechny radosti, povinnosti i starosti skutečného

domova. (Viz např. Hermann G meiner: *Die SOS — Kinderdörfer. Moderne Erziehungsstätten für verlassene Kinder.* SOS — Kinderdorf-Verlag, Innsbruck — Wien — München 1960. Čtvrté přepracované a rozšířené vydání.)

V socialistickém Československu máme nyní v důsledku postupující společenské konsolidace situaci pro adopce velmi příznivou. Počet dětí pro osvojení neroste, ale udržuje se stav kolem dvou tisíc, zatímco počet uchazečů o adopci je při dnešním oživeném zájmu o problémy adopcí ve veřejnosti dvakrát až třikrát větší, přičemž většina dětí je osvojena ve věku do šesti let; to je nesporně potěšitelný stav. Pro adopci přicházejí nyní u nás ve většině případů v úvahu děti z jedné sociální vrstvy — tj. děti nekvalifikovaných, pomocných pracovníků nestálého bydliště a zaměstnání, žijících často jen na okraji společnosti (str. 221). Svobodné matky v 57,6 % případů opouštějí své děti (str. 139). S další konsolidací naší společnosti lze očekávat, že se poměry zlepší, takže organizační otázky kvantitativních možností vědecky a společensky správné adopce dítěte, vyjádřené snahou odborníků umístit vhodné dítě do vhodné rodiny, budou dobře řešitelné.

Avšak — upozorňuje autor — naše kojenecké ústavy a dětské domovy jsou plné dětí převážně ze špatných rodinných poměrů, z rodin s abnormálním psychickým vývojem, nebo kde jeden z rodičů je psychicky nemocný. Právě tak přibývá u nás počet dětí s vrozenými vadami (embryopatie). Odhaduje se, že jen v Čechách ročně přibývá tisíc dětí se závažnými vývojovými vadami, a že tyto děti budou po celý svůj život závažným sociálním břemenem společnosti (str. 153). Uvážíme-li, že současné poznatky o psychické deprivaci dětí vychovávaných v citově odučeném prostředí dětských ústavů a různých dětských domovů, třebaš materiálně i zdravotnickým a pedagogickým personálem dobře vybavených, ale vybudovaných na principu tzv. kolektivní výchovy, mluví proti takto organizované péči o tyto děti, je třeba se již nyní zamyslet nad problémem, co s dětmi, které nemohou být adoptovány. Jestliže vědecky bylo dětskými psychology a psychiatry zjištěno, že nedostatek citových podnětů v ústavech a výchovných institucích pro děti s mimorodinnou výchovou může velmi vážně a trvale poškodit celý duševní vývoj těchto dětí, bude nyní třeba odpovědněji a za účasti vědecky zainteresovaných odborníků tyto otázky řešit. Jistě by nebylo na škodu i u nás aspoň experimentálně vyzkoušet způsob dětských vesniček s maminkami, které dovedou vnést do téměř individuální výchovy dětí v „rodinném domku“ tajemství mateřskosti, jež je zárukou výchovného úspěchu. Věřím, že by ani finanční náklady na tento moderní způsob péče o děti opouštěné či děti vyžadující zvláštní péče nebyly o mnoho větší, než jsou náklady na dnešní naše zařízení, nehledě k tomu, že jednotlivé naše podniky, závody, družstva či společenské a kulturní instituce by mohly své patronáty nad příslušným domkem či vesničkou vyjádřit i pravidelným finančním

príspevkem na výstavbu i vydržování tohoto — zdá se — nejhumanističtějšího zařízení.

Adopce je velmi složitým společenským problémem, protože jde o komplex vztahů, které je nutno před adopcí i v jejím průběhu řešit. Adopce nesporně není soukromou záležitostí bezdětných rodičů, ale souvisí se soustavou hodnot, kterou v dané době společnost přijímá za svou; je svědectvím životní úrovně a sociální politiky státu. Základem organizace a provádění adopce jsou zákonná ustanovení jednotlivých zemí. U nás je to z poslední doby nový zákon o rodině z prosince roku 1964 (před tím z roku 1926); Vodákova publikace podává čtenáři velmi zavěšený výklad právních podmínek osvojení dětí v minulosti (str. 28) a zvláště podrobně se věnuje právním podmínkám osvojení v ČSSR v současné době (str. 31—51).

V publikaci jsou dále dosti podrobně uvedeny a zhodnoceny zkušenosti, kterých jsme nabývali v Československu s adopcí po roce 1950, a to zkušenosti s osvojením dětí do 1 roku věku z kojeneckého ústavu (v době šetření šlo o 139 dětí — 69 děvčat a 70 chlapců ve věku od 1 do 10 let, odevzdaných do adopce v letech 1955—1963), zkušenosti s 34 dětmi (18 děvčaty a 16 chlapci) adoptovanými z dětského domova v předškolním věku (v době šetření r. 1964 řada adoptivních svazků měla za sebou již 10 let vývoje), a zkušenosti s dětmi osvojenými nebo umístěnými v placené pěstounské péči v letech 1943—1950. Zhodnocení je provedeno na základě průzkumu uskutečněného prostřednictvím dopisů rodičům-osvojitelům, kteří odpovídali na otázky pečlivě sestaveného dotazníku, a rozhovorů při návštěvě sociálních pracovníce v rodinách adoptivních rodičů; dotazník pro adoptivní rodiče, užívaný sociálními pracovníci v Psychiatrické poradně pro děti a mladistvé v Praze 2, je k publikaci připojen.

Průzkum prokázal, že z hlediska dosaženého uplatnění adoptovaných dětí ve společnosti všechny zkušenosti svědčí ve prospěch adopcí, neboť osvojení dětí se v průměru uplatňují daleko lépe, než bychom mohli očekávat, kdyby zůstaly v prostředí vlastní rodiny. Je tomu tak především proto, že sociální a ekonomické postavení adoptivních rodičů je nepoměrně lepší než postavení rodičů vlastních — u dětí adoptovaných v předškolním věku to platí ještě výrazněji než u dětí z kojeneckého ústavu (str. 86) — a dále proto, že výchovná úroveň osvojitelů je vcelku podstatně vyšší než úroveň běžné rodiny. Výchova adoptovaných dětí je ve velké většině plánovaná, ne tak živelná jako u vlastního dítěte. Zvláště kladné výsledky adopce poskytlo šetření u dětí, které byly adoptovány do jednoho roku svého věku. Odpovědi rodičů (str. 78):

1. Bevyhradně spokojeni, nadšení, přešastni 112
2. Spokojeni, s určitou malou výhradou 26
3. Nespokojeni (dítě je ve zvláštní škole) 1

Rovněž výsledky adopce dětí v předškolním věku hodnotí autor jako velmi uspokojivé, i když starší dítě chtějí osvojit především starší manželé; tím se ovšem adoptivní situace komplikuje, neboť s věkem přizpůsobivosti ubývá a tak méně přizpůsobivé děti se dostávají do méně přizpůsobivých rodin. To je snad také důvod, proč děvčátka jsou pro adopci mnohem žádanější než chlapci.

Zkušebním kamenem adoptivního svazku je zahájení školní docházky a školní úspěch vůbec. Pracovní vlastnosti adoptovaných dětí (poměr k úkolům, pracovní úsilí, snaha, zájem a vytrvalost) jsou učiteli hodnoceny příznivěji než jejich sociální chování (zapojení do kolektivu, vztah k druhým dětem, vztah k dospělým); častěji se u nich vyskytují negativní rysy, jako je nesnášenlivost, hašteření, agresivita, panovačnost, přehnaná ctížádost (str. 96). Přesto školní úspěch ukazuje, že přechod do adoptivní rodiny znamená pro dítě z hlediska intelektových schopností nepochybný zisk, takže stav adopce i v době školního věku hodnotí autor jako uspokojivý.

Zajímavý je poznatek autorův o dětech umístěných v placené péstounské péči. Tyto děti od počátku věděly, že nejsou „vlastní“, a přesto se na úspěšnosti rodinného svazku nic nezměnilo k horšímu, naopak, stabilitě adoptivního svazku to spíše prospělo. V této skutečnosti vidí autor odpověď na otázku, zda řici či neřici osvojenému dítěti pravdu o jeho původu. Podstatu tohoto problému nevidí v tom, zda se má či nemá dítě informovat o tom, že bylo adoptováno (zcela utajené adopce jsou totiž spíše výjimkou než pravidlem), ale v tom, kdo, kdy, jak a komu to má říci. I když u nás velká většina adoptivních rodičů je pro *trvalé utajení* (anonymitu) adopce před dítětem a zvláště před vlastními rodiči dítěte (to žádá i zákon o rodině), protože pak se lépe vžívají do postavení rodičů, je třeba tuto věc řešit individuálně, po jemném psychologickém rozboru každého případu.

Autor v této velmi zajímavé publikaci zaujímá stanovisko i k obavám mnohých rodičů-osvojitelů z mediátoru, který představuje tzv. „dědičnou paměť člověka“, jímž se dědičně přenášejí některé typické vlastnosti živé hmoty z rodičů na potomky (i určitá onemocnění). Adoptivní rodiče často trpí úzkostí, kdy a v jaké formě se u dítěte projeví neblahé sklony jeho rodičů, čímž sebe i dítě znepokojí až do neurotizujících. I když osvojitelům nemá být skutečný biologický a duševní stav dítěte zatajován, má jim být odborně vysvětleno, jaké jsou možnosti jeho dalšího vývoje. Dnes totiž víme, že *vrozené dispozice se mohou rozvinout jen v určitém prostředí* (str. 14). Přizpůsobovací schopnost mladého lidského organismu (zvláště ve věku kojeneckém, batolecím a předškolním) je tak překvapivě velká, že v rodinném prostředí, zajišťujícím harmonický duševní vývoj dítěte, který je vždy výslednicí působení mnoha vnějších vlivů na daný dědičný základ, se mnoho napraví. S odvoláním na vědeckou práci H. M. Skeelse a I. Harmse o du-

ševním vývoji dětí v adoptivních domácnostech (str. 222 a 236) uvádí (což potvrzuje i tato Vodáková studie), že děti, jejichž vlastní matky a otcové vykazovali inteligenci hluboce podprůměrnou (v rozmezí slaboduchosti a debilnosti), prospívaly v adoptivních rodinách normálně a později se sociálně uplatnily na úrovni odpovídající daleko spíše *adoptivním rodičům* než rodičům vlastním. Proto autor nedoporučuje k adopci toliko děti s hrubšími mentálními defekty; jinak všechny ostatní děti, u nichž je možnost zlepšení a nápravy během růstu, mají být vhodným rodičům, zájímajícím se o osvojení dítěte, k adopci doporučeny. Vždy je totiž třeba mít na zřeteli vedle toho, co dítě v současné době je, i to, *co by z něho mohlo být za normálních podmínek* (str. 177).

Takovéto odpovědné rozhodnutí však již vyžaduje vědeckého rozboru a odborného zájmu každého z adoptivních činitelů. Proto v závěrečné (čtvrté) kapitole *Závěry a výhledy* se autor velmi správně a zdůvodněně přimlouvá za adopci *řízenou*, uvažovanou, opírající se o *odborné posouzení* dítěte i těch, kdo se o ně ucházejí (str. 222). Výhodná situace, kterou nyní máme v Československu v tom smyslu, že počet rodičů ucházejících se o adopci je větší než počet k adopci schopných dětí, nám umožňuje vybírat takové rodiny, v nichž by se dětem nejlépe dařilo. Proto je třeba dosáhnout toho, aby pracovníci školských odborů na okresních národních výborech, v nichž je péče o adoptivní děti zatím jen na okraji zájmů, a dále příslušní pracovníci na úseku sociální služby byli pro práci s „dětmi bez rodin“ náležitě odborně připraveni; to se týká i lékařů, psychologů, psychiatrů a právníků, jímž by postgraduálním studiem měla být čas od času poskytována příslušná odborná příprava. Autor publikace v této souvislosti zjišťuje, že nedostatek odborně vzdělaných pracovníků je dnes jednou z hlavních příčin skutečnosti, že adopce jsou u nás dosud prováděny ponejvíce živelně, bez náležité kontroly a zajištění, jak ve svých počátcích, tak v pozdějších fázích. Nestačí totiž, aby byl adoptivní svazek jen „dobře založen“, avšak má-li dobře plnit svou funkci, musí být po celou dobu chráněn, podporován a posilován (str. 205). Těchto podnětných, vědecky založených a přesvědčivých myšlenek by si měly nyní povšimnout nejen příslušné sociální a výchovné instituce, ale i představitelé společenských a lékařských věd, kteří by se mohli a měli v širší diskusi připojit k předloženým námětům a společně vypracovat konkrétní návrh, jak vybudovat informační koordinaci ústředí, jak týmově plánovat a centrálně koordinovat výzkum současného stavu a příčin úspěchů i neúspěchů adopce u nás, jak zajistit odbornou přípravu a na vědeckých základech založené provádění a kontrolu adopce, kde vybudovat informační službu pro rodiče a jak soustavně informovat celou naši veřejnost o složitých otázkách adopce, a konečně jak dále vyvíjet zákonné předpisy s účinnějšími zásahy do práv rodičů, u nichž není naděje, že by se o své děti mohli odpovědně postarat; všechny tyto ná-

vrhy autor uvádí v závěrech své nanejvýš aktuální publikace.

Práce MUDr. Pavla Vodáka a kolektivu o mnohotvárných a hluboce závažných problémech osvojení dětí vyplňuje značnou mezeru v naší zatím chudé literatuře o tomto tématu. Autoři svým tvořivým, na teorii i praxi založeným přístupem k řešení problémů osvojení vnašejí do společenských věd problematiku, kterou jsme dosud obcházeli nebo řešili spíše jen prakticky. Je chválou mnohých našich sociálně zdravotních pracovníků, že i když se podrobně vědecké šetření uchazečů o adopci u nás zatím neprovádí, dovodou velmi obratně na základě své osobní zkušenosti odhadnout například společenskou úroveň a citové ladění přístřích osvojitelů, jejich poměr k dětem, i místo, na kterém bude v soustavě jejich životních hodnot jednou dítě stát (str. 179); do budoucna však pro intenzivní sociální práci s jednotlivci nebo rodinami takovýto stav zřejmě nestačí. I sociologie a sociální psychologie by zde měly přijít na pomoc se svými výzkumnými metodami a zkušenostmi.

Vodákova publikace, zakončená bohatým přehledem světové literatury o otázkách adopce a výným rejstříkem, je záslužné kolektivní dílo, které po všech stránkách dobře poslouží čtenářům zajímajícím se o problematiku adopce; v době, kdy se ve světě znovu začíná přikládat plný význam rodinám, i adoptivním rodinám, přišla právě vhod.

František Kahuda

K fylogenezi sebevraždy a z ní vyplývajícím aspektům prevence¹

Sebevražednost — a zejména její progres — je světovým problémem a námětem velkého počtu prací, v kterých je tento stav studován zejména z hledisek sociologických, psychiatrických, psychologických a statistických. Méně již se píše o aspektu etickém a filosofickém, takže může vzniknout dojem, že principiálně je otázka z těchto hledisek rozřešena a k odstranění sebevražednosti zbývá již jen uskutečnit „kulturní revoluci do takové hloubky, aby lidé nejenom uznávali normy socialistické morálky, ale také se jimi vždycky řídili“ [1]. Zrušením třídních rozporů a postupnou likvidací buržoazních přezítků v myšlení infikovaných vrstev má být sebevražda jako jevu společenskému odzvozněno. Přes tato kategorická, ještě občas se objevující tvrzení nezdá se být problém tak jednoznačný ani po teoretické stránce. Jednak pozorujeme v poválečných statistikách českých zemí stoupající trend sebevražednosti v podstatě ve všech věkových kategoriích,² zejména pak u mládeže; a pak fakt samotný, že např. v letech 1960–61 bylo ze všech sebevrahů v českých zemích 74,3 % dělníků [2], rozhodně nepodporuje tvrzení

o přezívání buržoazních přezítků, neboť přezívání znamená skomírání, nikoli progresi.

K řešení těchto rozporů je třeba odpovědět na dvě otázky:

1. Kdy člověk volí sebevraždu jako řešení individuálních problémů? (tj. otázka motivace).
2. V jaké společnosti k této formě dochází? (tj. otázka fylogeneze sebevraždy).

Logičtější bude začít otázkou druhou. Nejstarší nám známý dokument o sebevraždě je papyrus ze střední říše staroegyptské [4], dnes starý asi 4000 let, v kterém egyptský autor, ztrativ manželku, děti a přátele, přemlouvá svou duši ke společné sebevraždě, což se mu po kratším dialogu podaří. Tento papyrus je však více pozoruhodný svým stářím než prostředím, ve kterém vznikl, neboť se nejednalo o společnost nikterak primitivní. Více známé jsou pak klasické sebevraždy starozákonní: Saul (1. Sam. 31, 4–5), Samson (Soud. 16, 28–30), Achitofel (2. Sam. 17, 23), Abimelech (Soud. 9, 53–4), Zimri (1. Král. 16, 18), matka ze 4. Makk. 17, 1 a 2. Makk. 7, 41 a Razis (2. Makk. 14, 42).

Překvapení nám však poskytne hojnost materiálu o sebevraždách u tzv. primitivních společností, který nacházíme v etnografických časopisech, *passim* ve zprávách cestovatelů, misionářů, v lokálních mýtech, pověstech a zvycích. Tento materiál byl starším badatelům o sebevraždě buď neznám nebo byl ignorován, takže autoři jako Morselli (1876) [5], Oettingen (1882) [6], Corre (1891) [7] pokládají sebevraždu u primitivních národů za něco neslýchaného, Masaryk (1881) [8] pak za výjimku z pravidla.

Uvedeme jen některé z těchto opomíjených dokladů k ilustraci, přičemž si budeme zvláště všimnat motivace.

U Indiánů Severní Ameriky [9–13] byla sebevražda obvyklým řešením některých situací, zvláště u žen. Tak např. dívky Dakotů se zcela běžně věšely z nešťastné nebo neopětované lásky. Ze stejných příčin volily sebevraždu ženy kmenů Chippewa, Hidatsa, Mandan, Ojibbeway, Delaware, Irokese. Kmenů západního Washingtonu, severozápadního Oregonu a jiných. U Siouxů platila pověra, že sebevrah je po smrti nucen nosit na zádech strom, na kterém se oběsil. Proto volili nízké. U Čeroků platil za důvod k sebevraždě žal, velké pohromy a ztráty, nešťastná láska nebo žárlivost. Z Jižní Ameriky jsou zprávy [9, 13] např. o sebevraždách kolumbijských Indiánů (kmen Talkotin) i u čilského kmene Araukos.

Od Nansena [9] máme zprávu o sebevraždách domorodců na východním pobřeží Grónska. Jsou doloženy sebevraždy Eskymáků [9, 10, 11, 13], též obyvatel Aleut [9], kteří volili dobrovolnou smrt utopením, oběšením nebo bodnou ranou z bolesti nad smrtí

¹ Předneseno na XI. májové soudné lékařské konferenci v Bratislavě, konané ve dnech 26.–27. května 1966.

² V roce 1961 v kategoriích žen od 45–64 let jsme drželi absolutní světové prvenství, v ostatních pak „čestné“ třetí místo. Od té doby byl zazna-

menán ve všech věkových skupinách další vzestup. Na 133 107 úmrtí v r. 1963 připadlo 2 971 sebevražd, tedy asi 2 % všech úmrtí v CSSR. V Evropě má vyšší index sebevražednosti než CSSR (21,3) — kromě západního Berlína (41,7) — jen Maďarsko (28,6) a Rakousko (22,8). [2, 3]

příbuzného, nebo byla-li jejich čest ohrožena. Stejně tak na Kamčatce. U Samojeďů na dolním toku Obu a Jeniseje jsou popsány sebevraždy uškrćením u dívek z nešťastné lásky [9].

Velmi bohatá je literatura o sebevraždách u afrických kmenů [14–18]. Steinmetz [14] např. podává výčet šedesáti kmenů, kde sebevražda byla pozorována. U dalších tomu tak nemohlo být, zřejmě pro nedostatek etnografického materiálu. Motivace je u jednotlivých kmenů v zásadě shodná a jde buď o strach z nemoci či z bolesti nebo o motivy sexuální.

Podobně jsou doloženy sebevraždy u beduinů, u kavkazských Čerkesů, u domorodců na Nových Hebridách, Fidži, Novém Zélandu, Tahiti, na Sundských ostrovech, na Trobriandských ostrovech a mnoha dalších místech, s podobnou motivací [19–23]. Ještě častější je sebevražda v orientálních zemích (Indie, Čína, Japonsko) [25–27], kde této tendenci silně napomáhají místní systémy náboženství. Lze souhlasit se Zilboorgem [10], že aktivním formám sebevraždy předcházely formy pasivní, kdy sebevrah žádal, aby ho usmrtil některý z příbuzných. (Zilboorg se dále domnívá, že sebevražda, která následuje po úmrtí milované osoby, je univerzální formou primitivního truchlení a nachází obdobu v chování civilizovaného člověka ve stejné situaci, když tento odmítá jíst, pracovat, stýkat se s lidmi atd.).

Při pokusu shrnout nesourodý materiál, který zde byl pouze naznačen, docházíme k těmto závěrům:

1. Sebevražda se objevuje již na velmi nízkém vývojovém stupni, přece ale jistý stupeň kultury je podmínkou. (Nabízí se paralela s dětskými sebevraždami. Dítě může zvolit sebevraždu teprve tehdy, když dosáhne určitého ontogenetického stupně vývoje, který zaručuje sebeuvědomění a získání povědomí o existenci smrti, podobně jako divoch musí k témuž účelu dosáhnout jistého stupně fylogenetického. Sebevraždy u zvířat jsou ovšem nesmyslem právě z tohoto důvodu.)

2. Odsuzování sebevražd jako nemorálního aktu je vcelku nového data. Výše jmenované biblické sebevraždy byly tolerovány, rovněž divoši sebevraždu tolerují. Ze skandinávského folklóru víme, že do Walhaly existovaly jen dvě cesty: padnout v boji nebo spáchat sebevraždu; srovnej též bušidó japonských samurajů.

3. Obecná motivace je v zásadě společná s tou, kterou známe z civilizovaných zemí. Pomineme-li sebevraždy v náboženských extázích a sebevraždy, kterým předcházela psychóza, lze rozdělit zdánlivou pestrost motivů, s nimiž se setkáváme jak u primitivních, tak i civilizovaných společností, do dvou hlavních skupin:

- a) Sexuální motivace v širokém slova smyslu (nešťastná láska, žárlivost, incest, těhotenství atd.);
- b) Racionální motivace (rozmrzelost životem, samota, stáří, nevyléčitelná nemoc, ztráta blízké osoby atd.).

První skupině dominuje emocionální charakter a je častější u mladších jedinců, zatímco v druhé skupině převládá charakter bilanční a je běžná u osob starších.

Pomocí této umělé simplifikace postihneme převážnou část sebevražd, jak vyplývá např. ze statistiky motivací sebevražd v českých krajích v letech 1963–64. Erotická a sexuální motivace tvořila 20,9%, nemoc 26,9%, a pomineme-li skupinu sebevražd tzv. bez motivace a skupinu bez zjištěné motivace, dosahují ostatní příčiny jednotlivě maximálně 5,4% [2]. Murphy a Robins uvádějí dokonce pro ztrátu milovaného objektu (rozvod, úmrtí člena rodiny apod.) 26,4% [29]. Srovnej též [24].

Je-li motivace sebevražd stejná u současného divocha např. z Trobriandských ostrovů či u obyvatele střední říše staroegyptské, jako u Gudrún či Brynhildy ze staroislandského eposu, jako u vzdělaného evropského intelektuála, nezbyvá než připustit, že, je-li těmto sebevrahům společné z hlediska historického, geografického, společenského a kulturního jen to, že tvoří species *Homo sapiens*, je sebevražda *atributem* tohoto druhu.

Člověk sahá po smrtícím prostředku ne pod vlivem materiálních podmínek, ale především tehdy, když dojde ke zhroucení interpersonálních vztahů a k alteraci hodnot. Hospodářské podmínky pouze sebevraždnost kvantitativně ovlivňují, a to často ještě v paradoxním smyslu: sebevraždnost v koncentračních táborech, za válek, u nás např. také v době kultu osobnosti, byla menší než očekávaný průměr. Krize v 30. letech naopak způsobila zřetelný vzestup sebevraždnosti s maximem 37 na 100 000 obyvatel v r. 1934; podstatně je ovšem to, že sebevraždnost v současné době, kdy o hospodářské krizi nemůže být řeč, tuto hodnotu v kategorii mužů starších 25 let dokonce překročila. Sebevraždy nejbohatších vrstev ve vyspělých kapitalistických společnostech (tzv. Wohlstands-Suicid), např. v prosulé stockholmské čtvrti Wellingby, rovněž svědčí proti motivaci vyplývající z třídních rozporů [28].

Z hlediska prevence sebevražd je důležité mít na zřeteli, že i když je v zásadě možná prevence v jednotlivých případech (přestože praktická stránka je velmi složitá), je absurdní předpokládat, že se lidstvo v dohledné době může zbavit sebevraždnosti jako společenského jevu bez ohledu na konkrétní společenské zřízení. Pouze v utopické společnosti může být člověk zbaven nevyléčitelných nemocí, samoty, odcizení a hlubokých citů lásky a přátelství, a tím i frustrace základních pudů. A jen v takové společnosti lze beze zbytku vyřešit věčný antagonismus individua a společnosti.

Literatura

- [1] Pitr K.: *Námět k řešení sebevraždnosti v Československu*, Soudní lékařství 7, 53–7 (1962).
- [2] Růžicka L.: *Sebevraždnost v Československu z hlediska demografického a sociologického* (rukopis). Katedra zdravotnictví Lékařské fakulty hygienické KU, Praha 1965.
- [3] *Demographic Yearbook 1965*, United Nations, New York 1966.

- [4] Lexa F.: *Beletristická literatura staroegyptská*, J. Snajdr, Kladno 1923.
- [5] Morselli E.: *Il suicidio: Saggio di statistica morale comparata*, Calderini, Reggio nell' Emilia 1879.
- [6] Oettingen A. von: *Die Moralstatistik in ihrer Bedeutung für eine Socialethik*. A. Deichert, Erlangen 1882 (3. vydání).
- [7] Corre A.: *Crime et Suicide*, O. Doin, Paris 1891.
- [8] Masaryk T. G.: *Der Selbstmord als soziale Massenerscheinung der modernen Civilisation*, C. Konegen, Wien 1881.
- [9] Steinmetz S. R.: *Suicide among the Primitive Peoples*, *American Anthropologist* 7, 53–60 (1894); cf. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 10, 298–304 (1907).
- [10] Zilboorg S.: *Suicide among Civilized and Primitive Races*, *American Journal of Psychiatry* 92, 1347–69 (1936).
- [11] Lasch R.: *Der Selbstmord aus erotischen Motiven bei den primitiven Völkern*, *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 2, 578–85 (1899).
- [12] Martinengo-Cesarosco E.: *Study of Folk-Songs*, p. 8 (1886); cf. Dyer T. F. T., *The Ghost World*, Ward and Downey, London 1893.
- [13] Rost H.: *Ueber den Selbstmord bei Naturvölkern*, *Natur und Offenbarung* 51, 257–72 (1905).
- [14] Steinmetz S. R.: *Der Selbstmord bei den afrikanischen Naturvölkern*, *Zeitschrift für Sozialwissenschaft* 10, 298–304; 359–375 (1907).
- [15] Liegme G.: *Selbstmorde unter den Schwarzen im Gebiete von Lorenzo Marques*, *Bulletin de la Sociologie Neuchâteloise de Geographie* 8, 177–9 (1894–95).
- [16] Jourdan E.: *Le suicide chez les Malgaches*, *Progrès médical* 25, 409, 423 (1909).
- [17] Ortiz F.: *Il suicidio tra i negri*, *Archivi di Psichiatria* 27, 621–3 (1906).
- [18] Mervyn-Beech, W. H.: *Suicide among the Kikuyu of East Africa*, *Man* 13, 30, 56 (1913).
- [19] Burckhardt R.: *Bemerkungen über Beduinen und Wahaby*, Weiman 1831, str. 222 n.
- [20] Dimitroff Z.: *Die Geringschätzung des menschlichen Lebens und ihre Ursachen bei den Naturvölkern*, Inaug.-Diss. der Universität Leipzig, Leipzig 1891.
- [21] Wisse J.: *Selbstmord und Todesfurcht bei den Naturvölkern*, W. J. Thieme, Zutphen 1933.
- [22] Malinowski B.: *The Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*, Routledge and Sons, London 1929.
- [23] Skrzinko A.: *Der Selbstmord bei den Tschuktschen*, *Am Urquell* 5, 207–8 (1894).
- [24] Buxbaum H.: *Sebevražedné pokusy u mužů*, kandidátská práce, Brno 1965.
- [25] Thakur U.: *The History of Suicide in India*, Delhi 1963.
- [26] *Records of the General Conference of Protestant Missionaries*, Shanghai 1890, pp. 329–333.
- [27] Okazaki: *Land of Suicide*, Keizai-Shimposha, Tokyo 1958.
- [28] Hendin H.: *Suicide in Scandinavia*, Grune and Stratton, New York 1964.
- [29] Murphy G. E.: Robins E.: *Social Factors in Suicide*, *J. A. M. A.* 199 (5), 303–308 (1967).

Petr Škrabánek

Suchman, Edward A.: *Sociology and the Field of Public Health*

Russell Sage Foundation, New York 1963, str. 182.

Práce vyšla z podnětu Americké sociologické společnosti a Russellovy vědecké nadace jako pátý svazek v sérii knižních publikací, které se zabývají postavením a úlohou sociologie v různých oblastech společenského života (předchozí čísla byla věnována aplikaci sociologie v oblasti nápravných zařízení, duševního zdraví, výchovy a vojenství). Klade si za cíl objasnit úlohu sociologie ve veřejném zdravotnictví, především se zřetelem k americkým poměrům, které jsou ovšem zcela odlišné od našich. V prvé řadě věnuje pozornost sociologickým aspektům zdraví a

nemoci a všimá si podmínek nově se rodící spolupráce mezi společenskými vědami a zdravotnictvím. Četné problémy, které vyrůstají ze specifických amerických poměrů, jsou nám cizí a není třeba jim věnovat zvláštní pozornost. Nicméně Suchmanova práce může být v mnohém směru podnětná i pro našeho sociologa, který začíná pracovat ve zdravotnické oblasti.

Sociální faktory v preventivní, terapeutické i rehabilitační péči začínají budit pozornost zdravotníků ve větší míře teprve v poslední době, a také charakter nových zdravotních problémů přitahuje teprve v posledních letech více sociologů i ostatních pracovníků ve společenských vědách do zdravotních služeb. Sociologie ve zdravotnictví je aplikovanou vědou, zaměřenou na řešení praktických problémů. Lze očekávat, že v budoucnu vyvine také vlastní aplikovanou teorii, jako ostatní aplikovaná sociologická odvětví, jako průmysl nebo výchova. Všechny společenské problémy, které je třeba ve zdravotnictví řešit, jsou velmi komplexní a nelze je posuzovat odděleně. I zdraví jednotlivce a jeho léčení v nemoci představuje složitý komplex biologických, fyzikálních, sociálních a kulturních sil, které je nutno posuzovat v jejich vzájemné závislosti. Hlavní důraz aplikované vědy spočívá vždy na akci: jednotlivce, skupina nebo i větší pospolitost musí být přivedeny k tomu, aby něco udělaly. Tyto akce ve zdravotnické oblasti nemohou ale být odděleny od akcí v jiných oblastech společenského života. Vzájemné závislosti proto od sociologa vyžadují, aby překonal, jak Suchman říká, „profesionální parochialismus“ a aby řešil jediný zdravotní problém z mnoha hledisek a s pomocí mnoha profesionálních skupin. Zdraví, nemoc a léčebná péče představují ovšem důležité oblasti sociologického zájmu. Sociologie až donedávna tyto důležité oblasti společenského života zanedbávala a nevěnovala jim tolik pozornosti jako jiným společenským oblastem, přestože základní sociologický výzkum ve zdravotnictví může sloužit k ověřování základních sociologických hypotéz a teorií.

Na počátku nově ustavované spolupráce mezi oběma vědními oblastmi pokládá Suchman za velmi důležité ujasnit si odpověď na několik základních otázek:

1. S jakými základními potřebami se sociologie ve zdravotnictví setkává.
2. Jaký má sociologie ke zdravotnictví vztah a jaké síly vedou ke shodě a k rozporu v obou oblastech.
3. Jakým způsobem může sociologie přispívat k porozumění zdravotním problémům a k jejich kontrole.
4. Jak přispívá lékařská sociologie ke studiu organizace sociální struktury a personálního vybavení.
5. Jaké úkoly mají sociologové ve zdravotnictví, a kde a s jakým výsledkem je plní.
6. Jaké problémy vznikají ze spolupráce mezi sociologií a zdravotnictvím.

Celá práce je pak odpovědí na takto vymezené otázky. My zde věnujeme pozornost aspoň některým z nich.

Sociální a kulturní faktory hrály vždy důležitou úlohu při určování způsobu, jakým bylo organizováno veřejné zdravotnictví a léčebné služby. Systém hodnot platných v určité společnosti pomáhá vytvářet určité postoje společnosti a určitý způsob chování vzhledem ke zdraví a k nemoci. Zdravotnické instituce, podobně jako všechny instituce, odrážejí společenskou definici toho, co je v tomto směru pokládáno za přijatelné. Role, které se přisuzují tomu, kdo léčebnou službu poskytuje, i tomu, kdo ji přijímá, představují v širokém ohledu společensky předepsané chování. Zdravotnictví se tak stává integrální částí sociálního systému a může mu být porozuměno jen v termínech existujících společenských sil. Každá země civilizovaného světa vyvinula vlastní zdravotnickou organizaci, která přísně odráží sociální a politickou filosofii země.

Vývoj veřejného zdravotnictví je zároveň úzce spjat s typem nemoci převládajících v různých historických obdobích a se stupněm úspěchu, na němž byla lékařská věda schopna s nimi bojovat. Značné úspěchy na poli bakteriologie způsobily, že v západním světě začala mizet přenosná onemocnění. Byla však nahrazena novým typem nemocí, jejichž vznik nelze kontrolovat dosud běžnými prostředky, jakými jsou imunizace a kontrola hygienických podmínek. Tzv. civilizační nemoci, tj. nemoci chronické a degenerativní, dnes rychle rostou, dostávají se na přední místa v tabulkách morbidity i mortality a jejich kontrola ze strany medicíny zůstává zatím spíše bezúspěšná. Jednotlivce trpící takovým onemocněním nepředstavuje přitom pro společnost takovou hrozbu, jako jednotlivce chronicky nemocný. Formální společenská autorita a zákonné sankce, které dosud patřily k hlavním společenským zbráním v boji s přenosnými chorobami, ztratily svůj význam do té míry, do jaké se zdraví jednotlivce stalo spíše jeho vlastní než obecnou záležitostí. Stále častější výskyt chronických onemocnění stírá dosud zřejmý rozdíl mezi preventivní a terapeutickou medicínou. Chronickým nemocem nelze většinou předcházet tak, že se zabrání jejich vzniku; někdy mohou být sice diagnostikovány ve svých časných stadiích, ale jen zřídka mohou být úplně vyléčeny. Častěji lze jen předcházet jejich další progresi. V tomto smyslu se tedy terapie stává široce preventivní a rehabilitační, nikoli kurativní. Ani léky neznamenaají v takových případech často tolik, jako správná motivace jednotlivce a jeho schopnost a ochota změnit své obvyklé životní způsoby a chování. V široce preventivním smyslu dostávají se pak zároveň do popředí zdravotnických zájmů i takové „nelékařské“ problémy, jako je znečišťování vody a ovzduší, fluoridizace, kouření, problémy stárnoucí populace, otázky úrazové zábrany apod., které mají nezřídka široký společenský dosah i hlubokou společenskou podmíněnost. A s těmito problémy, které již nelze řešit v obvyklé spolupráci s přírodními vědami, se nyní zdravotnictví obrací k společenským vědám.

Vzájemná spolupráce se však ustavuje zatím jen velmi pomalu. Sociologické výzkumy ve všech společenských oblastech jsou velmi nákladné a jejich výsledky nelze hned a vždy aplikovat. Chybí dosud i jasné vymezené směrnice, které by upravovaly použití společenských věd v konkrétních zdravotnických programech. Vcelku však nástup sociologie do zdravotnictví, tak jak jej Suchman popisuje, připomíná v lecčems naše současné poměry (ne ovšem zdravotnické): sociologie byla v této nové oblasti přijata s nadšením někdy až příliš nekriticky. Její možnosti byly někde až naivně přeceňovány, a sociologické závěry nekriticky přijímány. Pro mnohá zdravotnická zařízení se přítomnost představitelů společenských věd stala symbolem pokrokového způsobu myšlení. Sekce lékařské sociologie se stala v posledních letech jednou z největších sekcí Americké sociologické společnosti a neustále stoupá i počet referátů a počet uveřejňovaných prací z této oblasti. Práce z oboru lékařské sociologie vycházejí v současné době v celé řadě časopisů, jako Journal of Social Issues, Social Problems, Health Education Journal, Human Organization, Journal of Health and Human Behavior a Annals of the American Academy of Political and Social Science. Přesto je podle Suchmana pro celou lékařskou sociologii charakteristické určité zaostávání v její výuce („academic lag“), způsobené novostí oblasti, důrazem na aplikovaný výzkum a nedostatkem dobře integrovaných znalostí, které by mohly být předávány studentům.

Oblast veřejného zdravotnictví není v Americe přesně a jasné vymezena. Představuje celý komplex různých činností řady akademických disciplín sdružených kolem společného cíle, jímž je ochrana a zlepšení zdraví lidu. Neexistují zde přísné teoretické formule, ani přesně stanovené výzkumné metody, i když pochopitelně existuje určitá obsahová oblast a některé výzkumné techniky jsou doporučovány k častější aplikaci. To platí zejména o epidemiologickém výzkumu, který zaujímá centrální postavení v činnosti zdravotníků. Důležitou úlohu ve veřejném americkém zdravotnictví hraje i jeho vztah k dobrovolným zdravotnickým organizacím a k soukromé medicíně.

Pro sociální vědy aplikované ve zdravotnictví bývá velmi často užíváno termínu „sociální lékařství“. Ve Spojených státech není tento termín tak rozšířen jako třeba v Anglii, kde jím bývá často označována preventivní medicína s důrazem na sociální akci. V Americe se termín „lékařská sociologie“ zdá být z mnoha důvodů přijatelnější, již pro své zaměření na sociální faktory, kterými se zabývají i ostatní behaviorální disciplíny. Suchman v této souvislosti uvádí Rosenovu definici, podle níž je sociální lékařství aplikovaná disciplína zaměřená na problémy lékařské a veřejné zdravotnické praxe. Lékařská sociologie má naproti tomu mnohem zásadnější společenskovoední orientaci a zabývá se širším pohledem na úlohu společenských sil ve zdraví a léčebné péči. Je sociologickou disciplínou a musí vycházet ze základních sociologických teorií. Sociologové tu nyní stojí

před úkolem integrovat tuto sociologickou teorii s obsahovou náplní zdravotnické oblasti, tak jak to již před nimi učinili např. sociologové v průmyslu.

Přítom mezi sociologií a zdravotnictvím existuje mnoho společného: jsou si blízké obsahem svého studia, charakterem svých teorií i svými výzkumnými metodami. Zabývají se studiem populace, která se skládá z mnoha jednotlivců, pokoušejí se o generalizaci získaných poznatků a metodologicky združují použití spíše kvantitativních, statistických metod při analýze proměnných. Sociologický přístup je přirozeným přístupem ke studiu zdravotnických problémů.

Značná pozornost je v celé práci věnována sociologickým aspektům zdraví a nemoci. Existují čtyři základní předpoklady, které určují vztah sociologie k veřejnému zdravotnictví:

1. Sociologické faktory podmiňují zásadní rozdělení nemoci, které je velmi často určeno geograficky. Sociální a kulturní podmínky tak určují okolí jednotlivce i jeho ohrožení nemocí.

2. Hrají důležitou úlohu v etiologii mnohých nemocí, buď jako přímý kauzální činitel nebo jako nepřímý faktor, který zvyšuje nebo snižuje pravděpodobnost onemocnění.

3. Určují, které zdravotní podmínky budou pokládány za zdravotní problémy a jakých zásahů bude třeba k jejich řešení. Rozpoznání nemocí jako společenské hrozby a vývoj přijatelných prostředků k jejímu zdoštění je funkcí společenské kontroly.

4. Společenské faktory určují odpověď společnosti i jednotlivce na mnohé zdravotní problémy. Vědomí nemoci, její percepce a definice, i behaviorální odpověď na nemoc jsou základní faktory, které ovlivňují reakce společnosti na zdravotní problémy.

Pozornost lékařů se stále více přesouvá od nemoci samé ke studiu jednotlivce v jeho přirozeném prostředí — přístup k nemoci se tedy stává stále více ekologickým. Stále větší pozornost získává i analýza demografických rozdílů, založená na vztahu mezi příslušností k různým společenským skupinám a výskytem nejrůznějších nemocí. V oblasti sociální epidemiologie se nabízí sociologům velmi slibná a produktivní oblast ke spolupráci s lékaři. Ovšem mnohé epidemiologické studie prokazují nedostatky v teoretických předpokladech: nevysvětlují, proč a jak se sociální faktory dostávají do chorobného procesu. Nestačí jen zjistit významné rozdíly mezi jednotlivými společenskými skupinami. Rozdíly mezi skupinami určenými věkem, pohlavím, zaměstnáním, socioekonomickou úrovní nutno vysvětlovat v termínech sexuálních a věkových rolí, stresu, kterému jsou ty které skupiny vystaveny v povolání, vztahů v rodině, mobility apod. Epidemiologie je sice základní metodou zdravotnického výzkumu, má však značné teoretické nedostatky při stanovení hypotéz i při interpretaci závěrů, které se týkají sociálních faktorů. V budoucnu bude muset přijmout a modifikovat velkou část sociologické teorie, která se zabývá chováním jednotlivce i skupiny.

Velmi podrobně a podnětně jsou v Suchmanově práci rozebrány způsoby spolupráce a vzájemných interakcí zdravotníků a sociologů. Zdravotnictví je aplikovaná oblast, která klade největší důraz na praktické problémy, zatímco sociologie je základní věda zaměřená k získávání nových poznatků bez ohledu na jejich okamžitou praktickou použitelnost. Obě profesionální skupiny mívají již z tohoto důvodu často tendenci hodnotit se navzájem v negativních stereotypch — profesionální etnocentrismus tu často nahrazuje objektivní úsudek. Sociolog, který pracuje ve zdravotnictví, mívá zpravidla obtížné postavení: zdravotníci nejsou příliš ochotni jej akceptovat a pro jeho aplikované zaměření se na něho dívají ostatní sociologové s nedůvěrou — jeho postavení je poněkud okrajové. Sociologové, kteří pracují ve zdravotnictví, musí nutně vycházet ze svých vlastních koncepcí, teorií i metod, a i když se zde zabývají velmi širokou problematikou, musí zůstat úzce svázáni s obsahem a metodami vlastní disciplíny. Chtějí-li obstát jako odborníci, musí si nezbytně obhájit vlastní profesionální identitu a autonomii. Základním předpokladem jejich úspěchu či nezdaru je otázka jejich statusu: nemohou očekávat úspěšnou spolupráci se zdravotníky, jestliže jim jejich vlastní postavení nezajistí jejich respekt. Ostatně zájem na tom, aby zastávali roli odborníka, který přejímá plně odpovědnost za svou práci, a ne pseudopraktika, musí mít i samo zdravotnické zařízení, v němž pracují: není pro ně jistě výhodné, jestliže v jeho rámci vykonává erudovaný sociolog práci, kterou za něho může dělat kdokoli jiný.

Mnohé obtíže lze vysvětlit rozdíly mezi profesionálním postavením lékařů, které (podobně jako postavení některých jiných profesí, např. právníků) je zajištěno dlouhou, zakořeněnou tradicí a profesionálním postavením nově vznikajících společenských disciplín. Ve vzájemných interakcích mohou tak vznikat určité obtíže, které vedou k nedorozumění a zklamáním. Původ mnohých konfliktů je ovšem nutno hledat ještě hlouběji: ve způsobu vědeckého přístupu k řešení problémů. Zdravotníci často vytýkají sociologům, že řeší praktické problémy pomocí příliš širokých koncepcí a že jejich přístup je příliš nerealistický. Sociologové naopak u zdravotníků postrádají nedostatky komplexních koncepcí a abstraktního myšlení. V těchto vzájemných obžalobách bývá obvykle část pravdy na obou stranách: zdravotníci se musí mnohdy učit vidět ve speciálních problémech mnohem obecnější principy, zatímco sociolog ve zdravotnictví musí být ochoten opustit bezpečnou půdu obecných a abstraktních problémů a zabývat se i specifickými případy. Podle Suchmanova názoru se pravděpodobně rodí nový speciální profesionální typ — praktici, kteří budou aplikovat společenské a behaviorální vědy — sociální inženýři. Aplikovaná věda, která si získala své postavení již v mnoha oblastech, získává, jak se zdá, své místo i ve společenských vědách a ve zdravotnictví.

Společenské problémy ve zdravotnictví se tedy stávají stále naléhavějšími a potřeba

sociologického prístupu k zdravotným problémom stále narústa. Ovšem, z veľkej časti to dnes platí len akademicky: v praxi bývajú sociálni faktory v otázkach zdravia a nemoci dosud z najväčšej časti ignorované. Väčšina zdravotníckych akcií sa dosud zpravidla deje bez použitia jakýchkoľvek spoločenskovedných princípov. Skutočná zdravotnícka praxe jde zatiaľ stále tradičnou cestou boje proti prenosným onemocneniam a zdravotnícky výzkum dosud nachádza uplatnenie len v laboratórii. Spoločenskovedný prístup je dosud veľmi vzdálený každodenným zdravotníckym akciám.

To ovšem platí len pro zdravotníctví dneška. Zítřejší zdravotníctví bude musieť nezbytné nahradit kontrolu prenosných nemocí kontrolou nemocí chronických a duševných. Speciální skupiny obyvateľstva, napríklad chronici alebo starí ľudia, se budú stále nálehavejšie dožadovať speciálnych zdravotníckych služieb. Rešenie týchto problémů bude nezbytné vyžadovať predisponování finančních i personálních zdrojů — sociologové mají tedy pro budoucnost dobré důvody doufat v mnohostranné uplatnění vlastní disciplíny ve zdravotníctví.

Celá práca je zaměřena veľmi prakticky — nejde v ní vlastne o nějaké teoretické vymezení oboru, ale spíše o vymezení pracovního programu sociologie ve zdravotníctví. Nejde ani o nějaké systematické utřídění náplně disciplíny, jak je známé z některých jiných amerických prací. Do oblasti lékařské sociologie zařazuje autor všechny problémy, které vyžadují spolupráci společenských věd s medicínou. Velmi užitečné jsou četné bibliografické odkazy v každé kapitole — doporučovaná literatura je u nás bohužel málo dostupná. Suchmanův přístup k celé problematice je pro nás veľmi zajímavý již proto, že mnohé problémy lékařské sociologie u nás teprve čekají na řešení. Jeho oprávněnost může ovšem buď podpořit nebo vyvrátit jen budoucí vývoj celé disciplíny.

Dana Langmeierová

Robert Escarpit: La révolution du livre

Paris, UNESCO 1965, 163 s.

Autor publikácie je profesorom sociológie univerzity v Bordeaux, riaditeľom Ústredia sociológie literatúry, spisovateľom, esejistom, literárnym historikom a kritikom. V tomto časopise sme recenzovali jeho základné dielo *Sociologie de la littérature*. V tejto súvislosti sme uviedli, že Escarpit spomenutým dielom udal správny smer sociologickému výskumu literatúry a že akiste bude v začiatku diela pokračovať. A už po zbežnom prezretí jeho poslednej publikácie o revolúcii knihy možno zbadať, že autor aj v nej vychádza z tých istých postulátov, ktoré vyziedol vo svojej predošlej knihe o sociológii literatúry. A z tohto hľadiska mohol celkom smelo svoju poslednú publikáciu nazvať zrovna *sociológiou knihy* (bibliosociológiou). Rozvrhol ju na tri časti: prvá nesie názov *Knihy v súčasnom svete* a autor v nej rozoberá na pozadí historického vývinu knihy predovšetkým jej funk-

cie; v druhej časti charakterizuje novú edičnú tvárnosť vydavateľstiev; poslednú časť venuje smelým perspektívam budúcnosti predovšetkým na úseku edičnom a masového šírenia knihy.

Escarpit si predovšetkým uvedomuje fakt, že v priebehu posledných desaťročí postihli svet knihy závažné spoločenské zmeny, ktoré nadobudli charakter revolúcie. Táto má pomerne zložitý a spleťitý pôvod. Korení predovšetkým v troch skutočnostiach: v demografickej výbušnosti, v rozšírení výuky a výchovy na oblasť dospelých a v rozšírení voľného času. Z týchto aspektov treba vyzdvihnúť obrovský pokrok techniky výroby a distribúcie a rozvoj čitateľskej masy. Takto sme svedkami aj revolučnej zmeny knihy, ktorá je jedným z dôležitých informačných prostriedkov novej epochy.

A táto okolnosť musela vyvolať hlbšiu pozornosť a širší záujem organizácie UNESCO, ktorej poslaním je „podporovať voľný obeh myšlienok slovom a obrazom“ a takto uľahčovať prístup k informačným prameňom. Toto sa výrazne odrazilo najmä na generálnej konferencii UNESCO v Paríži koncom roku 1964, kde sa signalizovala nástojčivá potreba prehľbovať medzinárodnú spoluprácu v oblasti vydávania a rozširovania knihy. Konferencia podčiarkla aj význam vydávania publikácií, v ktorých sa budú tieto aktuálne námety propagovať a popularizovať. Tejto úlohy sa ujal francúzsky sociológ Escarpit, ktorý svojou publikáciou o revolúcii knihy vlastne iba pokračuje v diele sľubne započatom M. R. E. Barkerom, ktorý už roku 1958 vydal podobnú publikáciu *Le livre dans le monde* (Paris, UNESCO) a tak sa vlastne prvý pokúsil o syntézu. No, vo svete kníh idú veci rýchlym dynamickým tempom a za niekoľko rokov od Barkerovej syntézy sa hodne zmenilo — knihy, literatúra i čitatelia. Jedným z najnaliehavejších problémov dneška sú „paperbacks“ — vreckové vydania kníh v masových nákladoch. Cieľom autora nebolo, aby ich všetky od základu vyríešil. On jednoducho ich nastolil a niektorým z nich pootvoril cestu, vedúcu k ich riešeniu. Preto Escarpit nepovažuje túto publikáciu za definitívnu, ale iba za „prvú etapu v kolektívnom výskume“ (str. 11). Hodne zužitkovaných faktov, publikovaných v tejto knihe, bolo nazhromaždených už spomenutým Ústredím sociológie literatúry pri univerzite v Bordeaux, ale mnoho z nich mu sprístupnilo UNESCO (ide najmä o štatistické tabuľky o trende svetovej produkcie kníh). Hoci sa autor miestami pokúsil aj o niektoré ideologické závery, odporúča radšej na ne hľadiť ako na „pracovné hypotézy“. Naša epocha — ako autor zdôrazňuje — umožňuje knihe nezostať monumentom, lež sa stať raketou!

Prejdime teraz k obsahu Escarpitovej knihy. Hneď v úvodnej kapitole prvej časti pýta sa autor, v čom je vlastne podstata knihy. A zrovna tak ako vo svojej *Sociológii literatúry* tvrdí aj tu, že knihu, tak ako všetko živé, nemožno definovať. A toto svoje tvrdenie aj dost obsérne zdôvodňuje. Kni-

ha sa mu javí ako „nástroj na čítanie“, ktorý sa však nedá automaticky obsluhovať. Ku kritike tohto poňatia sa vrátime neskôr. V ďalšom potom sleduje genezu knihy od objavu jej zárodkovej formy na začiatku 1. tisícročia pred našim letopočtom až po dnešný „paperback“. V tejto súvislosti správne rozlišuje medzi literatúrou a knihou. V dobe, keď sa rylo písmo do kameňov, považne inej hmoty, už existovala literatúra, lenže tu ešte nebola kniha. Pisomnému dokumentu chýbala totiž podstatná vlastnosť knihy — mobilita! Kniha ďakuje za svoje rozšírenie dvom technickým pokrokom: možnosti rýchle a ľahko opisovať dlhý text a spôsobnosti ľahkého prenosu. Technická revolúcia, ktorá vlastne prispela k vytvoreniu knihy a k jej sprístupneniu, je nerozlučne spätá s ideou difúzie. Táto je onou červenou nitou, ktorá umožnila sledovať knihu v jej postupných zmenách. Ako autor zdôrazňuje túto ideu šírenia, vidno z jeho záveru, kde vlastne stotožnil knihu s rozširovaním. Preto aj zmeny, ktoré prekonala, sa úzko viažu na technické premeny, ktoré sa prispôsobujú postupným premenám spisovateľov. Na ďalších stránkach autor charakterizuje jednotlivé stupne zmeny knihy počnúc väzkom papyrusových svitkov cez kódex až po tlačенú knihu (prvotlače, tlačoviny až k „bestselleru“). Na cenových trendoch kníh Escarpit ukazuje, ako a pokiaľ o nákladoch rozhoduje sociálna potreba a objednávka. K tomu pristúpilo, že v posledných desaťročiach dostala kniha veľmi vážnu konkurenciu v prostriedkoch masového dorozumievania (film, rozhlas, televízia). Escarpit sa právom domnieva, že najmä pod tlakom spomenutých audio-vizuálnych prostriedkov masového komunikovania, ktoré prenikli aj tam, kde bieda, nevedomosť a negramotnosť prekážali knihe sa uplatniť, príslušní činitelia boli prinútení k radikálnejším zmenám vo svete kníh. A tak približne od r. 1935 začínajú sa tu objavovať priam revolučné zmeny (v Anglicku založením edície Penguin, v Nemecku, vo Francúzsku „livres de poche“ atď.). Takto bola otvorená cesta masovému sprístupneniu knihy aj v iných krajinách. Tieto pozoruhodné, priam revolučné zjavy sa stávajú právom centrom pozorovania a záujmu nielen vydavateľov a kníhkupcov, ale aj sociológov (otázka voľného času), ekonómov, literárnych historikov a kritikov. Takto v 2. polovine 20. storočia „paperback“ otvára úplne novú etapu vo vývoji knihy — obdobie revolúcie knihy. A dôsledkom toho je, že nastali určité zmeny aj pri funkciách knihy.

Týmto zaujímavým problémom venoval autor 2. kapitolu. Escarpit rad radom preberá jednotlivé, dnes už väčšinou prekonané funkcie knihy v spoločenskom živote. Úvodom si kladie otázku, na čo vlastne slúžia knihy v osobných, súkromných knižniciach. Prichádza k náhľadu, že kniha ako vec môže slúžiť ako investícia, ako prvok dekorácie bytu a ako „status-symbol“, t. j. ako znak príslušnosti k určitým socioprofesionálnym kategóriám. Po výstižnej charakteristike a vecnej kritike spomenutých funkcií knihy

prechádza ku charakteristike tzv. funkčnej knihy. Význam tejto najmä v poslednom čase veľmi vzrástol, čo autor konkrétne ukazuje na tabuľke svetového trendu každoročne publikovaných titulov. Z tejto štatistickej tabuľky vidno, že okolo 75 % z celkového nákladu predstavuje práve funkčná kniha. Zodpovedá technickej potrebe, riziko je tu minimálne a aj komerčný život knihy je oveľa dlhší. Lenže aj tu sa situácia v poslednom období pomerne rýchle mení. Escarpit tieto zmeny ukazuje na príkladoch z USA, kde vplyvom stále sa meniacich ekonomických, spoločenských a kultúrnych podmienok tradičná školská kniha (textbook) je vytlačaná paperbackom, lacnými zošitovými vydaniaми kníh z oblasti archeológie, histórie, ekonómie, sociológie, psychológie, literárnej histórie atď., ktoré študenti čoraz častejšie používajú namiesto tradičných školských učebníc. Napokon je tu obsiahla stať venovaná literárnej knihe. Autor sa tu sebakriticky vracia k svojej *Sociológii literatúry*, kde sa obmedzil výlučne na negatívnu definíciu literárnej knihy. Uznáva, že literárnu knihu nemožno definovať len „literárnym užívaním“. No, zdá sa, akoby z tejto krajnosti upadol do inej, tvrdiac, že v skutočnosti ani niet literárnych diel, ale sú iba „literárne javy“, ktoré redukuje na dialóg medzi spisovateľom a publikom. Escarpit charakterizuje literárny jav existenciou estetického úsudku, ktorý si čitateľ uvedomuje. Tento úsudok môže byť známy aj autorovi, či už prostredníctvom kritiky alebo vydavateľa, príp. aj z osobných kontaktov autora s publikom. Pravda, od chvíle, keď autor vydá svoje dielo, nie je už v stave ani upravovať obsah, ani kontrolovať priebeh, ani určovať adresáta, ani preskúmať prijatie, ani usmerňovať čitateľa a výklad diela. Je to vskutku cesta bez návratu. Hoci vydané dielo žije svojím samostatným životom, to nevyvracia ešte existenciu určitých kontaktov medzi spisovateľom a jeho publikom. Odohráva sa medzi nimi komunikácia, výmena. Aby literárny fakt bol úplný, treba nielen to, aby spisovateľ odovzdal čitateľom zrozumiteľné a užitočné dielo, ale aby tu existovala aj „literárna mienka“, ktorá spočíva v tom, aby si publikum uvedomilo svoj vkus, prednosti, potreby, orientácie a pod.

Druhú časť svojej publikácie venoval Escarpit výkladu štatistických údajov o počte publikovaných titulov, nákladov, a to podľa jednotlivých kategórií literatúry. Sú veľmi dobre oboznámený s aplikáciou štatistickej metódy, autor nielenže uvádza veľmi podrobné a presné štatistiky (na základe materiálov poskytnutých UNESCO), ale nachádza veľmi pozoruhodné relácie napr. medzi publikovaním kníh a aktivitou čitateľov, medzi literárnou produkciou a spotrebou papiera, medzi vzrastom počtu spisovateľov a rastom knižného priemyslu a pod. Tak napr. zo štatistickej tabuľky o svetovej literárnej produkcii podľa jednotlivých štátov z rokov 1952—1962 vyvodzuje autor niekoľko zaujímavých postrehov. Jedným z nich je závažný postreh o určitej stabilite

literárnej produkcie celkove. Avšak, pokiaľ ide o produkciu „literárnych kníh“, vybadal istú regresiu. Vyzdvihuje značný vplyv ekonomických faktorov na produkciu „funkčných kníh“. Túto produkciu a spotrebu dáva do relácií k politickej štruktúre spoločnosti. Bez ohľadu na to, či ide o socialistické alebo kapitalistické štáty, každopádne literárna tvorba predpokladá minimum rentability. Po obsiahom výklade týchto faktov dochádza autor k poznatku, že existujú zóny vysokého a nízkeho tlaku. A celú túto inak veľmi zaujímavú kapitolu uzaviera týmto poznatkom: Život knihy v podstate determinujú dve zložky: 1. Existencia dôležitej masy vzdelaného obyvateľstva, ekonomicky silného a politicky vplyvného. 2. Rozmanitosť či uniformita vkusu a správania sa čitateľského publika bez ohľadu na jeho numerickú dôležitosť. V ostatných kapitolách tejto časti rozvádza autor veľmi závažné medzinárodné relácie v oblasti knižnej produkcie a spotreby. V tejto súvislosti si správne povšimol, že zoči-voči veľkým prúdom výmeny sa stavajú do cesty prekážky, jednak prirodzené, jednak inštitucionálne. Tieto potom v ďalšom podrobnejšie rozvádza.

V tretej časti, nazvanej *Perspektívy budúcnosti*, autor rozoberá aktuálnu problematiku spisovateľov, vydavateľstiev, kníhkupectiev, knižnic a čitateľov. Z hľadiska vydavateľského rozlišuje predovšetkým tri typy kníh: čo majú bezprostredne úspech, čo ho majú na diaľku, a napokon tie, čo stroškotajú. Ohľadom úspešných kníh rozoznáva opäť tri podtypy: 1. „údernícke knihy“, ktoré pomerne rýchlym predajom zaručujú veľmi rýchle vysokú rentabilitu; 2. základné knihy, ktoré zabezpečujú pomerne plynulú rentabilitu a napokon 3. „bestseller“ ako forma najšpekulatívnejšieho úspechu kombinuje oba typy. Trend rentability spomenutých typov kníh ilustruje autor názorne na viacerých diagramoch. V ďalšom sa dotýka dosť chýlostivých otázok edičnej politiky. Jednou z nich je moment vydavateľského rizika. A tento moment sleduje autor vo dvoch reláciách — pri programovaných a neprogramovaných edíciách a reedíciách. O výške nákladov kníh a ich rentabilite rozhoduje do značnej miery aj postoj a reakcia publika. V tejto súvislosti sa autor bližšie zaoberá pojmom a charakteristikou publika, ktorým rozumie relatívne úzku a rozptýlenú sociálnu skupinu, príslušníci ktorej sú priamo zainteresovaní o určité knihy a sú schopní vedome a samostatne reagovať na lektúru kníh. Pokiaľ vysondoval jednotlivé druhy publika, rozoznáva publikum reálne (klienti kníhkupectiev), vzdelanecké (schopné vynášať motivované úsudky o svojej lektúre) a vlastné čitateľské publikum. Toto zrejme má určité kritériá spoločné s ostatnými druhmi publika. V ďalšom skúma autor postoje jednotlivých druhov publika k masovo šírenej knihe, akou je predovšetkým „bestseller“ a „paperback“. V súvislosti s masovým rozšírením knihy venuje autor obsiahlu a hlbšiu pozornosť kníhkupectvám ako sprostredkovateľom medzi výrobcami knihy a ich spotrebiteľmi. Využívajúc výsledky ankety v Bor-

deaux uvádza tieto typické črty kníhkupectiev: esteiika tak vonkajšieho výzoru ako aj predaja, určitý stupeň uvedomenia, ktoré sa javí v tom, ako kníhkupec pozná a ovláda svoje reálne publikum, postoje kníhkupectvu ku klientom (aktívne, pasívne) a napokon spôsobilosti kníhkupectvu vedome sa orientovať na určité publikum a schopnosť vytvoriť optimálne podmienky vo forme dialógu medzi výrobou a spotrebou. Kvantitatívne a kvalitatívne rozdiely medzi tradičným kníhkupectvom dneška a progresívnym kníhkupectvom zajtrajška sonduje autor jednak po linke ekonomických, jednak po linke ideologických aspektov. Sociológ totiž pri hodnotení kníhkupectiev postupuje inak ako štatistik, ktorý sa zameriava na ekonomický aspekt. Pre sociológa kniha nie je iba výrobkom a predmetom spracovania a predaja, lež je vozidlom myšlienok. Kníhkupec, ktorý ich distribuje, sa ocitá na okraji refaze komunikácií, informácií a výmeny kultúrnych hodnôt. Kníhkupec je v bezprostrednom kontakte s čitateľom a to je veľmi vážny moment v sociológii knihy a čitateľa. Kníhkupec sa považuje za činiteľa permanentnej kultúrnej akcie, ktorá neprestáva aktom predaja knihy. Na ňu sa pripája ďalší šíriteľ čítania — knihovník. Autor celkom správne podotýka, že zriaďovať verejné knižnice a otvárať nové kníhkupectvá je únosné iba tam, kde existujú v sociálnom prostredí kultúrne okruhy, potrebné pre literárnu výmenu. Kníhkupectvá a knižnice môžu účinne spolupracovať tam, kde vytvoria optimálne podmienky tejto výmeny. Je pozoruhodné, že za najúnosnejšie miesta pre takúto plodnú spoluprácu autor považuje pracoviská a vyzdvihuje veľkú dôležitosť závodných knižníc.

V poslednej kapitole, nazvanej *Za nový dialóg*, skúma autor situáciu spisovateľov, problém postoja kritiky voči literatúre a napokon analyzuje aj situáciu čitateľov. Rozoberajúc situáciu spisovateľskej obce, všima si Escarpit podmienok úspechu spisovateľov, rentability literárnej tvorby a edičnej politiky. Terajšiu situáciu spisovateľov navrhuje Escarpit riešiť reintegráciou spisovateľa do obchodného okruhu knihy a rentabilitu literárnej tvorby navrhuje riešiť spoločne s edičnou politikou. Autor správne pripomína, že spisovateľom nestačí dať iba prostriedky, aby mohli žiť z pera, lež treba im zabezpečiť ich profesii primeranú životnú úroveň. V ďalšom horlí autor za takú literárnu kritiku, ktorá by korenila vo vnútornom poznaní a vo využívaní skúseností masového čitateľstva. V tejto súvislosti s uznaním kvituje, že v socialistických krajinách organizujú systematické kontakty medzi spisovateľmi a pracujúcimi v rôznych prostriediach. Až sa vytvoria lepšie podmienky pre spisovateľov a literárnych kritikov, aj literárne ceny získajú nový zmysel a výraz. Na to prechádza k aktuálnej problematike čitateľov. Tu trpezivo konštatuje, že aj keď sa radikálne zmení situácia knihy, jej vydávania a rozširovania, keď kniha bude môcť cirkulovať medzi všetkými ľuďmi a sprostredkovať im „posolstvo informácie a

kultúry“, aj vtedy budú aktívni i pasívni čitatelia. Predvída však, že zároveň s revolúciou knihy zmenia sa pomery aj v čitateľskej obci. No, táto revolúcia rozhodne vyžaduje skončovať s predsudkami, s fetišizmom a s fanatizmom knihy. Autor je optimisticky presvedčený o tom, že aj v doziernej budúcnosti vlastnou funkciou knihy zostane komunikovanie informácií medzi všetkými ľuďmi. Keby túto funkciu prestala plniť, nech by bola akokoľvek krásna svojím výzorom a šľachetná svojím obsahom, bola by čirou mŕtvou váhou papiera, pokladom bez duše.

Ako vidieť z uvedeného obsahu recenzovanej knihy, autor koncipoval svoje dielo o sociológii knihy komplexne, avšak skôr do šírky než do hĺbky pertraktovaných problémov. Hneď však mu kriticky zazlievame, že ak preštudoval toľko literatúry o knihe a vykonal zaiste mnoho sociologických výskumov o spoločenskom pôsobení knihy, nikde sa nepokúša ani o jej definíciu, ani o jej charakteristiku. No, podľa autorových aspektov, vývodov a záverov by sme mohli knihu definovať takto: Je to neperiodická publikácia, ktorej myšlienkový obsah, vyjadrený graficky, slúži ako nástroj šírenia akýchkoľvek poznatkov, výchov, ideologického a politického boja a sprostredkuje ho jej vonkajšia forma (písacia látka, forma zväzku, tabuľky, tlač, väzba, typografická úprava a pod.). A hoci autor miestami aj zabieha do histórie knihy a jej vývinu, predsa len

cieľ tejto publikácie — zdôvodniť revolučný prerod knihy — mu neumožnil bližšie a hlbšie sa zaoberať výmerom knihy. Za to dost obširne sa zaoberá najmä edičnou stránkou knihy, analyzuje jej druhy, jej funkcie, sleduje dosť detailne cirkuláciu knihy a jej cesty od spisovateľa cez medzičlánky k čitateľom. V tejto súvislosti síce pomerne obširne hovorí napr. o knihkupectvách, no veľmi skúpo o knižniciach, najmä o nových formách a metódach práce s knihou a s čitateľmi. Spomedzi funkcií knihy nespomína napr. dosť závažnú biblioterapeutickú funkciu, ktorá je už dnes dokázaná konkrétnymi výskumami v nemocniciach, liečebniach a najmä na úseku psychiatrickej liečby pacientov. Po stránke metodickej by sa dalo azda autorovi vyčítať, že sa vo svojej publikácii príliš opiera a takmer výlučne o štatistickú metódu a obchádza neprávom ostatné metódy sociologického výskumu. Zdá sa mi, že autor značne preceňuje dosah a účinky „paperbacku“ a revolúciu knihy vidí predovšetkým v lacných zošitových vreckových vydaniach. Nie sme spokojní ani s jeho vymedzením „publika“, ktoré delí na reálne, vzdelanecké a čitateľské, pričom ich kritériá sa vzájomne prekrývajú. Spomenuté kritické výhrady a výčitky však nijako neznižujú hodnotu a kvalitu tejto inak veľmi aktuálnej, pútavej a zaujímavej sociologickej publikácie, lektúru ktorej vrelo odporúčame každému, čo má hlbší záujem o sociológiu knihy a literatúry.

Ignác Gašparec

Zprávy a informace

Sociologie — věda nebo šarlatánství? (Diskuse o sociologii v Polsku)

Zamyslíme-li se nad otázkou příčin a podmínek obnovení a rozvoje československé sociologie v posledních letech, nebude nadšázkou, jestliže významné místo mezi nimi přisoudíme vedle celé řady dalších okolností rovněž vlivu polské sociologie. Už v době, kdy u nás ještě oficiálně platilo, že veškerá sociologie je buržoazní pavěda a kdy mnozí naši samozvaní teoretici ochránci čistoty marxismu, kteří dnes pro změnu zase horlivě „organizují rozvoj sociologie“, nešetřili kritickými výtkami na adresu polských sociologů, se v Polsku tvořil v historii vlastně poprvé model rozvíjení sociologické práce v socialistických podmínkách. To byl první a svým dosahem nejzávažnější přínos polských sociologů, na který jsme i u nás, bohužel až po zbytečně dlouhém zdržení, mohli navázat. Druhou, konkrétnější formou vlivu polské sociologie na sociologii naší, která se však v širší míře začala uplatňovat až v posledních několika letech, jsou přímé styky polských a československých sociologů, z nichž si naše strana vždy odnášela mnoho

poučeného pro vědeckou a pedagogickou práci. Konečně snad nejintenzivněji a v nejširším měřítku se působení polské sociologie u nás prosazuje prostřednictvím dosud vydaných překladů děl polských sociologů. Na budoucí rozvoj naší sociologie nezůstane rozhodně bez vlivu, že prakticky celá nejmladší generace československých sociologů (dnešní studenti sociologie) se seznamuje se základními sociologickými poznatky převážně z přeložených prací polských autorů a že rovněž široké vrstvy zájemců o sociologii u nás se setkávají s prvními informacemi o této vědě ve zmíněných knihách. Jakkoli dnes už českoslovenští sociologové nejsou v situaci, kdy by museli od svých polských kolegů cenné zkušenosti a poznatky pouze přijímat, jakkoli sami naši polští přátelé vyslovují o soudobé československé sociologii vysoce pozitivní soudy a nejednou zdůrazňují, že za podmínek, v nichž se dnes polská sociologie ocitá, očekávají od nás pro svou práci mnoho podnětů, přesto stále má svůj smysl a význam sledovat všechno významné, co se dnes v polské sociologii děje, čerpat a učit se z jejich zkušeností, a to jak pozitivních, tak negativních. Z tohoto

důvodu stojí nesporně za povšimnutí diskuse o současném stavu polské sociologie, která od počátku roku 1967 probíhá na stránkách několika polských kulturně politických týdeníků. Tato diskuse svědčí o tom, že před sociologií v Polsku se po jejím desetiletém úspěšném rozvoji začínají vynořovat jisté problémy, které je třeba řešit, nemá-li dojít k její stagnaci.

Nejprvým podnětem k diskusi byl snad už fingovaný rozhovor s „nejmenovaným sociologem“, nazvaný *Královna věd*, který v silvestrovském čísle známého varšavského týdeníku *Polityka* (č. 53, roč. X, 31. XII. 1966) publikoval autor, jenž píše pod pseudonymem Jan R. m. Neobyčejně vtipnou formou a s nadsázkou, která je pro silvestrovské vydání přípustná a žádoucí, si v něm dělá legraci z některých motivů, proč se lidé věnují sociologii jako svému povolání, z některých výzkumů, kterými se sociologové zabývají a pro něž vypracovávají co nejpřesnější metody zkoumání, o nichž je však předem jasné, že povedou k výsledkům zcela banálním, z tendence zakládat stále nová sociologická pracoviště a ústavy s různými úzce specializovanými odděleními, pododděleními, kabinety apod., z mánie vymýšlet pro označení prostých věcí složité a pokud možno nejméně obvyklé termíny a nakonec i z jisté nesnášenlivosti, která mezi různými sociologickými pracovišti i jednotlivými osobnostmi polské sociologie existuje. (Rozhovor, jak je snad zřejmé, postihuje nejen nedostatky sociologie, a nikoli pouze nedostatky sociologie polské; proti žádnému z uvedených neduhů nejsme pochopitelně imunní ani u nás.)

Skutečným zahájením polemiky týkající se především současného stavu polské sociologie a jejích perspektiv byla rozsáhlá stať Bogdana Molińskiego, pracovníka Lodžské university a Polské akademie věd, asistenta známého polského sociologa profesora J. Chałasińskiego, nazvaná *Exploze sociologie*, otištěná v týdeníku polských katolíků *Kierunki* (č. 3, roč. XII, 15. I. 1967). Moliński vychází z kritiky příliš optimistického hodnocení dosavadního vývoje polské sociologie, jejích výsledků i perspektiv, které se podle jeho názoru v poslední době projevuje v recenzích sociologických děl, v článcích, které referují o výsledcích výzkumů různých vědeckých pracovišť i ve výpovědích samotných sociologů. Jako příklad takového hodnocení uvádí názor presidenta Mezinárodní sociologické asociace prof. Jana Szczepańskiego, zástupce ředitele Filosofického a sociologického ústavu Polské akademie věd, vyslovený v rozhovoru otištěném ve varšavském týdeníku *Kultura* (č. 49, roč. IV, 4. XII. 1966) a názor profesorky Varšavské university Niny Assorodobrajové, vedoucí katedry dějin sociálního myšlení, z jejího projevu na III. polském sociologickém sjezdu v únoru 1965. Moliński s tímto optimistickým hodnocením nesouhlasí a tvrdí, že zejména mezi sociology nejmladší generace se stále častěji objevují pochybnosti o účelnosti omezených sociologických výzkumů, či spíše o způsobu, jakým jsou nejčastěji

prováděny, a že v širší veřejnosti se začíná projevovat krize důvěry v polskou sociologii. Údajně těžkosti, se kterými zápasí dnešní sociologie v Polsku, neplynou podle Molińskiego z toho, že by tato disciplína neměla bohaté a vynikající domácí tradice, leč z toho, že se prý na tyto tradice nedostatečně navazuje a že se na ně zapomíná. Jako nejvýznačnější reprezentanty, spjaté nerozlučně s počátky a zároveň s nejlepším obdobím ve vývoji polské sociologie, jmenuje Moliński tyto autory: L. Petrażyckiego, L. Gumpłowicze, L. Krzywického, E. Abramowského, K. Kellese-Krauze, F. Bujaka, F. Znanieckiego, J. S. Bystronę, S. Czarnowského, B. Malinowského, S. Rychlińskiego, S. Ossowského a J. Chałasińskiego. Tento vrchol rozvoje polské sociologie spadá podle Molińskiego do období mezi první a druhou světovou válkou, kdy její náplní byly „komplexní terénní výzkumy lokálních (hlavně vesnických) společenství a lidových kultur, zpracované později v řadě velkých sociologickoantropologických monografií, shromažďování biografických materiálů a memoárů, které uváděly do okruhu vědeckých zájmů problematiku základních vrstev polské společnosti — rolnictva a dělnictva, i rozsáhlé a metodologicky diferencované empirické studium problematiky mladé generace a procesů kulturních přeměn, které bylo zároveň proniknuto všestrannou a originální humanistickou reflexí“. Tento zdárný rozvoj, kdy polská sociologie patřila ke špičce sociologie světové, byl přerván II. světovou válkou. Po ní byla sice sociologická práce reaktivována (což bylo spjaté podle Molińskiego hlavně se jménem prof. Chałasińskiego a s jeho Sociologickým ústavem při Lodžské universitě), avšak po krátké době opět na sedm let — až do roku 1956 — uměle potlačena. Jakkoli od roku 1956 byla během dvou let polská sociologie na universitách a ve vědeckých ústavech znovu obnovena, její profil se změnil. Domácí sociologické tradice byly podle Molińskiego přerušeny nejen v oblasti empirických výzkumů, ale i v oblasti didaktické, a na jejich místo prý nastoupilo to, co zmíněný autor nazývá proamerickou fixací. Moliński obviňuje polské sociology, kteří si vysloužili vědecké ostruhy po roce 1957, že neuznávají vlastní domácí tradice, že však vynikají devótním vztahem k americké sociologii. To se prý projevuje dvoji formou: jedni věnují všechny svoje schopnosti krajnímu empirismu, zatímco druzí vidí svoje poslání v konstruování největší, nadčasové a mimoprostorové syntézy všeho se vším. Moliński ovšem uznává ještě existenci skupiny třetí (tam nesporně počítá i sebe). Je to skupina normálních sociologů, kteří se „častěji vracejí k domácím tradicím a s větší distancí chápou všechny krajnosti, včetně amerických.“ V této souvislosti kritizuje Moliński rovněž doc. Zygmunta Baumana, vedoucího katedry obecné sociologie na Varšavské universitě, že sice ve své starší práci *K soudobým otázkám americké sociologie* zaujímá k sociologii v USA kritické stanovisko, že však „tato kritika není prvním krokem směrem

k polským sociologickým tradicím, není začátkem návratu k širšímu zájmu o složitou a specifickou problematiku polské současnosti.“ Moliński vytýká dnešním polským sociologům, kteří studovali delší či kratší čas v USA, že se negativně liší od těch svých krajanů, kteří tak činili před II. světovou válkou. Ti prý během svého pobytu v USA prováděli konkrétní výzkumy týkající se vybraných aspektů amerického života a vraceli se do vlasti s vlastními vizemi americké skutečnosti. „Dnes polský sociolog v USA neprovádí samostatné výzkumy americké společnosti, ale především studuje americkou sociologii. Když pobývá v Americe, poznává americkou společnost, a to jaksi náhodně, prostřednictvím americké literatury. Při svém návratu do vlasti přiváží s sebou nikoli obraz americké společnosti, leč americké sociologie, a bednu literatury. Tato sociologická literatura je hlavním předmětem jeho zájmu.“ Čemu to může sloužit, to prý dokazuje delší citát z jedné stati docenta Varšavské university Alexandra Matejka, který podle Molińského vyniká nejasností a nepřesností.

Závěrečná část obsáhlé Molińského stati je věnována dalším útokům na Z. Baumana a vůbec na styl, jaký převládá v pěstování sociologie na Varšavské universitě. Baumanovi se vytýká, že když se v již jmenované práci zabýval otázkou hodnotící a nehodnotící, angažované a neangažované sociologie, neopíral se ve svých závěrech o dřívější polské práce Gumplowiczovy, Znanieckého, Czarnowského, Chałasińskiego a Ossowského (je příznačné, že z žijících sociologů je uváděn pouze Chałasiński), nýbrž že k tomu potřeboval nejnovější práce Myrdalovy, Lernerovy, Millsovy, Dahrendorfovy, McKinného a Parsonsovy. Moliński dále cituje Baumanovy názory z roku 1960, že během několika let se sociologie v Polsku dokázala stát významným činitelem společenské praxe a že seznam otázek důležitých pro socialistické budování, jimiž se sociologové zabývají, je už dnes — teprve tři roky po zahájení práce prvních sociologických kateder a ústavů v Polsku — značně obsáhlý. Z těchto myšlenek vyvozuje Moliński zcela nelogickou a pro objektivního čtenáře velmi překvapivou a nespravedlivou otázku: „Nesugeruji náhodou tyto věty, že v mínění jejich autora je zrod polské sociologie nerozlučně spjat s událostí takového významu, jakou bylo to, že se on osobně objevil na sociologické aréně jako docent této vědy?“

Výchově mladých sociologů na Varšavské universitě se vytýká, že je opět díky zejména Baumanovi amerikanizována a že místo toho, aby se sociologická pracoviště této university věnovala studiu dějin polské sociologie, monografickým pracím o současných polských vesnicích a komplexním výzkumům malého města v předvečer jeho vzestupu na úroveň velkého průmyslového centra (což se dělá na Lodžské universitě), velké kariéry zde dosáhla Festingerova teorie poznávací disonance, koncepce všezahrnujícího odcizení a teze, že pro sociologii je vhodné kyberne-

tické rozdělení skutečnosti na sféru oběhu informací a sféru oběhu energie.

Naopak, jako příklad správně pracujících institucí, které se hlásí k postulátům rozvíjení antropologických terénních monografií, uvádí Moliński Výbor a pracoviště výzkumů industrializovaných oblastí při první sekci společenských věd Polské akademie věd, sociologické oddělení Slezského ústavu, sociologické oddělení Poznaňského ústavu, jakož i katedru sociologie práce a katedru organizace průmyslu na ekonomické fakultě Lodžské university.

Výtky na adresu polské sociologie shrnuje Moliński nakonec do těchto šesti bodů: 1. Sociologie ve svých počátcích vyrůstala z reformátorských snah, měla nonkonformistický ráz. Dnes je stále více nástrojem konformismu. (Jak tento konformismus polské sociologie chápe, Moliński bohužel vůbec neuvysvětluje.) 2. Od roku 1957 došlo v Polsku k přerušení domácích sociologických tradic. 3. Prováděné sociologické výzkumy jsou náhodné a bezplánovité, a neexistuje dostatečné sepětí mezi soudobou sociální teorií a výsledky těchto výzkumů. 4. Sociologický jazyk se stále více vzdaluje skutečnosti. 5. Rychlejším tempem přibývá analýz a studií založených na jiných dílech než komplexních výzkumů konkrétních problémů sociálního života. 6. Největšími soudobými úspěchy polské sociologie jsou antropologické terénní monografie a shromažďování autobiografických a memoárových dokumentů.

Prvním ohlasem na Molińského stat byl článek Z. Baumana *Stanisław Ossowski a sarmatismus* (Kierunki č. 3, roč. XII, 29. I. 1967). Je velmi stručný a ohrazuje se pouze proti jedné věci z Molińského úvah: proti způsobu, jakým se jejich autor snaží využít myšlenek zemřelého prof. Ossowského k podpoře názorů, které jsou podle Baumana s těmito myšlenkami neslučitelné. Bauman na několika citátech z Ossowského díla dokazuje, že tento vědec nikdy nelpěl pouze na domácích tradicích, leč že právě naopak zdůrazňoval, že tyto tradice musejí být neustále spojovány se vším pozitivním a podnětným, co se ve světové vědě bez ohledu na národní a státní hranice objeví. Baumanův článek je zakončen jistě nikoli neodůvodněným varováním: „Moliński je, jak sám píše, jedním »z nejmladších«. Proto si možná nepamatuje, jaká společnost se obvykle kvapně sbíhá okolo praporu, kterým tak bezstarostně mává. Je tudíž možné v jeho případě považovat za projev mladické nevědomosti to, co u lidí, kteří jsou starší než on, by muselo být považováno za hřích pro vědce a vlastence neodpustitelný, zvaný obskurantismus.“

V tomtéž čísle jmenovaného časopisu je otištěna Molińského replika na Baumanův článek, nazvaná *Kapitán Nut a sociologie*. Kromě několika ostrých, čistě osobních útoků na Baumana tato stat nic nového nepřináší a k meritu diskuse proto nijak nepřispívá.

Dalším příspěvkem do diskuse o polské sociologii byly dva články Ryszarda Turského, pracovníka jednoho ze sociologických

kých oddělení Polské akademie věd, v časopise *Argumenty*. V prvním z nich, nazvaném *Exploze nejen sociologie* (č. 7, roč. XI, 12, II. 1967), píše, že ačkoli je B. Moliński vědeckým pracovníkem, jeho formy přístupu k protivníkům a jeho způsoby dokazování mnoha základních tvrzení v článku *Exploze sociologie* jsou v zásadním rozporu s elementárními hodnotami, které se všeobecně věd a vědcům připisují. Turski dodává, že by se ovšem čtenáři mohli oprávněně pozastavovat nad tím, proč věnuje pozornost článku, který tak negativně hodnotí. A vysvětluje: „Soudím, že obsahuje takové množství společensky negativních jevů, že nemůže být považován za bezvýznamný fakt. A kromě toho se domnívám, že ve veřejném vystoupení B. Molińskiego vykrystalizovaly v poměrně značně vyzrálé formě některé obecnější negativní sociální mechanismy projevující se při formování nikoli pouze soudobé polské sociologie, leč i řady jiných společenských věd a rovněž mnoha uměleckých odvětví.“ Než se však pustil do kritického rozboru samotných názorů Molińskiego, podává Turski stručný přehled dosavadního vývoje polské sociologie od roku 1956 a jejích nesporných úspěchů.

Ve svém druhém článku otištěném v *Argumentech* a nadepsaném *Taktika a věda* (č. 8, roč. XI, 19. II. 1967) Turski píše, že velký rozvoj polské sociologie posledních deseti let se pochopitelně neobešel ani bez jistých nedostatků a chyb. Je ovšem nepravdou tvrdit, že si to sami sociologové neuvědomují. Vědecká kritika vlastních výsledků je v sociologii rozvinuta přinejmenším právě tak, jako v ostatních vědách. „Ale vedle tohoto vědeckého, systematicky se obohacujícího hlavního směru kritické reflexe sociologů nad stavem a perspektivami jejich vědeckého odvětví je možno rovněž rozlišit jiný, popravdě řečeno vedlejší a snad dokonce periferní, avšak dosti široký směr kritického postoje vůči soudobé polské sociologii, manifestovaný některými sociology. Tento druhý směr se neprojevuje prostřednictvím vědeckých publikací (a to nikoli v důsledku nějakých „objektivních těžkostí“), je však aktivně propagován pomocí prostředků masového sdělování, hlavně pomocí některých týdeníků. Je to směr krajně kritický vůči soudobé polské sociologii a převážně nedisponující aparátě vědecké argumentace.“ Za nejlepší formu odstraňování zmíněných nedostatků pokládá však Turski nikoli tento směr, tj. „publicistickou proceduru hledání vědecké pravdy v sociologii“, která spíše napomáhá upevňování různých mýtů a stereotypů, nýbrž vlastní vědeckou práci sociologů. V další části svého článku Turski přesvědčivě vyvrací nepodloženost útoků Molińskiego na názory N. Assorodobrajové, Z. Bauman, A. Matejka a J. Szczepańskiego, a rovněž na ideové a vědecké zaměření a pedagogické působení kateder sociologie na Varšavské universitě.

Když uzavírá svůj kritický rozbor, upozorňuje Turski znovu na společenskou nebezpečnost Molińskiego názorů. Zvláště si

všímá ničím nepodloženého obvinění polské sociologie z proamerické fixace. „Moliński pojal problém proamerické fixace typicky iracionálně, ačkoli — kdyby byl vynaložil minimální úsilí — mohl k němu přistoupit racionálně. Mohl například analyzovat třeba sociologické knižní publikace téměř výlučně nebo převážně založené na americké sociologické literatuře a dokázat eventuálně jejich zbytečnost nebo pramennou omezenost. Četl jsem tyto práce — s výjimkou knihy B. Molińskiego *Osobnost. Historie. Umění...*, která, jak vyplývá z bibliografie, je rovněž značně „amerikanizovaná“ —, avšak nesoudím, že by potvrzovaly tezi o devotním vztahu polských sociologů k americké sociologii. Už v prvních větách svého článku Moliński zdůrazňuje, že se polská sociologie stala jak organizačním, tak i teoreticko-metodologickým vzorem pro sociologii, jež se rozvíjí v jiných socialistických zemích. Je tudíž zřejmé, že jeho činnost zaměřená proti proamerické fixaci polské sociologie obsahuje ideologické a politické varující funkce, a to nejen v domácím měřítku, že objevuje hrozbu náklady ve vlastním táboře.“

Další dva diskusní příspěvky byly otištěny opět v týdeníku *Kierunki* (č. 8, roč. XII, 19. II. 1967). Je to předně článek studenta III. ročníku sociologie na Varšavské universitě Jacka Orlika, který se plně staví za kritickou část Molińskiego statí a pokládá ji za demaskátorství v nejlepšího slova smyslu. Kritické výtky na adresu soudobé polské sociologie a zejména na adresu sociologů Varšavské university se snaží podpořit svými vlastními zkušenostmi ze studia. Pokud jde o pozitivní návrhy Molińskiego (zdůrazňování návratu k některým tradičním sociologickým metodám), má k nim Orlik výhrady. Jeho článek je naplněn obavou, že sociologové z university, na které studuje, se postaví k celému Molińskému vystoupení apriorně zamítavě, a dosavadní stav na tomto pracovišti, který nazývá „marasmem a duchovní prázdnotou“, potrvá i nadále. Celkově Orlikův článek nové podněty nepřináší a místy je poznamenán značnou naivitou. Dokazuje to nejlépe např. toto místo z jeho příspěvku: „B. Moliński v článku *Exploze sociologie* formuluje některé své názory krajním způsobem. Na to má jako publicista právo. Z. Bauman ve svém dopise vyjádřil rovněž krajní názory. I on má na to právo. Avšak rozdíl mezi Molińským a Baumanem spočívá v tom, že první z nich ve svých úvahách neopouští sféru úvah sociologických či metasociologických, zatímco druhý přenáší diskusi na úroveň politickou. To je chvat nejen smutný, leč rovněž nepřipustný.“ Jakoby nebylo jasné, že už první Molińského vystoupení se řadou svých aspektů zcela zřejmě ocitlo na politické úrovni.

Druhým příspěvkem je článek tří mladých sociologů, kteří pracují na Varšavské universitě jako asistenti, Renaty Siemienské, Andrzeje Tyszky a Krzysztofa Zagórskeho. Podobným způsobem, jak to učinil už R. Turski v *Argumentech* dokazují, že většina útoků Molińskiego na jednotlivé

představitele polské sociologie a na badatelské zaměření některých sociologických pracovišť je neoprávněná a podložena fakty velice chatrnými. Meritorní diskuse o skutečných problémech rozvoje polské sociologie není podle těchto autorů na základě zmíněného článku možná „neboť jeho tón a charakter argumentů svědčí o tom, že autorovi nejde ani tak o dobro vědy, jako spíše především o snahu zdiskreditovat v očích zainteresovaného čtenáře několik osob, institucí a pracovišť.“

V diskusi pak dále svými příspěvky pokračovali Marcin Drogomir, Edmund Mokrzycki, Alfred Łaszowski a Leon Brodowski. Z našeho hlediska za poněkud podrobnější zmínku stojí především stať E. Mokrzyckého z katedry odvětvových sociologií Varšavské university ve známém varšavském týdeníku *Kultura* (č. 12, roč. V, 19. III. 1967), nazvaná *Královna věd nebo šarlatánství? V tom stadiu rozvoje, ve kterém se dnes ocitá sociologie u nás, je to podle mého názoru příspěvek z celé diskuse nejzávažnější.*

Mokrzycki v něm nejprve ukazuje, v jakých krajnostech se v posledních deseti letech pohybovalo veřejné mínění v Polsku ve svých názorech na sociologii. Od přesvědčení o její všemocnosti, o tom, že vyléčí všechny neduhy společnosti, od nadšení z jejich závěrů, od její módnosti, což vše bylo rozšířeno v prvním období jejího rozvoje po roce 1956, až po dnešní názory, že sociologie zklamala, nesplnila očekávání, že sociologové jsou šarlatáni, prostě až k všeobecně propukající módě kritiky sociologie. Obě krajnosti jsou podle Mokrzyckého mýty utvořené zcela neracionálně. Žádný z polských sociologů nikdy netvrdil, že sociologie je všemohoucí, a také v současné době není možno házet všechny lidi, kteří se zabývají sociologií, do jednoho pytle. Existují — jako ostatně ve všech pracovních a vědeckých odvětvích — sociologové dobří a sociologové špatní. Není proto dnes žádný důvod zatračovat celou polskou sociologii. Nicméně jistou dávkou odpovědnosti za současný kritický stav polské laické veřejnosti k sociologii nesou sami sociologové. Spočívá v tom, že se nedokázali včas distancovat od skutečných šarlatánů v sociologii, od slabých prací a od neseriózních výzkumů. V době módnosti sociologie a velké poptávky po socioloziích v různých institucích proniklo do této disciplíny mnoho nekvalifikovaných „nadšenců“, kdekdo se vydával za sociologa, přednášel o sociologii apod. Dnes se tato situace mstí. Šarlatáni byli veřejným míněním prokouknuti, a není nic snadnějšího než připsat jejich vlastnosti všem polským sociologům. Přispívá k tomu i skutečnost, že se v Polsku dosud nepodařilo prosadit nějakou formu ochrany povolání sociologa.

Otázka je ovšem — jak uvádí Mokrzycki — o to složitější, že ani úroveň lidí, kteří v poslední době vycházejí z universit jako absolventi sociologického studia, není dostatečná: „...nejdou zpravidla náležitě připraveni k samostatnému poskytování jakýchkoli služeb sociálního inženýrství. Nedisponují

prostě příslušnými dovednostmi.“ Mají poměrně dobré obecné znalosti o mechanismech lidského chování, jež však samy o sobě k plnění sociotechnických funkcí nestačí. Nedostává se jim dostatečných znalostí oněch konkrétních sociálních problémů dnešního Polska, jimiž se budou zabývat, schází jim příslušné metodologické dovednosti, které umožňují samostatně provádět výzkumy.

Mokrzycki se velmi kriticky zabývá rovněž polskou sociologickou knižní produkcí, v níž je podle něho mnoho prací velmi nízké hodnoty a společensky bezcenných. Jednou z příčin tohoto stavu je podle něho „...téměř úplný zánik kritiky. Ze sociologických časopisů zmizely nejen rubriky polemik, ale i samy polemiky. Recenze se dělí do dvou kategorií: bezbarvé, často povšechné a málo užitečné »objektivní« referování o obsahu knih, a mdlé vychvalování, uvádějící do rozpaků svou naivitou a nedostatkem důkazů“. Téměř nikdy se neobjeví kritika, která by vytýkala autorovi špatnou práci, fušerství a spěch. Přitom knih vyznačujících se těmito rysy není málo.

Přesto čas od času dochází mezi polskými sociology k ostrým polemikám. To však podle Mokrzyckého není projev snahy o řešení meritorních otázek, nýbrž tendence očerňovat protivníky a dokázat veřejnosti, že nositeli nedostatků, jimiž sociologie trpí, jsou „ti druzí“ a jejich pracoviště. Mokrzycki svůj článek uzavírá takto: „V Polsku existuje sociologie dobrá i špatná, sociologie, která se zabývá obtížnou problematikou, i sociologie, která se jí snaží vyhnout. Existují díla společensky hodnotná a teoreticky významná, a existují díla po všech stránkách slabá. Avšak hranice mezi těmito sociologiemi se nekryje s hranicí mezi školami, metodologickými tendencemi nebo pracovišti. Žádná ze škol, ani žádná z pracovišť nemá monopol ani na práce slabé, ani na práce hodnotné.“

Nakonec si všimněme posledního příspěvku, který byl v diskusi o polské sociologii do doby, kdy píšeme tyto řádky, publikován. Je to opět rozsáhlá stať hlavního iniciátora diskuse B. Molińského, otištěná zase v týdeníku *Kierunki* (č. 15, roč. XII, 9. IV. 1967) a nazvaná *Ještě jednou o „explozi sociologie“*. V její první části se Moliński snaží vyrovnat s některými svými kritiky, zůstává v podstatě na pozicích, které zaujal už ve svém prvním článku, rozdíl je však v tom, že forma jeho vystoupení je tentokrát o něco slušnější. Zajímavější je druhá část jeho stati, kde se snaží blíže vysvětlit, co rozuměl tím, že úspěchy polské sociologie (její tzv. exploze) jsou pouze úspěchy jejího institucionálního a kádrového rozvoje, nikoli však úspěchy vědeckými. Moliński se domnívá, že soudobá polská sociologie ničím nepřispívá k teoretické analýze takových problémů, které byly vždy v historické tradici této sociologie živé a které rovněž byly v centru pozornosti jejích hlavních představitelů. Má na mysli problém národa, generace a výchovy. Domnívá se, že pro praktický společenský život zůstávají i dnes tyto otázky otázkami klíčovými.

Se zvláštním důrazem rozebírá příčiny, proč se má dnes polská sociologie zabývat problematikou národa, a píše: „Národ, patriotismus, polskost — pojmy, které bývají často uváděny jako konečné argumenty, a to jak pro cíle nejvznešenější, tak pro cíle nejtriviálnější — nebyly už dlouho předmětem věčné sociologické analýzy. Právě dnes, v okamžiku, kdy na světové politické scéně sílí tlak státu, který rozhodně navazuje — zejména při výchově mladé generace — na celou národní historickou tradici včetně toho, že združuje roli vojenského faktoru v jejím rámci (má na mysli NSR — J. S.), vyžadují otázky národa, patriotismu a polskosti řady jednoznačných sociologických řešení.“ Podle Moliňského by sociologie měla odpovědět hlavně na tyto otázky: jaké národní a historické sebevědomí má a o jaké tradiční i soudobé kulturní hodnoty se opírá polská společnost na prahu druhého tisíciletí své existence a jak se v soudobé polské společnosti slévá vlastenecké uvědomění s uvědoměním socialistickým. Vzorům zpracování těchto otázek by podle Moliňského měla být starší práce J. Chałasińskiego, nazvaná *Polsko-německý antagonismus v tovární osadě „Kopalnia“ v Dolním Slezsku*.

Druhým problémem, kterému se má soudobá polská sociologie věnovat, je problém generace. Podle Moliňského je třeba hledat odpovědi na tyto otázky: „Jak vypadá problematika generací v Polsku 1967? Může poslední desetiletí sloužit jako symbol té generace mládeže, která dnes končí studium na vysokých školách, pracuje v průmyslových závodech nebo na vesnici? Dochází k mezivrstvové a meziregionální integraci pracující a studující mládeže v mladou generaci lidového Polska? Jaké životní normy a vzory nabízí společnost mládeži, která o sobě začíná reflexivně přemýšlet v kategoriích času — v kategoriích individuální budoucnosti a budoucnosti země? Které z těchto nabízených hodnot jsou přijímány plně, které částečně, které z nich jsou odmítány a proč? Jak se projevuje v kolektivním vědomí celé generace problém odpovědnosti za osudy země vůči celému národu a vůči generacím budoucím? Klasickým dílem polské sociologie v této oblasti, které by opět mělo sloužit za vzor soudobému zpracování, je podle Moliňského kniha *Mladá generace rolníků* od J. Chałasińskiego z roku 1938. Ta je založena především na sebraných memoárech a biografiích, kteroužto metodu — jak jsme už viděli — pokládá Moliński i v současnosti za nejvýznamnější. V této souvislosti Moliński ještě vytýká polským sociologům, že se sice zabývají mládeží, nikoli však jako generací, tj. ve všech jejích aspektech, nýbrž pouze její subkulturou, což považuje za nedostatečné.

V naší stručné informaci jsme se snažili zachytit klíčové problémy, o nichž se zatím v diskusí o polské sociologii hovořilo. Protože je pravděpodobné, že výměna názorů bude ještě pokračovat, nechceme se zatím pokoušet o její hodnocení. Přesto se však domníváme, že už nyní je zřejmé, že z uve-

dené diskuse plyne pro československou sociologii v současné etapě jejího vývoje ne jedno významné poučení. Jan Sedláček

IV. mezinárodní zasedání Korčulanské letní školy

Z iniciativy redakčního kruhu jugoslávské internacionální filosofické revue PRAXIS sešla se opět po několikaleté přestávce Letní filosofická škola v Korčule, aby pokračovala ve velmi potřebném a užitečném mezinárodním dialogu marxistů a progresivních filosofů a sociologů humanitního ražení. Ve dnech 16.—26. srpna 1967 proběhla řada přednášek, symposií a diskusí, věnovaných základnímu aktuálnímu tématu „Tvorba a zvěcnění“ i řadě tematických okruhů dílčích, za účasti více než sta filosofů a sociologů nejen z Jugoslávie, ale i z řady evropských zemí (Anglie, Francie, Belgie, Holandska, Maďarska, Rakouska, Itálie, Československa) a USA. Ze známých teoretiků se na programu podíleli např. N. Birnbaum, S. M. Eames, A. S. Kaufman a W. A. Levi z USA, L. Goldman, S. Mallet a S. Jonas z Francie, A. Künzli ze Švýcarska, E. Mandel z Belgie, T. Tucker z Anglie, R. Berlinger z Holandska, G. Semerari z Itálie, A. Heller z Maďarska, a z Jugoslávie mj. R. Supek, G. Petrović, L. Tadić, V. Korać, M. Marković, V. Milić, P. Vranický, V. Sutlić, M. Kangrga, S. Stojanović, I. Babić, D. Grlić, D. Pirjevec, V. Filipović, M. Caldaro, M. Životić, D. Šušnjić atd. Československo zde aktivně zastupovali J. Strinka z Bratislavy a J. Fibich z Prahy. Celé jednání se koncentrovalo zhruba kolem pěti tematických okruhů, kterých si nyní povšimneme zevrubněji (aniž bychom zcela přesně dodržovali posloupnost jednotlivých příspěvků).

1. Tvorba a zvěcnění

V řadě přednášek i diskusních příspěvků dotýkajících se této problematiky se stále vyhranovalo několik základních prostředků a překážek svobodné lidské tvorby (zejména umělecké a vědecké), proti nimž se obracelo ostří jejich kritiky. K hlavním formám tvůrčí osobnosti nepřátelského zvěcnění podmiňnek, nástrojů i potenci lidské tvorby zde byly zejména počítány: jednostranně striktní technizace, institucionalizace, byrokratizace, fetišizace, tlak masového konzumu a masových komunikací. Svobodná tvorba byla naproti tomu obhajována jako základní smysl humanitního vývoje a nezadatelný cíl autentického Marxova socialismu. Z jednotlivých příspěvků a názorů uvedu jen fragmentárně některé nejzávažnější a nejzajímavější. R. Supek ve svém úvodním slově poukázal na určitou krizi vize budoucnosti v procesu vývoje industriální společnosti, na polaritu mezi zvěcnováním lidských vztahů a hodnot a útekem do soukromí, a na negativní vlivy monopolu komunikačních prostředků a dogmatické atmosféry na možnosti tvorby. Naproti tomu různé formy dialogu nesporně obohacují lidskou individualitu. Filosof D. Grlić v přednášce na téma *Kreace a akce* poukázal spekulativně vyhrcoval tento zvo-

lený protiklad individuální tvorby a kolektivní akce do řady antinomií (a la polyvalentnost $\times$ monovalentnost, polyformita $\times$ uniformita, pluralismus $\times$ monismus) a akci zatlačoval jen do extrémní polohy něčeho negativního a ochromujícího možnosti další tvorby. Přitom však správně zdůrazňoval, že boj za samostatnost nemůže mít povahu nesamostatné akce a boj proti konzervatismu a byrokratismu nemůže být veden konzervativními a byrokratickými prostředky. Sociolog V. Milíč v diskusi k přednášce poukázal, že kreace i akce představují z marxistického hlediska různé druhy činnosti, jež lze hodnotit buď podle transformativní účinnosti nebo uspokojování skupinových interesů. R. Supek spatřoval jejich základní odlišnost v tom, že akce sleduje změnu předmětného prostředí, kdežto kreace má pouze komunikativní smysl. M. Kangrga ve své přednášce usiloval o filosofickou exegezi Marxova pojetí „zvěcnění“, aniž však dostatečně precizoval jeho odlišnost od „odcizení“. V. Sutlík ve své přednášce nazvané *Tvorba a zvěcnění* postavil problematiku rovněž ostře dichotomicky „za svobodu tvorby proti byrokracii“ a „za svobodu člověka proti organizaci“. Od hegelovsko-lukaczovského protikladu „intimity a pozitivivity“ přešel k rozboru z hlediska marxistické filosofie práce, podle níž práce je substancí člověka a nikoli člověk pouhou funkcí práce. S tím, jak dělnická třída přestává hrát úlohu negátora daného světa, zaniká (podle něho) vlastně dialektika v původním marxistickém smyslu. Svobodná práce představuje svobodnou hru přírodních sil v člověku a svobodný rozvoj lidských schopností. Podle Marcuseova *Programu pro neexistující socialistickou stranu* není smyslem socialismu více vyrábět a zvyšovat produktivitu práce, ale rozvíjet nové výrobní vztahy mezi lidmi a využívat volného času pro rozvoj tvorby a lidské osobnosti. Americký sociolog německého původu N. Birnbaum v přednášce *Zvěcnění jako objekt sociologické analýzy* nepřekročil rovněž hranice zcela obecných úvah o různých významech zvěcnění a konstatoval, že chybí konkrétní výzkumy problému. Upozornil však na opomíjený fakt, že zvěcnění není pouze objektem, ale i překážkou sociologických výzkumů. Tak například nedostatečná pozornost věnovaná sociální totalitě na Západě vede ke konstruování abstraktních pojmů společnosti. A na druhé straně v třídních analýzách marxistů vystupují třídy jako vnější zpředmětnělé objekty zbaivené osobních, psychologických a individuálních vlastností lidí. Proti prakticistickým tendencím rozvíjet i v socialismu sociologii — podobně jako na Západě — v pouhou „administrativní vědu“, pledoval Birnbaum za humanistický pojetou sociologii, do níž by vedle historické kritiky byla zabudována i tvorba nových konkrétních utopií (futurologie). M. Marković v diskusi uvedl, že podstatou reifikace je nadvláda mrtvé práce nad živou. Ožívování humanistického myšlení vyžaduje jeho ustavičnou problematizaci, což není možné bez kritické funkce marxistické filosofie. Známy francouzský

marxista L. Goldman ve své přednášce na téma *Tvorba a zvěcnění* řekl mj., že hlavní nebezpečí dnešní masové technokratické společnosti spočívá v monopolizaci iniciativy a rozhodování na straně jedné a v permanentní tendenci k pasivitě a konformismu na straně druhé. Vývoj sociálního zvěcnění ohrožuje individuální tvorbu a vývoj a znevažuje seberealizaci člověka v nadindividuálních měřítcích. Na místo fyzického násilí nastupuje intelektuální nátlak směrem k pasivitě. Goldman přitom kritizoval z pozic humanistního marxismu řadu jednostranně strukturalistických názorů L. Althussera, obsažených v jeho posledních knihách *Pour Marx* a *Lire le Capital*, snižujících úlohu subjektu v životě společnosti a přeceňujících význam objektivních nadhistorických strukturalních faktorů. G. Petrovič se ve své přednášce obíral filosofickými otázkami smyslu a možnosti tvorby, v níž spatřoval podstatu člověka. Proti Spinozově koncepci „božství“, tvořícího něco z ničeho, definoval tvorbu jako lidskou činnost, jež vytváří kvalitativně nové hodnoty z daného. Obšírně se zabýval vznikem a vlastnostmi nového, přičemž v tvorbě spatřoval protiklad a přesah nejen práce, ale i stávajících sociálních institucí. Náš slovenský filosof J. Strínka hovořil ve své přednášce o protikladu věčně živé, otevřené a podnětující ideje socialismu a její petrifikované inkarnace v uzavřeném systému konkrétních socialistických institucí. Ideu socialismu nelze podle něho redukovat na pouhý technický projekt, jenž sám sebe svou postupnou a detailní realizací ruší, ale třeba v ní vidět též ustavičně se regenerující touhu a inspiraci lidstva, usilující o stále nové, humánnější a svobodnější formy seberealizace lidské aktivity. Vyhlašování určitých, zejména mocenských institucí za definitivní realizaci socialistických idejí přináší naopak jejich umrtvení a zneskutečnění.

2. Kulturní tvorba a společenská organizace

Tento dílčí tematický okruh se nejvíce překrýval a prolínal s předcházející ústřední problematikou, takže zde na doplnění uvedu ještě jen několik poznámek. Francouzský sociolog S. Jonas se ve svém příspěvku dotýkal rozkladu evropské civilizace, jež se ocitá tvář v tvář planetárním problémům a krizím. Technokracie vede k politické a kulturní pasivitě, konzumní společnost ke ztrátě masového pochopení pro kulturní hodnoty evropské civilizace a k poklesu kulturní vnímavosti. Komunisté naproti tomu usilují o koncentraci tvůrčí aktivity rozptýlené mezi lidmi. M. Caldarović upozorňoval, že ekonomický rozvoj socialismu nevede automaticky k rozvoji kulturnímu, jemuž neprospívá ani komercializace a tržní konkurence, ani byrokratická reglementace, ani vystřídání kritické fáze fází afirmativní. Tento rozvoj není možný bez osvobození kulturní tvořivosti od diktatury ideologie a anti-humanistních sil. Podobně rumunský filosof M. Bellu poukazoval na to, že socialistická morálka není automatickým produktem ekonomických vztahů, ale výslednicí hodnotících vztahů mezi lidskými subjekty a pro-

jevem rovnováhy mezi dobrem a zlem, existujícím a žádoucím, pasivním a aktivním. D. Pirjevcev hovořil o protikladu identity a novátorství v kulturní tvorbě. Revoluční myšlení útočí proti identitě, jejíž nadvláda vytváří situaci kulturního ghetta nejen v kapitalismu, ale i v socialismu. Intelektuál na Západě má svobodu slova, avšak nemá vliv. Intelektuál v socialismu je naproti tomu vázán značným rizikem právě proto, že ještě vliv mít může. V. Milić se zabýval problémem modelů intelektuální společnosti, zejména rozbořem scholastické organizace evropské vzdělanosti a tendencemi k jejímu racionalistickému překonání. K základním předpokladům svobodné organizace kultury počítal: a) boj za princip autonomie a prostředky její existence, b) vnitřní demokraticizaci, c) odpovědnost orgánů vůči členům organizace, d) objektivní kritéria hodnocení, e) úplnou veřejnost činnosti, f) podporu originality proti prostřednosti, g) náležitou vazbu na progresivní sociální třídu. Americký literární vědec W. A. Levi poukazoval na generální kriticismus uměleckých vrstev v USA vůči všemu organizačnímu protektorství a na jejich tendenci pobuřovat jak buržoazii, tak i proletariát. V. Filipovič zdůraznil, že svoboda vědecké tvorby v socialismu se nemůže utvářet v podobě nějakých politických servisů a že nedůvěra v síly lidského rozumu otevírá cestu historickému fatalismu. Podle S. Stojanoviče musí nezbytně docházet ke konfliktům mezi hierarchickými organizacemi ovládanými principem moci a intelektuální tvorbou řídící se principy svobody a pravdy.

3. Svoboda a plánování

Vztahy mezi svobodou a plánováním nebyly vyhrcovány do takových nesmiřitelných krajností, jako tomu bylo někdy se vztahy mezi svobodou a organizací nebo tvorbou a institucí. I zde však většina sympatií byla na straně svobody a většina kritiky směřovala na adresu extrémních deformací a jednostrannosti plánování a řízení. M. Markovič upozorňoval, že plánování bylo historicky vždy spjata se zmenšováním svobody jednotlivce a růstem byrokracie. Odtud pak vyrůstaly hlavní opoziční směry, k nimž patří: liberalismus, racionalizační hnutí a filosofický humanismus. Všechny vyúsťují v otázku, „jak přeměnit plánování v nástroj svobody“. O odpověď na tuto otázku se pokoušel americký sociolog S. M. Eames, když hovořil o hlavních prostředcích, jimiž lze humanizovat vliv tovární organizace na život jednotlivce. Počítal k nim: 1. asociaci, 2. konzultaci, 3. diskusi, 4. participaci, 5. formování perspektiv, 6. samostatné rozhodování, 7. náležité ocenění činnosti. Jiný Američan, A. S. Kaufman, považoval státní plánování v moderních industriálních společnostech za nezbytnou podmínku svobody člověka. Přitom považoval za zvláště důležité, jak je definována tato svoboda, zda byrokraticky jako identifikace s něčím, nebo humanisticky jako realizace lidských možností a práv. Holandán R. Berlinger poukazoval na to, že svoboda odvisí od struk-

tury lidského chování a lze ji považovat za akt subjektivizace člověka. Dřlo je pak provokací vůči subjektu. R. Supek upozornil na možnost různých řešení postavení člověka v řízených výrobních procesech (human relations, paternalismus, samospráva) a potřebu zkoumat cyklické oscilace mezi deterministickými a indeterministickými faktory při plánování organizačních opatření. Ve svém závěrečném vystoupení pronikavě osvětlil dialektiku svobody, jež na jedné straně vystupuje jako svazek člověka se společností a na druhé jako možnost negování této identifikace ve jménu univerzálního rozvoje člověka. Belgičan E. Mandel se ve svých úvahách o svobodě a plánování v kapitalismu často pohyboval na úrovni socialistické propagandy z 50. let a bylo s podivem, že mu to celkem prošlo. V. Korač ve své přednášce *Možnosti svobody v současném světě* hovořil mj. o nutnosti radikálně kritického postoje ke stávajícím institucím a ideologickým dogmatům, jež mají namnoze studijní dimenze. Společnost všeobecného blahobytu se ukazuje neschopnou řešit fundamentální otázky lidské existence a socialistická byrokracie odkrývá ekonomii 150 let po jejím vzniku. Hlavním problémem svobody je nikoliv sociální a třídní, ale individuální svoboda, kterou nemůže zajistit ani pouhá politická emancipace, ani kulturní konfekce, byrokratický perfekcionismus či militantní optimismus. Marxovy myšlenky v socialistických zemích je třeba rozvíjet nikoliv apologetikou stávajícího, ale jeho kritikou.

4. Byrokracie, technokracie a osobní svoboda

Při pohledu na tuto dílčí problematiku, podobně jako na poslední tematický okruh otázek dělnického hnutí a samosprávy, se relativně nejvíce uplatnila hlediska sociologická a politologická. Také zde však dominovala základní dialektická polarizace problémů do určitých protikladů a rozporů, jež představují dynamizující faktory dalšího vývoje. V této oblasti byla nejpřínosnější přednáška L. Tadiće *Byrokracie jako zvěčněná organizace*, v níž autor osvětlil řadu rozporných rysů růstu byrokracie. Patří k nim mj. rozpor mezi mechanizací politiky a růstem hierarchických struktur na straně jedné a demokratickým rozhodováním na straně druhé, mezi pauperizací ducha a rutinizací odborných znalostí, jakož i mezi tendencí ke stupňování administrativy a k prohlubování samosprávy. Byrokracie v politickém hnutí nastoluje zvláštní typ caesaropapismu, spjatý s principy eklesiastické hierarchie investitury, gerontokracie a meritokracie a vede k nahrazení typu národního vůdce typem demagoga, kunktátora a politikáře, což se projevilo zvláště ve stalinismu. Jedinou alternativu vůči nešvarům byrokracie představuje racionální demokratická organizace prostoupená samosprávou. Některými problémy samosprávy za socialismu se obíral ve své přednášce S. Stojanovič. K hlavním typům organizace soudobé moderní společnosti počítal nejen kapitalismus a socialismus, ale i (byrokraticky) etatismus, od něhož se skutečný socialismus odlišuje především

rozvojem demokratické samosprávy. Hlavní slabinu samosprávy v Jugoslávii spatřoval v omezení jejího rozvoje pouze na nejnižší horizontální mikroúrovně. Další vývoj vyžaduje přejít k propracování vertikálních samosprávných vztahů v celospolečenském měřítku. Pokud o rozvoji socialistických diskusí se rozhoduje pouze shora, potud neexistuje možnost přeměny menšiny ve většinu. A. Hellerová pledovala pro integrační funkce kvalifikované byrokracie a technokracie a polemizovala s mýtem o destrukční úloze rozvoje moderní techniky. Podle M. Markoviče existuje v socialismu ještě mnoho činitelů dezintegrace a tím i podmínek byrokratizace. Je zde příliš mnoho profesionálních politiků, kteří jsou zainteresováni na svých materiálních privilegích a byrokratických rolích. Proti tomuto konzervatismu mohou účinně působit pouze nové kulturní návyky a demokratické postoje, vznikající v masách. Byrokracie ztotožňuje samosprávu s decentralizací a maloburžoazie se svobodným trhem. Byrokracie pak proti těmto „jednostrannostem“ údajně hájí zájmy lidu. Základním předpokladem úspěšného boje proti byrokratismu je rozbití těchto iluzí pomocí marxistické kritiky. R. Tucker hovořil o některých problémech organizace, vyvolaných přechodem od nacionálních měřítek k planetárním, a protiklady demokracie a oligarchie. G. Semerári tvrdil, že problém byrokracie v socialismu je hlavně problémem stranické byrokracie a systému jedné vládnoucí strany. Podle V. Sutliče k úspěšnému boji proti byrokracii potřebujeme třetí transcendentální revoluci samotného člověka. P. Vranický ve své přednášce *Stát a strana za socialismu* doporučoval proti nadvládě politiky, směřující k parciálním privilegiím, prosazovat dominanci široce pojaté sociální sféry, jež podmiňuje rozvoj totálního člověka, a proti abstraktní ideji existence více stran uplatňovat o maximalizaci demokracie nejprve ve straně. J. Fibich se ve svém příspěvku zabýval některými otázkami institucionálního odcizení a svobody člověka v organizačním vývoji socialismu. Upozornil na nepřesné používání a zaměňování pojmů objektivace, zvnějšnění, zvěcnění a odcizení a naznačil jejich použití při rozboru institucí a organizací socialismu. Dále poukázal na tragickou rozeklanost socialistické inteligence, která na jedné straně představuje jedinou možnou a účinnou alternativu sociální sílu schopnou integrovat společnost proti bezduchému formalismu byrokracie, avšak na druhé straně je sama rozdírná četnými partikularismy krajní specializace a konkurenčního elitismu. Potom ji může byrokracie snadno osedlat. Opravdu efektivní boj proti byrokracii není proto možný, aniž by existovalo a náležitě fungovalo spojení inteligence s masami. Dále je k němu zapotřebí rozvíjet interdisciplinární a humanitně integrační hnutí ve vlastních řadách inteligence.

5. Dělnické hnutí a samospráva

Tato problematika se velmi úzce prolínala s předcházející. Viditelné odlišnosti se zde

projevovaly při posuzování situace v kapitalismu a socialismu. Jugoslávce R. Supěka hovořil o ofenzivním reformismu v industriálních kapitalistických zemích, kde je tendence ekonomických infrastruktur k centralizaci vyvažována superstrukturálními tendencemi k participaci. Naproti tomu Švýcar A. Künzli poukazoval na to, že pokud je dělnické hnutí definováno třídním vědomím a revoluční aktivitou, takové hnutí dnes na Západě již téměř neexistuje. Ani idea samosprávy zde nemá dostatečnou přitažlivost, neboť dělníky více interesují dodatečné výdělky a zábava. O samosprávu se zde nejvíce zajímají studenti. Francouzský sociolog S. Mallet považuje technokratické struktury za nezbytný a rozhodující přechodný stupeň dalšího vývoje industriální společnosti, který je zplodinou koexistence soukromého a státního kapitalismu. Technokracie se nezbytně dostává do rozporu se soukromým kapitalismem a hledá spojení v určitých stránkách dělnického hnutí. Nemá-li toto hnutí podlehnout technokratické manipulaci a byrokratizaci, musí směřovat k alianci dělnické třídy s tvůrčí inteligencí. Dále potřebuje přejít od hájení pozic fyzicky pracujících k boji za prostor pro intelektuální aktivitu a samosprávu všech pracujících. Podle I. Babiče dělnická třída ztrácí důvěru ve vlastní organizace, pokud nemají možnost prosazovat její názory vůči stranické a státní hierarchii. K nápravě je nutné překonat rozpor mezi institucionalizací hnutí a potřebami humanistické seberealizace dělnické třídy prostřednictvím samosprávy. D. Sušnjić uvedl několik argumentů proti mytu osvoboditelské úlohy dělnické třídy v nových podmínkách: Jedna skupina nemůže osvobodit celou společnost. Ideologie historické změny byla do dělnické třídy vnesena inteligencí. Dělnická třída chce revoluční změnu, pokud nemá co ztratit než své okovy. Dělnické pracovní vztahy, pokud se rozšiřují na celou společnost, nahrávají „zvěcnění“.

Závěrem

Lze jen vyslovit souhlas se závěrem předsedy R. Supěka, že Korčulanská letní škola byla událostí evropského významu a přesvědčivou manifestací nové antiinstitucionální formy internacionálního styku a dorozumění mezi humanisty, inklinujícími k marxismu. K tomu lze dodat, že její předností bylo především otevírání zásadních otázek, odhalování vnitřních rozporů a diskuse o teoretických hypotézách, a nikoli snad předkládání již hotových řešení. I když místy ještě převažovaly disparátní monology nad koherentními dialogy a partikularismus nad integrací, její dosavadní dráha i perspektivy jsou nadějně a vzestupně a zaslouží si naší pozornosti, úvahy, sympatie i podpory.

Jindřich Fibich

Futurologický kongres v Oslu

V norském Oslu se sešel ve dnech 11.—16. září 1967 první mezinárodní kongres o výzkumu budoucnosti. Na rozdíl od některých jiných významných skupin a organizací

zabývajících se tzv. futurologickou problematikou („Futuribles“ vedení Bertrandem de Jouvenel ve Francii, obdobná instituce v Itálii, početné skupiny při amerických univerzitách, Evropská rada ve Štrasburku atd.) byli organizátoři kongresu inspirováni především myšlenkou, že světové *mirové hnutí* postrádá solidní věcnou základnu bez vštěraných perspektiv vývoje člověka a společnosti. Návrh na uspořádání kongresu byl také poprvé předložen (r. 1964 Robertem Jungkem) na konferenci Mezinárodní konfederace pro odzbrojení a mír ve Švédsku. Proto také mezi pořadatelé čteme vedle vídeňského Institut für Zukunftsfragen jméno norského International Peace Research Institute a zejména vlastní přípravou a organizací pověřeného sekretariátu, který vzešel z londýnské skupiny Mankind 2000, věnující se převážně mírovému úsilí.

Na kongresu bylo přítomno asi 70 účastníků a pozorovatelů z Kanady, západního Německa, Anglie, Itálie, Spojených států, Švédska, Izraele, Norska, Japonska, Francie, Holandska, Řecka, Rakouska a Dánska. Ze socialistických zemí prof. Marković, děkan filosofické fakulty v Bělehradě, dr. Strzelecki a dr. Siciński z polské Akademie věd, a z ČSSR kromě obou podepsaných, reprezentujících na kongresu mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, také inž. Fanta, ředitel Výzkumného ústavu důlní ekonomiky v Mostě. Početně byly nejsilněji reprezentovány Spojené státy. Profesionálně skýtal kongres pestrý obraz, zastoupena byla ekonomie (včetně plánování, ekonomie zdrojů atd.), filosofie, sociologie, psychologie, psychiatrie, systémové inženýrství, kybernetika, politologie, elektronika, věda o vědě, ekistika, kulturologie, teorie informací, diplomacie, vědecká publicistika i čistá futurologie.

Na programu byly neformální diskuse o pěti hlavních tématech, k nimž referáty i koreferáty byly předem zozeslány (autoři měli pouze úvodní slovo a závěrečné slovo):

1. *Varianty mezinárodní budoucnosti* — hlavní referent dr. Galtung, ředitel norského Výzkumného ústavu míru;
2. *Materiální zdroje* — hlavní referent R. Meier, profesor plánování zdrojů z Michiganské university;
3. *Hmotný rozvoj* — hlavní referent D. Gabor, profesor londýnské Imperial College;
4. *Lidské souvislosti* — hlavní referent prof. Hacker, ředitel psychiatrické kliniky v Los Angeles;
5. *Cíle* — hlavní referent prof. Polak, holandský sociolog a filosof.

Nás tým předložil koreferát k tématu *Lidské souvislosti* (autoři Richta, Dubská, Levčík, Klein), který uvedl B. Levčík.

Rozsáhlost materiálu, stejně jako rozptýlenost referátů i diskusí vylučuje pokus o systematické shrnutí. Lze pouze poukázat k některým příznačným rysům pronášených myšlenek a celkové atmosféry tohoto zatím dosti ojedinelého shromáždění vědců zaměřených k budoucnosti lidské společnosti.

V celém jednání se neozvalo nic z toho, co se často spojuje s problematikou termínem „futures“: předvídaní ryze vnějších podružných jevů, vztahů a institucí budoucího člověka, spojované často s literaturou science-fiction. Stejně málo tu zaznívaly humanistické výzvy, jakými se vyznačovalo např. *mirové hnutí* mezi dvěma světovými válkami. „Mír a rozvoj“ (Peace and Development) jako centrální „hesla“ kongresu byla pojímána věcně, jako kategorie možného a nutného vědeckého zkoumání.

I když celá řada referátů (prof. Meier, prof. Baade — ředitel bonnského výzkumného ústavu pro ekonomické problémy rozvojových zemí, prof. Gabor, prof. Steinbuch — ředitel Institutu pro zpracování informací v Karlsruhe, aj.) nepřekročila běžný způsob ekonomickotechnického myšlení ve víceméně lineárních extrapolacích, neudávaly v diskusích tyto myšlenkové tendence hlavní tón: naopak, pozoruhodné byly konfrontace vystoupení vynikajících odborníků, zejména ekonomů (Olaf Helmer z RAND Corporation, Hasan Ozbekhan — ředitel plánování System Development Corporation, Santa Monica, Menke-Gluckert — O.E.C.D. aj.), ale i některých techniků, kteří vesměs dospívají k poznání o nepřekročitelných mezích užze specializovaných společenských věd, o nemožnosti autonomních řešení velkých civilizačních problémů v rámci klasicky pojímaných vědních oborů, zdůrazňují význam *normativního* přístupu proti ryze predikativnímu přístupu ke zkoumání budoucnosti, a tedy i otázku společenských a ekonomických cílů, nezbytnost *mezioborového* studia dlouhodobého vývoje, a co víc, *reintegrace* a *syntetizace* ve vědě (a zase nejen vědy samé, ale i vědy a politického rozhodování), vysokou aktuálností *axiologické* problematiky atp. Jestliže jsme v tomto sebereflexivním kladení otázek postrádali závažný hlas, pak to byl hlas filosofie, jmenovitě o ontologických a noetických mezích, který by byl patrně mohl dodat upřímnému úsilí kongresu více poučné hloubky.

Dosti jednoznačně vyzněla na kongresu tendence k pojímání problémů budoucnosti jako úkolů *celosvětových*, a to jak například pokud běží o vztahy Východ—Západ, Sever—Jih („třetí svět“), tak i o nutnost plánování ve světovém měřítku (zajímavý je v tomto směru např. předložený referát prof. Tinbergen a, vycházející explicitně ze sovětských zkušeností).

Z mnohých referátů a diskusí, formálních i osobních, bylo patrné rostoucí vědomí spletitých *souvislostí* v moderní civilizaci a potřeby jejich dešifrování, stejně jako vědomí dynamičnosti civilizační základny jako podstatného atributu budoucnosti (prof. Hirsch z Kalifornské university upozornil např. na převratný význam tohoto rysu pro oblast vzdělání). Zdůrazňovala se nutnost a důležitost tvořivé imaginace, hry, spontaneity vůbec (garantované v moderní civilizaci jen racionálními prostředky).

Ve věcných a otevřených diskusích, které sloužily na prvním místě jakési inventarizaci názorů, byly projednány i otázky předmětu

a metod vědy o budoucnosti, jakož i další možnosti vnitřního rozvoje tohoto oboru, jehož vědecká povaha sama je věcí spornou. (Podle prof. Flechtheima, „otce“ názvu „futurologie“, běží zde a) o všeho druhu prognózy, projekce, lineární programování atp., b) o veškerou plánovací činnost v oboru ekonomiky, vzdělání, dopravy atp., c) o odhady cílů, norem a hodnot, vztažené k budoucnosti; toto vymezení není však zdaleka přijímáno obecně a sporná je také otázka *priority* v zaměření výzkumných prací).

Za značný nedostatek, vyplývající poněvíc z profesionálního zaměření většiny účastníků kongresu, považujeme malou pozornost věnovanou předpokládaným změnám v postavení subjektu ve společenském procesu, což činí četné jinak dobře fundované úvahy o budoucnosti jednostrannými a tedy i nepřesnými. (Na druhé straně nelze ani při této příležitosti nezdůraznit veliký předstih západoevropské a zejména americké vědy v informační technice i metodice, což umožňuje přistupovat k řešeným otázkám s bohatými empirickými znalostmi.) Novější nonkonformní politologické koncepce, reprezentované poněvíc americkými vědci, se pohybovaly spíše v rovině romantické kritiky (prof. Waskov z washingtonského Institute for Political Studies, prof. Mendlowitz z World Law Fund) než hledání reálných východisek, postrádaly však přitom hloubku filosofičtější zaměřených amerických myslitelů druhu Marcuseho či Fromma.

Naše vystupování na kongresu se setkávalo se značným zájmem, což připisujeme dvěma okolnostem:

a) stále rostoucí snaze západních kruhů zahrnout socialistických zemí do mezinárodní spolupráce ve vědě stejně jako v jiných oblastech (tedy zkušenost opakující se téměř stereotypně na všech obdobných setkáních), b) přitažlivostí hypotézy o společenských a lidských souvislostech vědeckotechnické revoluce, která jednak reaguje na mnoho soudobých civilizačních koncepcí, jednak vnáší do problematiky zatím ojedinělou soustavnost a teoretickou ucelenost.

Tento zájem se také projevil ve velmi četných osobních rozhovorech, ve volbě zástupce našeho týmu do přípravného výboru příštího kongresu a v nabídce předněst na tomto kongresu jeden ze čtyř hlavních referátů.

Ze závěrečných usnesení kongresu se zmiňujeme alespoň o některých:

1. Uspořádat příští kongres, patrně na jaře 1969, v Holandsku.
2. Vydat výzvu k zainteresovaným skupinám i jednotlivcům ke koordinaci úsilí ve zkoumání budoucnosti.
3. Připravit dokumentaci a referáty pro příští kongres ve čtyřech podstatných bodech:
 - a) metodologie a technika studia budoucnosti,
 - b) představy budoucnosti (images of future),
 - c) budoucnost rozvoje a míru,
 - d) priority ve výzkumu budoucnosti.

Bedřich Levčík, Ota Klein

O jednom modelu evidence společenskovědních výzkumů (Zkušenosti z Holandska)

Evidence sociologických výzkumů je v poslední době u nás nadmíru aktuálním tématem. K požadavku evidence (a koordinace) obvykle vedou úvahy o důsledcích současné konjunktury empirického společenského výzkumu a o jeho úrovni. Nepochybně právem.

Obdobný stav byl před pěti léty v Holandsku. Nejrůznější instituce zde konaly výzkumy všeho druhu, nikdo však neměl přehled, kde a kdo se čím zabývá, což zase vedlo k neinformovanosti, duplicitám a dalším ztrátám, zkrátka, situace nám dobře známa.

Tehdy se rozhodla Rada pro společenské vědy při Holandské královské akademii věd (Sociaal-Wettenschappelijke Raad der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen), čelit situaci projektem centrální celostátní evidence výzkumů, který pak v r. 1964 uvedla v život. Projekt se setkal s úspěchem, a tak holandsští sociologové mají letos už čtvrtý rok k dispozici dobře fungující informační službu o práci svých kolegů.

Nizozemský model evidence vychází z těchto zásad: cílem projektu je umožnit kontakt a výměnu informací; organizuje se proto pouze evidence výzkumů, Rada se nepokouší koordinovat, ani usměrňovat; jsou-li ovšem k dispozici informace o tom, na čem kdo pracuje, dochází ke koordinaci i k usměrňování bez vnějších donucovacích zásahů, spontánně; evidence se neomezuje jen na výzkumy sociologické, ale zahrnuje i další společenské vědy, totiž kulturní antropologii, sociální geografii, sídelní plánování, demografii, psychologii, pedagogiku, sociální medicínu, právo, kriminologii, politické vědy, ekonomii a sociální a ekonomickou historii. Tato tematická šíře má své výhody: poskytuje komplexní pohled a umožňuje, že často problematická klasifikace konkrétního výzkumu do určité vědní disciplíny rozhoduje pouze o jeho umístění v rejstříku, nikoli o jeho zařazení či nezařazení do evidence vůbec. Sleduje se empirický výzkum základní i aplikovaný a nečiní se pokus obě skupiny oddělit; do evidence se zahrnují ty výzkumy, jejichž publicita by mohla být ostatním pracovníkům prospěšná; z aplikovaných výzkumů se neeviduují práce čistě rutinní, kde výsledky mají jen omezenou platnost. O každém výzkumu se do evidence soustřeďuje osm informací:

1. jeho název, předmět a zaměření;
2. provádějící instituce nebo výzkumník, spolupracující instituce, styčný pracovník;
3. prameny, z nichž výzkum čerpá informace; použité pozorovací techniky;
4. způsob zpracování dat — na počítači nebo jinak;
5. termín a doba trvání výzkumu;
6. způsob publikace výsledků;
7. způsob financování;
8. informace, zda je použito teoretických nebo metodických novinek či zajímavostí, a jakých.

Rada se nesnaží od výzkumných institucí získávat vzory dotazníků nebo záznamních listů, ani děrné štítky nebo výzkumné zprávy; přenechává se zájemcům, aby si přímým jednáním s výzkumnou institucí sami opatřili tento materiál na základě informací, které jim Rada dává k dispozici. Informace o výzkumech se získávají dobrovolnou cestou a počítá se s tím, že prestižní ohledy jsou pro výzkumné instituce dostatečným motivem, aby své práce hlásily k evidenci. Ze získaných informací se každoročně sestavuje a pohotově publikuje seznam, který je pak k dispozici všem.

Agendu s evidencí spojenou obstarávají dvě pracovnice organizačního aparátu Rady. Počátkem každého roku rozešlou institucím a pracovníkům, o nichž je známo, že se výzkumem ve společenských vědách zabývají, dotazníky, které ve čtrnácti otázkách zjišťují všechny potřebné údaje. Dotazníky se během roku stáhnou a odpovědi se přenesou na kartotéční listky, z nichž se pak pro každý rok sestaví a publikuje *Seznam výzkumů ve společenských vědách*.¹ Seznam, dokonale graficky zpracovaný, prezentuje evidované výzkumy ve třech oddělech: První část obsahuje všechny zachycené výzkumy členěné do dvaceti šesti skupin podle jejich předmětu (např. bydlení, vztahy mezi lidmi v organizacích, společenská stratifikace a mobilita atd.) a uvádí ke každému osm výše zmíněných informací. V druhé části najdeme výzkumy přinášející teoretické či metodické novinky nebo originální svou tematikou. Třetí část obsahuje výzkumy, které jsou předkládány jako disertační práce. Seznam je opatřen věcným rejstříkem v holandštině a angličtině a jmenným rejstříkem výzkumných institucí. Mimoto je zde holandský a anglický návod k použití a holandsko-anglický slovníček nejdůležitějších termínů. Seznam je publikován jako paperback a lze jej volně získat na knižním trhu.

Během čtyř let používání se tento model dobře osvědčil. Kritickým problémem bylo získat na počátku důvěru výzkumných institucí; pracovníci Rady proto před započítím akce jednali osobně s cca 150 organizacemi. Uvěřejněním prvního seznamu v roce 1964 byla nedůvěra rozptýlena a projekt si postupně získal vážnost. Dnes se výzkumné organizace o zařazení svých prací samy ucházejí, takže pracovníkům Rady odpadají starosti s vyhledáváním, vysvětlováním a urgencemi. Např. seznam za rok 1965 má spolu s dodatkem 701 stran a zahrnuje 1349 výzkumů prováděných zhruba 350 institucemi. Zachycuje údajně asi 90 % všech společenskovo vědních výzkumů v zemi prováděných.

Protože se v praxi ukazuje, že roční interval mezi jednotlivými seznamy je příliš dlouhý, hodlá Rada v mezidobí vydávat vždy po šesti týdnech provizorní zprávy.

Tolik tedy zkušenosti z Holandska. Nebyly by zde nějaké náměty také pro nás?

Poznámka: Toto sdělení čerpá mj. z informací, které mi poskytli pracovníci Rady paní Hogeweg-de Haart a pan Beier.

Michal Illner

Seminář o sociologii bydlení a městských center (Praha, 10.—11. května 1967)

Na organizaci semináře se podílel Výzkumný ústav výstavby a architektury, Čs. sociologická společnost a Katedra sociologie na Vysokém učení technickém v Karlsruhe (NSR). Bylo předneseno celkem devět referátů; referáty i diskuse se konaly v německém jazyce. Semináře se účastnilo celkem 25 pozvaných odborníků.

Prof. dr. H. Linde (Karlsruhe) objasnil ve svém úvodním projevu některé základní principy, z nichž vychází výzkumná práce jejich ústavu obecně, a jimiž se také řídí koncipování hlavního úkolu, kterým se nyní zabývají, tj. studium „pro plánování relevantních“ postojů a zkušeností obyvatel typických novějších obytných okrsků v Karlsruhe. Jsou si především vědomi toho, že nejen město jako vědecký objekt jejich studia, ale i samotná výzkumná činnost v této oblasti je činností společenskou a jako taková je integrální součástí západoněmecké společnosti.

V současném západoevropském velkoměstě se podle prof. Linde prosazují dvě protikladné tendence: na jedné straně jsou to společenské procesy vedoucí k potvrzení a upevnění „urbánního“ charakteru města; objektivací těchto procesů je především výrazné městské centrum. Na druhé straně trvá proces centrifugální, vedoucí ve svých důsledcích k rozvolnění městského organismu a k oslabení váhy městského centra. Studium rozmanitých aspektů a možných individuálních i společenských důsledků obou těchto procesů je jedním z neaktuálnějších témat současné sociologie města; o některých dílčích studiích tohoto zaměření, uskutečněných v Karlsruhe, referovali poté další hosté z NSR.

Dr. Heinenmann (Karlsruhe) hovořil o průzkumu *Sociálních faktorů působících na hodnocení různých obytných částí města*. Předmětem průzkumu bylo zjišťování vzájemné závislosti mezi

- a) celkovou spokojeností dotazovaného s jeho obytnou čtvrtí,
- b) jednotlivými příčinami spokojenosti či nespokojenosti (1. mezilidské vztahy, 2. stavební a estetický ráz sídliště, 3. „vitální faktory“ [zeleň, světlo, čistota vzduchu, klid apod.], 4. komunikační faktory [dopravní spojení mezi lokalitou a centrem města]),
- c) objektivně existujícími vlastnostmi daného obytného obvodu.

Rozbory ukázaly, že hlavním činitelem při utváření celkového postoje k vlastní obytné čtvrti je hodnocení „vitálních faktorů“, tedy

¹ *Register van lopend onderzoek in de sociale wetenschappen*, N. V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, Amsterdam.

hygienicko-rekreačních vlastností této čtvrti; méně výrazný je vliv dopravní přístupnosti čtvrti. Hodnocení mezilidských vztahů ve vlastní čtvrti, stejně jako hodnocení jejího stavebně estetického vzhledu, nemá podle výsledků průzkumu významný vliv na utváření celkové postoje k obytné čtvrti.

Uvedené nálezy platí pro všechny respondenty bez ohledu na profesijní skupinu nebo vzdělání, zejména pokud jde o rozhodující vliv „vitálních faktorů“. — Je ovšem třeba podotknout, že zkoumané obytné čtvrti se příliš nelišily co do stavební kvality, která byla vesměs dobrá, a nelišily se příliš ani co do složení obyvatelstva a výše nájemného (pokud šlo o činžovní domy). I když uvnitř jedné čtvrti bydleli obyvatelé různých povolání a různého vzdělání, hmotná úroveň obyvatel byla vesměs dobrá.

Autor z výsledků vyvozuje, že z mnoha funkcí bydlení začíná nabývat rozhodujícího významu jeho funkce rekreace. Nepřímo o tom svědčí i takové jevy, jako je touha po vlastní zahradě, a časté výlety mimo vlastní čtvrti u obyvatel těch čtvrtí, jejichž „vitální faktory“ jsou místním obyvatelstvem hodnoceny nízkou.

Dr. Klein (Karlsruhe) se ve svém referátu zabýval hodnocením nových obytných čtvrtí ze strany obyvatel, a to na základě preferencí doprovázejících přání přestěhovat se. Metodickým přínosem studie, která vycházela z materiálu získaného při též průzkumu jako studie předchozí, bylo zpracování výsledků formou grafů ukazujících směry preferencí z jednotlivých obytných čtvrtí a vytvářejících jakýsi model potenciální rezidenční mobility uvnitř města. Analýza vlastností preferovaných obytných čtvrtí a respondenty uvedených důvodů této preference ukázala, že i zde hrají hlavní úlohu hygienicko-rekreační kvality — množství zeleně, čistota ovzduší a umístění v krajině z hlediska blízkosti rekreačně využitelné volné přírody, lesů a kopců. Méně výraznou úlohu při volbě čtvrti hraje stavební standard domovního fondu a vlastnosti obyvatelstva. Překvapující bylo, že dosažitelnost městského centra veřejnými dopravními prostředky se neukázala jako činitel, který by rozhodoval o přitažlivosti obytné čtvrti; naopak odpovědi ukázaly, že i se špatným dopravním spojením svého bydliště s centrem se lidé ochotně smířují, vykazují-li bydliště dobré „vitální“ vlastnosti. Totéž platí o relevanci faktoru, který je obvykle pokládán za jeden z rozhodujících, tj. o stupni vybavení obytného obvodu občanskými zařízeními (obchody, služby apod.) — Závislost těchto výsledků na západoněmeckých celospolečenských podmínkách (např. stupni automobilizace domácností) je zřejmá; téžko lze ovšem posoudit, do jaké míry jsou výsledky ovlivněny i specifickou místní situací v Karlsruhe (např. stupněm vzájemné odlišnosti jednotlivých čtvrtí co do jejich stavebního standardu, vybavení občanskými zařízeními, vzdálenosti od středu apod.).

Inž. arch. L. Macková (Praha) referovala o výsledcích průzkumu bydlení v experimentálních stavbách. Tato výstavba je

jednou z fází přípravy nových bytových typů. Průzkum netradičních dispozičních prvků v experimentálních bytech zachytil přes 70 % realizovaných bytů. Netradičními prvky bytové dispozice byly zejména průchozí obývací pokoj, kuchyňský kout tvořící součást obývacího pokoje, minimální předstín nebo byty bez předstíne, průchozí koupelna, ložnice pro jednu osobu o minimální ploše.

Nedostatkem experimentu bylo, že nebyla zajištěna základní podmínka pro poznání skutečných vlastností bytů, tj. obsazení všech bytů domácnostmi odpovídajícími počtem členů a určitou kulturní úrovní velikosti a charakteru bytu. Proto obyvatelé často používali jednotlivých místností nesprávně a nemohli se tedy seznámit se skutečnými kvalitami jednotlivých dispozičních řešení. Takovou chybou proti správnému využití místností bylo zejména spaní v průchozím obývacím pokoji, spaní dětí v pokoji, kde byl zároveň umístěn televizor, umístění většího počtu lůžek v ložnicích a spaní rodičů pohromadě s dětmi.

Dr. Eva Librová (Praha) referovala o *Průzkumu režimu dne v bytě*, provedeném za autorské spolupráce statističky inž. A. Veselé. Objasnila hlavní zásady metodického postupu a některé výsledky průzkumu režimu dne v bytě, provedeného ve čtyřčlenných rodinách obývajících třípokojové byty v nových sídlištích v Praze, přičemž byly analyzovány činnosti v bytě. Cílem bylo zjištění struktury časoprostorového využití třípokojového nepřelidněného bytu a jejich modifikací ve dvou různých koncepcích dispozičního řešení (s malými a většími kuchyněmi). V tomto průzkumu bydlení byla u nás poprvé uplatněna technika časového měření s použitím metod matematické statistiky, což umožnilo získat objektivní, kvantitativní nebo kvantifikovatelné údaje o využití bytu. Namísto dotazníků bylo použito techniky denních záznamů činností v bytě. Doba trvání jednotlivých činností sloužila za základ výpočtu doby pobytu v bytě a místnostech.

V referátu byly uvedeny z řady výsledků tyto údaje: doba pobytu v bytě (která svědčí o intenzivním využití bytu), doba pobytu celé rodiny v místnostech (z níž vyplývá pořadí využití místností v třípokojovém nepřelidněném bytě, modifikované řešením bytu), doba pobytu osob v místnostech (z níž je zřejmý převážný pobyt jednotlivých členů v místnostech), srovnání doby pobytu celé rodiny v kuchyni a obývacím pokoji v obou koncepcích (jež ukazuje vliv řešení bytu na posun místa pobytu rodiny), současnost pobytu více osob v místnostech (z níž je zřejmé, že převládá pobyt jedné, nejvýše dvou osob současně v místnosti).

Nakonec byly vysloveny některé závěry, které by měly být podnětem pro přípravu nových projektů pro hromadnou bytovou výstavbu.

Dr. Stöber (Karlsruhe) přednesl referát o *Funkci městských center*. Chápe městský střed jako takovou část města (nemusí to být střed v geografickém smyslu), která se od ostatních částí města odlišuje svými

funkcemi a řadou znaků (koncentrace hospodářských a politických institucí, koncentrace dopravních tahů, složení obyvatelstva, menší podíl obytných struktur atd.), přičemž jednou z nejnapadnějších vlastností je jeho heterogennost. Rozeznává několik typů městských center, jejichž odlišnost vyplývá hlavně z velikosti města a z funkce města v rámci příslušné oblasti. Tyto typy lze chápat zároveň jako typy vývojové, přičemž tzv. „city“ představuje kulminační, konečný bod vývoje, charakterizovaný především soustředěním nadregionálních funkcí.

Městské centrum má dvě základní funkce: je to jednak stanoviště centrálních obslužných funkcí, jednak místo „sociální orientace“ („sozialer Orientierungsort“); obě tyto základní funkce se vzájemně podmiňují. Dominantní postavení obslužných funkcí je jedním z hlavních znaků městského středu. Význam tzv. „terciárního sektoru“ roste nejen s velikostí města, ale i v průběhu historického vývoje společnosti vůbec; v městském centru pak nabývá tento proces svého prostorové objektivovaného vyjádření. Z obslužných funkcí jsou pro město nejvýznamnější zásobování, zprostředkování a správa. Koncentraci institucí do městského středu podmiňují čtyři hlavní výhody (z hlediska ekonomické rentability): dopravní dosažitelnost (uspořádaní času); výhody vyplývající z prostorové blízkosti funkčně závislých institucí; prestižní důvody (lokalizace v centru zvyšuje prestiž institucí — i těch, jejichž umístění v centru je z racionálního hlediska neodůvodněné); výhody vyplývající z aglomerace (zvýšená přitažlivost pro kupující vzhledem k větší možnosti výběru na jednom místě).

Pokud jde o specifickou společenskou či spíše sociálně psychologickou funkci centra jako „sozialer Orientierungsort“, Stöber vychází z pojetí známého západoněmeckého urbanisticky zainteresovaného psychiatra Mitscherlicha, který s Paretem pokládá „vztah k místům“, „prostorové přiřazení“ („räumliche Zuordnung“) za jednu ze základních psychologických potřeb člověka. Tato potřeba se projevuje nejen vznikem vnitřního, důvěrného vztahu obyvatele k bezprostřednímu okolí jeho bytu, nýbrž polárně k tomu vzniká i vztah k městskému centru jako místu, kde individuum nejsnáze překonává svou osamocenosť; místu, které je ztělesněním a jakýmsi sebeobrazem celého města, jeho nejdemokratičtější prostorou, místem nejsnadnější asimilace heterogenního obyvatelstva; místem, kde moderní člověk nejsilněji cítí kontinuitu historického vývoje (zejména tam, kde městské centrum je spolutvořeno historickým jádrem); místem — jedním z mála —, které trvá, o které se proto moderní nezávislá a prostorově i sociálně mobilní člověk může opřít, a kde se cítí potvrzen ve své lidské existenci. Jinak řečeno, Stöber přisuzuje městskému středu významnou humanizační úlohu.

Pro časovou tíseň nemohl autor přednést další část referátu, která se měla zabývat tendencemi vývoje městského středu. Z ně-

kterých myšlenek vyslovených v referátu a při osobních rozhovorech se zdá, že je třeba počítat s prohloubením dilematu vyplývajícího z vývoje obou základních funkcí centra: zatímco jeho sociálně psychologická funkce je stále potřebnější, bude jaksi ztrácet reálnou oporu, protože nejmodernější technický vývoj posiluje spíše tendence centrifugální (dopravní kolize v centru; moderní spojovací prostředky omezující stále více potřebu osobního kontaktu; nové formy obchodu — zásilkový prodej, vznik obchodních subcenter): u stále většího počtu obchodních i správních institucí jsou to dnes už jenom spíše iracionální než racionální důvody, které zapříčiňují jejich setrvávání v centru města. V soutěži o umístění ve středu města podléhají jako finančně slabší často právě ty instituce, jejichž setrvávání v centru by bylo z hlediska sociálně integrační funkce nejvíce žádoucí.

Na přednášku dr. Stöbera organicky navazoval výklad inž. Bökemanna o výsledcích matematického rozboru stanoviště maloobchodů v Karlsruhe. Základním cílem studie bylo zjištění zákonitostí v rozložení jednotlivých druhů obchodů. Celé město bylo rozděleno pomocí rastru do velkého počtu čtverců a pak byla odděleně pro různé druhy obchodu zkoumána míra rozptýlu a koncentrace. Východiskem bylo rozdělení druhů obchodů (branží) podle toho, kolikrát se ve městě vůbec vyskytují, tj. obchody, jichž je celku ve městě méně než 10, 10—19, 20—29, 30—39 atd. Pro každou tuto kategorii, určenou počtem obchodů v celém městě, sestavil autor rozložení četností výskytu v jednotlivých čtvercích městské plochy. Získal tím obraz o závislosti rozložení četností jednotlivých typů obchodů na jejich celkovém počtu. V analýze pak pokračoval pomocí Lorenzovy křivky a indexu koncentrace tak, aby dospěl ke kvantifikaci stupně koncentrace jednotlivých obchodních branží.

Matematickým způsobem byl stanoven rovněž stupeň soustředění různých druhů obchodů do středu města. Teoreticky by se dalo předpokládat, že ve středu města budou zejména ty obchody, které se v celém městě vyskytují v malém počtu, protože střed města je nejpřístupnější. Tato hypotéza byla potvrzena jen zčásti. Ty branže, které mají celkem jen jednu nebo dvě prodejny, to jest nejspecializovanější obchody, nevolí střed města. Jejich prakticky monopolní postavení jim umožňuje zvolit si téměř libovolnou polohu. Silné soustředění do středu města bylo zjištěno spíše u těch branží, které jsou sice v celém městě zastoupeny poměrně málo, avšak nemají monopolní postavení. Největší rozptýl byl pochopitelně zjištěn u těch druhů obchodů, které slouží denním potřebám. V závěru své přednášky poukázal inž. Bökemann na pravděpodobný vývoj sítě obchodů v důsledku zvyšování životní úrovně a na vliv rostoucí centrality města na velikost centra a rozmístění jednotlivých druhů obchodů. Právě tato prognostická část jeho studie ukázala na přednosti exaktní analýzy problémů stanoviště („Standort“).

Inž. arch. Strejc (Brno) podal ve svém referátu přehled o základních rysech sídelní struktury v ČSSR a na některých příkladech československých měst ukázal specifické rysy jejich center, přičemž vyzvedl zejména otázku dopravního řešení.

Prom. ekon. Pazdřová (Brno) referovala o výsledcích sociologického průzkumu atraktivity městského centra pro obyvatele dvou periferně lokalizovaných a relativně samostatných sídlišť (Poruba, Havířov). Průzkum byl zaměřen hlavně na lokální orientaci nákupů, užívání některých složek městského vybavení a některé ukazatele orientace neformálních sociálních vztahů. Výsledky ukázaly, že většina nákupních aktivit se odehrávala v místě bydliště, s výjimkou nákupů v centru obstarávaných příslušníky domácnosti, kteří při cestě z práce centrem projížděli. Majitelé osobních automobilů užívají jich k cestě za nákupem jen v malém počtu případů. Odgovědi ukázaly, že příčinou tohoto výrazně lokálního zaměření většiny aktivit obyvatel šetřených sídlišť je vedle relativně nevýrazného ostravského středu také jeho obtížná dosažitelnost (malý počet spojů, nepohodlí veřejných dopravních prostředků, a také vysoké jízdné v případě autobusů ČSAD). Zajímavým nálezem bylo zjištění, že pro ženy v domácnosti — na rozdíl od žen zaměstnaných — představují denní cesty za nákupem činnost hodnocenou pozitivně.

Doc. Lamser (Praha) hovořil o *Sociologických hlediscích při plánování občanského vybavení měst*. Upozornil především na nutnost odlišování společenských důsledků dvou vývojově sice úzce spjatých, přesto však odlišných procesů — industrializace a urbanizace. Zmínil se o trojím možném sociologickém přístupu ke studiu města a městského území: statistickém, funkcionálním a institucionálním. Plodným nástrojem je přitom pojem tzv. demografického potenciálu, stochasticky vázaného na jednotlivé činnosti a instituce ve městě lokalizované. Metodicky velmi užitečným přístupem ke studiu městského centra je průzkum pohybu lidí ve městě v jeho časovém a prostorovém členění. Urbanisticky relevantní je přitom sledování tohoto pohybu nejen v jeho masovém aspektu, tj. směry pohybu a koncentrace lidí na určitých místech města v určité době, nýbrž i v jeho aspektu individuálním, kde městské centrum představuje jeden z vrcholů trojúhelníku pohybu jednotlivce, určeného kromě toho místem pracoviště a místem bydliště. Znalost shod a rozdílů mezi jednotlivými trojúhelníky pohybu v rámci domácnosti by měla být předpokladem při jakékoli úpravě sítě topografických vztahů mezi bydlištěm a pracovištěm ve městě.

Seminář nepochybně přinesl zajímavou — byť jistě ne úplnou — konfrontaci tematického zaměření a výsledků dosavadních studií našich pracovníků, zabývajících se

sociologickým zkoumáním města, se zaměřením a výsledky jednoho z řady západoněmeckých vysokoškolských pracovišť badajících v tomto odvětví. Pro československé účastníky byl seminář prospěšný zejména v tom, že je seznámil s některými metodickými postupy a technikami při sociologickém zkoumání města u nás dosud neužívanými. Pokud jde o věcné nálezy a závěry, k nimž hostující referenti docházeli, je arci nutno posuzovat je s přihlédnutím ke všem významným důsledkům, které vyplývají jak z odlišnosti mezi naší a západoněmeckou globální socioekonomickou strukturou, tak i ze specifických místní situace v Karlsruhe, kde byla většina průzkumů prováděna. I ty závěry, které se vědomě opíraly spíše o hypotézy než o průkazný empirický materiál (např. některé úvahy o sociálně psychologické funkci městského centra), byly nepochybně plodné nadhozením nových myšlenek a možností přístupu.

Lubomír Kotačka

Sociální situace v dnešním světě (Životní úroveň v různých zemích)

Jedním z hlavních rysů dnešní doby je velký rozpor mezi pokrokem vědy a techniky a světovou sociální situací, rozpor mezi životní úrovní v průmyslových zemích a v bývalých koloniích, kde stamilióny lidí žijí v nuzných životních podmínkách, strádají hladem a podvýživou, jsou bez lékařské péče a bez vzdělání.

Podle zprávy OSN žilo roku 1961 na světě v nedostatku více než tisíc miliónů lidí, to je celá jedna třetina, a z nich na 400 miliónů žilo v krajní bídě, převážně v zemích hospodářsky méně vyvinutých.¹ Podle odhadu asi polovina všeho lidstva strádala roku 1963 hladem nebo podvýživou.

Podle statistik FAO (Organizace OSN pro výživu a zemědělství) z r. 1962 vypadá zeměpis hladu podle denní spotřeby bílkovin na hlavu takto:

1. První skupinu zemí s nižší denní spotřebou na hlavu než 15 gramů tvoří Turecko, Irán (40 % iránských obyvatel hladoví a dalších 40 % nuzně živoří — přiznal iránský ministr zemědělství Arsandžani roku 1962), Pákistán, Indie, Cejlón, všechny země bývalé francouzské Afriky, Kongo, Angola, Rhodesie, Mosambik, Keňa, Tanganika, Malgašská republika, všechny země Střední Ameriky s výjimkou Kubu, dále Haiti a Ecuador.

2. Druhou skupinu tvoří země s menší denní spotřebou bílkovin na hlavu než 30 gramů (Španělsko, Portugalsko, Itálie, Řecko, jižní Vietnam, Japonsko, Alžírsko, Tunisko, Maroko, Sudán, Etiopie, Jihoafrická republika a všechny země Jižní Ameriky mimo Argentinu a Uruguay (dobytkářské země, ve kterých je spotřeba bílkovin vyšší než 30 gramů).

¹ Podle zprávy OSN z roku 1952 více než polovina všeho obyvatelstva světa žila v nedostatku, bez ochrany proti nemoci, bez dostatečné výživy, přiměřeného bydlení, výchovy a pracovního prostředí (*Rapport préliminaire sur la situation sociale*

dans le monde 1952, str. 5). Podobně píše anglický vědec J. D. Bernal v knize *Svět bez války* (1958), že asi tři čtvrtiny obyvatelstva světa žijí v těžkých podmínkách, trpí hladem, nemocí a jsou bez vzdělání (*Welt ohne Krieg* — 1960, str. 7).

3. Ve třetí skupině zemí je denní spotřeba bílkovin na hlavu vyšší než 30 gramů (považovaných za nezbytné minimum); sem náleží všechny ostatní evropské země, USA, Kanada, Argentina, Uruguay a Austrálie.

Jen v zemích Latinské Ameriky zemřel podle zprávy v roce 1961 milión lidí hladem nebo podvýživou, třetina obyvatel žila v nuzných chatrčích bez světla, topení nebo kanalizace a bez možnosti lékařského ošetření. Podle zprávy komise poslanců brazilského parlamentu z roku 1962 patřily severovýchodní oblasti Brazílie k oblastem s nejnižší životní úrovní na světě, byla tu bída, chronický hlad, nemoci, vysoká dětská úmrtnost a negramotnost. Podle zprávy venezuelského ministra zdravotnictví zemřelo roku 1963 ve Venezuele 818 lidí hladem. List Osemanario přinesl roku 1964 zprávu, že v Brazílii umíralo denně následkem podvýživy nebo nedostatkem lékařské péče dva tisíce dětí. V šedesátých letech umíralo v Mexiku asi 200 000 dětí ročně v důsledku podvýživy a infekčních nemocí. Podle noviny zprávy umíralo roku 1964 v Mexiku denně 250 lidí na podvýživu, anémii nebo nemoci vyvolané podvýživou, z toho 200 dětí, a ve státě Nicaragua v oblasti Dionysio zemřelo hladem za jeden měsíc v roce 1964 40 lidí. Podle studie organizace OSN pro výživu a zemědělství trpělo v roce 1965 hladem sto miliónů obyvatelů Latinské Ameriky. V Indii (podle slov indického ministra Subramaniam) žije a žilo po generace 60 % obyvatel na různém stupni stálého hladovění. Mimoto začátkem roku 1966 hladovělo v důsledku neúrody na 60 miliónů obyvatel v sedmi státech indické Unie.

Italský ministr rozpočtu oznámil, že roku 1964 bylo deset miliónů Italů na hranici hladu. Pokud jde o úroveň bydlení, žila podle odhadů r. 1962 asi polovina obyvatel Asie, Afriky a Latinské Ameriky, tj. více než miliarda lidí, bez střechy nad hlavou nebo v nejprimitivnějších příbytcích, které postrádaly nejzákladnější vybavení. V rozsáhlých čtvrtích chatrčí žila asi třetina obyvatel velkých měst. Podle zprávy indické vlády žilo roku 1964 v Indii na 5 miliónů lidí bez střechy nad hlavou, z toho v Kalkatě 100 tisíc lidí, v Bombaji 76 tisíc.

V zemích hospodářsky méně vyvinutých byla rovněž značná nezaměstnanost. V Indii bylo roku 1963 2,6 miliónu registrovaných nezaměstnaných, v Iránu 2 milióny, v Alžírsku 1 milión, v Maroku 300 tisíc. V zemích Latinské Ameriky bylo roku 1964 na 6 miliónů nezaměstnaných, v Mexiku 2,5 miliónu, v Argentině 1 milión, v Chile a ve Venezuele 700 tisíc, v Kolumbii 500 tisíc.

Podle údajů UNESCO byla kolem roku 1960 téměř třetina dospělých starších patnácti let negramotná. Ze 750 miliónů negramotných dospělých bylo v Asii 550 miliónů, v Africe 120 miliónů, v Americe 50 miliónů a v Evropě 35 miliónů.

Dále: téměř polovina dětí (tj. asi 250 miliónů dětí z 550 miliónů všech dětí ve věku od 7 do 14 let) nechodila do školy. V Africe nechodilo do školy 80 % dětí, v zemích Latinské Ameriky 12 miliónů z 38 miliónů

dětí, v Mexiku 50 %, v Brazílii 65 %, v Haiti 80 %, v Turecku více než 1 milión dětí.

Negramotnost kolem roku 1950 v jednotlivých zemích (v % v počtu dospělých):

80–100 %: Irán (85), Irák (89), Saudská Arabie (95), Jemen (95), Jordánsko, Afghánistán, Nepál, Indie (81), Indonésie (82), Vietnam (95), Kambodža, Alžír (82), Maroko, Mosambik (97), Kongo (95), Haiti (91).

50–80 %: Turecko (68), Sýrie, Čína (80), Korea (68), Malajsko (60), Egypt (75), Jihoafrická Unie (70), Madagaskar, Ghana (75), Guatemala (72), Bolívie (68), Peru (56), Brazílie (51, tj. 20 miliónů dospělých).

20–50 %: Portugalsko (44), Recko (26), Jugoslávie (27), Bulharsko (24), Mongolsko, Barma (42), Cejlon (42), Thajsko (48), Filipíny (40), Mexiko (43), Kuba (22), Venezuela (48), Ecuador (44), Kolumbie (46), Chile (28), Paraguay (31).

10–20 %: Španělsko (18), Itálie (14, tj. 3 milióny dospělých), Argentina (14).

Počet negramotných dospělých v USA činil roku 1963 podle odhadu 3 milióny osob (podle odhadu M. Leviho 11 miliónů).

Rozdílnost životní úrovně v průmyslových zemích a v zemích hospodářsky méně vyvinutých, v bývalých koloniích, dokládají dále výše tzv. národního důchodu, výše střední délky života a kojenecké úmrtnosti a počet obyvatel na jednoho lékaře. *Národní důchod* na jednoho obyvatele za rok se odhadoval roku 1960 v USA na 2 000 dolarů, více než 1 000 měly Anglie, Belgie, Švédsko, Švýcarsko; 1 000 až 600 SSSR, Francie, NSR, Holandsko, Dánsko, Norsko, Island, Itálie; 600 až 300 Nový Zéland, Kuba, Chile, Malajsko; 300 až 100 Mexiko, Argentina, Recko, Španělsko, Portugalsko, Turecko, Japonsko, Guatemala, Maroko, Tunis, Peru, SAR (Egypt), Ghana, Cejlon, Brazílie; méně než 100 Thajsko, Kongo, Indie, Keňa, Uganda, Pakistán, Laos, Barma, Etiopie.

Přitom jde o průměrný důchod, který je rozdílný podle oblastí země: roku 1963 bylo v USA 46 oblastí nouze, hlavně v Pensylvánii, v západní Virginii, v Kentucky; v Itálii je nižší průměr na jihu; ve Francii v Bretani a na Korzice; v Belgii v kraji Borinage; v Anglii ve Skotsku a v severním Irsku.

Střední délka života v roce 1957:

SSSR 67, Francie 68, Itálie 64, Anglie 70, NSR 65, Dánsko 71, Švédsko 72, SSSR 67, Japonsko 67, Austrálie 70, Nový Zéland 70, USA 70, Kanada 68, Argentina 59, Brazílie 53, Čína 55, Indie 47, Filipíny 51, Peru 46, Mexiko 45, Guatemala 44, Chile 49, Vietnam 40, Egypt 39, Kuba 37, Kongo 37, Haiti 32, Mali 26 let.

Kojenecká úmrtnost (počet zemřelých do jednoho roku na tisíc živě narozených v ‰ kolem roku 1960:

SSSR 29,5; Francie 31,5; Anglie 23,3; Švédsko 15,0; Holandsko 15,8; Finsko 18,0; SSSR 30,9; Švýcarsko 26,0; Dánsko 22,4; Japonsko 40,0; Nový Zéland 24,0; USA 26,9; NSR 36,4; Itálie 48,2; Mexiko 76,0; Jugoslávie 113,0; Čína 80,0; Indie 98,0; Pakistán 176,0; Indo-

nesie 125,0; Filipíny 67,7; Cejlón 52,1; Barmá 139,3; Turecko 165,0; Egypt 129,0; Ghana 118,0; Senegal 93,0; Maroko 149,0; Tunís 109,0; Chile 117,0; Guatemala 101,0; Haiti 180,0; Ecuador 104,0; Venezuela 45,7; Peru 97,2; Argentina 62,1; Uruguay 73,0; Brazílie 170,7; Mali 250,0.

Počet lékařů na světě se odhadoval roku 1962 na 1,5 miliónu; při světovém průměru 1 lékař na 800 lidí — jak je tomu přibližně v průmyslových zemích — by bylo třeba 3 miliónů lékařů. V zemích hospodářsky málo vyvinutých připadá 1 lékař na několik tisíc, ba na několik desítek tisíc obyvatel. Roku 1950 připadalo v průmyslových zemích jedno lůžko v nemocnici na 75 až 100 obyvatel, v Egyptě na 900, v Turecku na 1500, v Indii na 5 000 obyvatel.

V zemích hospodářsky méně vyvinutých umíral ještě značný počet obyvatelstva na infekční nemoci, vymýcené v průmyslových zemích.²

Převážná většina tisku, novin, knih, rozhlasových a televizních přijímačů, telefonů a automobilů připadala na průmyslové země. Podle údajů UNESCO vycházelo v roce 1960 na světě denně 256 miliónů výtisků novin. Knih se vydalo v roce 1960 asi 300 tisíc různých titulů v celkovém nákladu 5 000 miliónů výtisků.

V roce 1965 se počítalo na světě na 500 miliónů rozhlasových přijímačů, z toho 228 miliónů v USA, 100 miliónů v západní Evropě, 55 miliónů ve východní Evropě, v Latinské Americe 33 miliónů, v Africe 11 miliónů, v Asii 73 miliónů. Počet televizorů se odhadoval v roce 1965 na 160 miliónů (v USA 64 miliónů, v Japonsku 15 miliónů, v Anglii 14 miliónů). Telefonních účastníků na světě bylo roku 1965 182 miliónů.

Sociální pojištění bylo jen v socialistických a částečně v průmyslových kapitalistických zemích, neexistuje v ostatních zemích Asie, Afriky a Latinské Ameriky; mimoto např. v USA není nemocenské pojištění a výdaje za lékařské ošetření jsou značně vysoké; starobní pojištění zde zahrnuje jen asi tři čtvrtiny obyvatelstva a nedostává se právě na ty nejpotřebnější (podle M. Harringtona pouze třetina osamocených lidí s příjmem menším než 1 000 dolarů ročně dostávala starobní důchod); na podpory

v nezaměstnanosti, činící asi jednu třetinu mzdy a vyplácené jen po určitou dobu, měla nárok jen asi polovina nezaměstnaných. Roku 1965 bylo v USA zavedeno bezplatné lékařské ošetření starých občanů od 65 let.

Ve vyspělých kapitalistických průmyslových zemích byly neutěšeny *sociální poměry*. V USA, v přední kapitalistické zemi, měla v roce 1954 více než polovina všeho obyvatelstva nižší příjem, než činilo tzv. Hellerovo životní minimum.

Podle Labor Fact Book 16 (1963) žilo v USA roku 1960 v nedostatku více než 77 miliónů Američanů, tj. více než dvě pětiny.

V roce 1961 měla čtvrtina obyvatel USA, tj. 41 miliónů osob, nižší příjem než činilo roční minimum odhadované pro rodinu na 6 147 dolarů. Podle slov presidenta J. F. Kennedého³ žilo 32 miliónů Američanů „na pokraji bída“, podle odhadu M. Harringtona žilo v bídě 40 až 50 miliónů Američanů, hlavně nezaměstnaní, jejichž počet činil roku 1963 4 milióny, dále drobní farmáři, 2 milióny kočujících zemědělských dělníků, černoši, kteří musí pracovat za polovinu mzdy bílých zaměstnanců, a 8 miliónů starých Američanů, přestože v USA existují starobní důchody. Podobně jiná zákonitá sociální opatření se nevztahují na všechny potřebné; na podporu v nezaměstnanosti, která činí jednu třetinu dřívějšího výdělku a vyplácí se jen po určitou dobu, má nárok jen asi polovina nezaměstnaných; zákonem zaručená minimální mzda se nevztahuje na 18 miliónů zaměstnanců (na podřadné zaměstnance nemocnic, na myčky nádobí, na pradelny, na větší část prodavačů v malých obchodech). Podle amerického presidenta L. Johnsona ztrácely 2 milióny Američanů ročně zaměstnání v důsledku racionalizace a automatizace výroby a 13 % výrobní průmyslové kapacity amerických závodů zůstávalo nevyužito; asi jedna pětina obyvatelstva, 35 miliónů Američanů, žila v nedostatku. Podle článku v americkém časopise U.S. News and World Report z 4. října 1965 žilo roku 1963 v USA pod uznávanou hranici životního minima 23,9 miliónů bělochů, hlavně ve velkoměstech a v Apalačské oblasti USA, a 10,7 miliónů barevných obyvatel USA, hlavně Indiánů, Portoricanů a Mexičanů. Podle L. H. Keyserlinga žila v USA

² Případů onemocnění cholerou bylo zvláště v Indii a Pakistánu roku 1962 40 tisíc (z toho 11 600 smrtelných), roku 1963 53 tisíce (z toho 18 400 smrtelných). Roku 1965 byla v Asii nová vlna cholery, zvláště v Indii, na Filipínách a v jižním Vietnamu. Na tuberkulózu umíraly ročně 3 milióny lidí a bylo jí postiženo 15 miliónů lidí v evropských zemích; v roce 1950 zemřelo na tuberkulózu ze 100 tisíc obyvatel v USA 47, v Anglii 62, v Indii 300, v Číně a v Indonésii 450. Počet onemocnění malárií poklesl z 250 miliónů v roce 1955 na 140 miliónů v roce 1961 (na Cejlóně z 610 871 roku 1950 na 110 roku 1961, v Iráku z 537 286 roku 1950 na 369 roku 1961). V průmyslových zemích jsou jako příčiny úmrtí na prvním místě choroby srdce a rakovina. Značný je tam také počet obětí dopravních a pracovních nehod.

Roku 1960 zemřelo v USA v důsledku dopravních nehod 37 150 lidí, roku 1963 43 000 lidí, roku 1964 47 800 osob, roku 1960 v Japonsku 13 298, v Kanadě 3 700, ve Francii 8 163. Roku 1963 zemřelo ve Francii při automobilových nehodách, kterých bylo

179 000, 10 227 osob a bylo zraněno 243 000 osob, v NSR roku 1959 13 354 osob, roku 1964 16 422 osob a zraněno bylo 446 000 osob, v Itálii roku 1959 8 014, v Anglii roku 1963 6 922 osob a zraněno bylo 350 000 osob, v Rakousku roku 1963 1 644 osob, v ČSSR v roce 1965 bylo 1 611 osob zabito a 10 546 těžce zraněno. Odhaduje se, že v roce 1963 zemřelo v důsledku dopravních nehod na půl miliónu lidí, z toho 200 tisíc lidí při automobilových nehodách, (75 tisíc lidí v Evropě a 100 tisíc lidí v Americe), na moři bylo 200 tisíc obětí, na železnicích 3 tisíce lidí a při leteckých nehodách zahynulo 1 435 lidí. Dále tisíce lidí zemřely v důsledku přírodních katastrof a při pracovních úrazech. V průmyslových zemích, v USA, v NSR, ve Francii a v Itálii bylo roku 1962 na 7 miliónů pracovních úrazů, v NSR bylo v roce 1964 registrováno 2 544 000 pracovních úrazů, z toho 4 925 smrtelných. V USA bylo v roce 1965 zabito při pracovních nehodách 14 100 osob.

³ Poselství americkému Kongresu o stavu Unie v lednu 1963.

roku 1964 v bídě polovina z 18 miliónů starých Američanů, více než polovina všech amerických obyvatel si nemohla zaplatit patřičnou lékařskou péči a pětina obyvatelstva bydlela v naprosto nevyhovujících bytech.

V Anglii (podle zprávy Národního úřadu pro poskytování pomoci) byly v roce 1963 tři milióny lidí, žijících v nutných životních podmínkách, odkázány na státní pomoc. Podle B. Abel-Smitha a P. Townsena žilo roku 1965 v Anglii v bídě 7,5 miliónů osob, mezi nimi 3 milióny přestárých a přes 2 milióny dětí.

V Německé spolkové republice žilo koncem roku 1961 podle odhadu K. Pluskatové více než 2,6 miliónů lidí v největší bídě. Počet nezaměstnaných po druhé světové válce činil v USA 2 až 5 miliónů, v Itálii 2 milióny, v Anglii a v Japonsku kolem půl miliónu, v západním Německu asi 1 milión. Roku 1963 bylo v průmyslových zemích více než 7 miliónů nezaměstnaných (v USA 4186 tisíc, v Kanadě 373 tisíce, v Itálii 1,2 miliónu, v Anglii 612 tisíc, v Německé spolkové republice 176 tisíc, ve Francii 97 tisíc, v Japonsku 400 tisíc, v Austrálii 33 tisíc). U nás v ČSSR činila v roce 1965 průměrná měsíční mzda zaměstnanců 1468 Kčs a průměrná výše starobního důchodu 740 Kčs, ale značný počet starobních důchodů činil pouze 300–400 Kčs měsíčně.

Podle úrovně bydlení bylo v USA roku 1960 z 58 miliónů bytových jednotek 15,6 miliónu, tj. 27 % v nevyhovujícím stavu a žila v nich jedna třetina amerických rodin.

V Anglii bydlelo v roce 1961 v 750 tisících nevhodných domech a bytech dva a půl miliónu lidí, v Londýně roku 1964 podle zprávy parlamentní komise 190 tisíc rodin. V západním Německu v roce 1958 bydlel nouzově více než 1 milión lidí a na 300 tisíc lidí bylo bez přístřeší. Asi 2 milióny lidí žily roku 1964 ve Francii v nouzových

obydlích, v tzv. bidonvillech. V Paříži bylo roku 1962 66 % bytů bez koupelny, 60 % bez ústředního topení, 45 % bez záchodu v bytě a 15 % bez elektrického světla, a více než polovina bytů byla postavena před rokem 1915. Ve Vídni byla roku 1963 více než jedna třetina bytů bez vodovodu a bez záchodu uvnitř bytu. V Rakousku žilo v roce 1961 150 tisíc lidí v nouzových obydlích. V Argentině jen v Buenos Aires žilo roku 1963 v brlohách a chatrčích bez elektřiny, vody a kanalizace 250 tisíc lidí.

Bída a nedostatek prostředků k životu vedou v kapitalistických zemích často k sebevraždám a jiným negativním jevům, jako je kriminalita a alkoholismus. Sebevraždu spáchalo v USA roku 1960 19 450 lidí, v Japonsku 19 830, v NSR 10 639, ve Francii 7 223, v Anglii 5 113, v Itálii 3 144 lidí — podle údajů OSN, podle jiných zpráv docházelo v USA ročně k asi 30 tisícům sebevražd a k 200 tisícům pokusům o sebevraždu.

V USA bylo v roce 1955 spácháno 2 262 450 větších trestných činů (1 360 980 krádeží, 227 150 krádeží automobilů, 492 530 vloupání, 57 490 oloupení, 92 740 těžkých ublížení, 10 100 znásilnění, 5 610 zabití a 6 850 vražd); roku 1957 2 796 000 větších trestných činů. Roku 1964 bylo v USA spácháno celkem 2 604 400 vážných zločinů, o 13 % více než v roce 1963.

V Německé spolkové republice bylo roku 1957 1 684 690 větších trestných činů, roku 1962 2 106 469 (z toho jednu čtvrtinu spáchaly osoby mladší 21 let), v Anglii roku 1957 479 710 větších trestných činů, roku 1962 896 484, ve Francii roku 1956 674 000 a v Itálii roku 1961 426 317 větších trestných činů.

V Japonsku bylo roku 1963 na 5 300 ozbrojených band se 180 000 členy (z toho v Tokiu 120 band se 45 000 členy), které se zabývaly loupežemi, vraždami, obchodem s drogami a s děvčaty. Stále větší počet trestných činů

Nezaměstnanost v hlavních kapitalistických zemích (roční průměr v tisících)

Rok	USA	Anglie	NSR	Itálie	Japonsko
1948	2205	338	592	1742	240
1949	3395	328	1229	1679	380
1950	3350	341	1580	1615	440
1951	2099	281	1432	1721	390
1952	1932	462	1379	1849	470
1953	1870	380	1250	1946	450
1954	3570	317	1220	1699	590
1955	2904	264	928	1491	680
1956	2822	287	761	1867	630
1957	2936	347	662	1662	520
1958	4681	500	683	1340	560
1959	3813	512	480	1128	580
1960	3931	393	237	1546	430
1961	4806	377	161		390
1962	4007	500	142	1311	400
1963	4166	612	176	1200	400
1964	4000	500			
1965	3500	300			

případá na mladistvé provinilce, zvláště v USA. V Japonsku vzrostla zločinnost mládeže podle údajů Bílé knihy (z roku 1963) z asi 100 tisíc trestných činů roku 1955 na 216 000 trestných činů roku 1961.

V roce 1963 bylo v NSR a západním Berlíně spácháno 24 400 sexuálních zločinů, zvláště na dětech. V NSR bylo roku 1964 registrováno 420 000 notorických alkoholiků. V Anglii se jejich počet odhadoval na půl miliónu, z toho bylo na 100 tisíc alkoholiků v konečném stadiu. V USA bylo podle úřední statistiky roku 1965 5 miliónů alkoholiků a ročně tam umíralo 10 tisíc lidí na důsledky alkoholismu.

Literatura

Rapport préliminaire sur la situation sociale dans le monde 1952 (UNESCO).

Report on the World Social Situation 1957 (UNESCO).

Report on the World Social Situation 1961 (UNESCO).

J. de Castro: *Zeměpis hladu*, 1956.

World Illiteracy at Mid-Century 1957 (UNESCO).

R. P. Dutt: *Bida Indie, Indie dnes*, 1949, str. 63–71.

M. Harrington: *The Other America. Poverty in the U. S.*, 1962.

Labor Fact Book, 16, New York 1963.

F. Katz: *Weltproblem Hunger*, 1956.

W. Drogat: *Face à la faim*, 1961.

R. Masseyef: *La faim*, 1956.

W. Vogt: *La faim du monde*, 1950.

O. Rühle: *Brot für sechs Milliarden*, 1964.

Faits et chiffres: Statistiques internationales relatives à l'éducation, à culture et à l'information, 1960 (UNESCO).

Karel Dražan

Venkovské obce a venkovské obyvatelstvo v Německé spolkové republice

Studium vývojových tendencí v uspořádání venkovského prostoru v hospodářsky vyspělých zemích západní Evropy je jedním z nezbytných předpokladů pro pochopení tohoto procesu i v našich podmínkách. Umožní nám najít některé společné rysy tohoto procesu, odhadnout lépe jeho další vývoj a snáze se orientovat při hledání

vlastního postupu, odpovídajícího odlišným sociálně ekonomickým podmínkám naší země. Přinášíme dnes několik poznatků o vývoji venkovských obcí a venkovského obyvatelstva v Německé spolkové republice.

VÝVOJ VENKOVSKÉHO OBYVATELSTVA NSR V POSLEDNÍCH LETECH

Do obcí venkovského typu se v NSR započítávají obce do 5 000 obyvatel.¹ Žije v nich v současné době třetina obyvatelstva země (v ČSSR téměř dvě třetiny). V obcích do 2 000 obyvatel, které mají i v NSR dosud výrazně venkovský charakter, žije nyní pouze asi pětina obyvatel (v ČSSR žijí v této skupině obcí přibližně dvě pětiny obyvatelstva).

Tabulka 1

Podíl venkovských obcí na celkovém počtu obyvatel NSR v %

Rok	Velikostní skupina obcí		Venkovské obce celkem
	do 2000 obyvatel	2000 až 5000 obyvatel	
1871	63,5	13,6	77,1
1939	29,4	11,4	40,8
1962	22,5	12,5	35,—

Tomuto výraznému poklesu relativní váhy venkovských obcí není adekvátní vývoj absolutního počtu obyvatelstva na venkově. Uvnitř venkovských obcí dochází k vnitřní polarizaci. Nejmenší obce do 2 000–3 000 obyvatel stagnují, přičemž část jejich přirozeného přírůstku získávají větší venkovské obce od 3 000 do 5 000 obyvatel a zbytek pak migruje do měst.

Tabulka 2

Změny v počtu obyvatelstva venkovských obcí v období let 1950–1965

	Rok	Venkovské obce					Venkovské obce celkem
		do 500 obyvatel	500 až 1000 obyvatel	1000 až 2000 obyvatel	2000 až 3000 obyvatel	3000 až 5000 obyvatel	
Absolutní počet obyvatelstva	1950	2904,7	4927	5933,9	3008,5	3485,3	20 259,4
	1960	3095,0	4184,7	4974,0	2879,7	3617,6	18 750,9
	1965	3005,0	4106,1	5269,4	3088,6	4081,4	19 550,4
Podíl na celkovém počtu obyvatelstva v %	1950	6,1	10,6	12,7	6,3	7,3	42,5
	1960	5,9	8,0	9,5	5,5	6,9	35,8
	1965	5,1	7,0	8,9	5,2	6,9	33,1

Pramen: Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland, 1966.

¹ Počet vesnic v NSR je odhádován na cca 15 000 až 20 000. Jejich přesný počet nelze stanovit. Statistiky jsou sledovány pouze obce, které představují administrativně správní a nikoliv sídlištní jednotky.

Ve venkovských oblastech existuje uvnitř jedné obce často několik osad, vyskytují se však i případy, kdy je stavebně souvislý komplex rozdělen do dvou obcí.

SNÍŽOVÁNÍ POČTU PRACOVNÍCH SIL V ZEMĚDĚLSTVÍ A JEHO VLIV NA STRUKTURU VENKOVSKÉHO OBYVATELSTVA

Hospodářský rozvoj země a technický a provozně ekonomický pokrok v zemědělství, které probíhají v tvrdých konkurenčních podmínkách, při nichž je zemědělství vystaveno silnému tlaku v důsledku disparity cen průmyslových a zemědělských výrobků, vedou ke snižování počtu aktivního zemědělského obyvatelstva. Pro tento vývoj je charakteristické jednak snižování celkového počtu zemědělských podniků, jednak úbytek pracovních sil. Počet zemědělských podniků s výměrou nad 0,5 ha se od r. 1950 do r. 1965 snížil z přibližně dvou milionů na cca jeden a půl miliónu, tj. o celou čtvrtinu. Výrazný pokles zaznamenal rovněž vývoj pracovních sil v zemědělství, jak vyplývá z tabulky 3.

Tabulka 3

Vývoj počtu pracovních sil v západoněmeckém zemědělství

Rok sčítání	Pracovní síly v zemědělství v 1000 osob		
	Rodinní příslušníci		Námezd. pracovní síly stálé
	Trvale pracující	Vypomá- hající	
1949	4469,7	1103,6	996,0
1960	3137,5	1238,3	314,4
1965	2338,0	948,3	232,4
Index 1965/1949	52	86	23

Pramen: Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland.

Poznámka: Pro hospodářský vývoj země je však významné, že tento proces probíhal při současném vzestupu zemědělské produkce. Úbytek pracovních sil se podařilo nahradit mechanizací prací a racionalizací zemědělského provozu. Zemědělství NSR se v poválečném období stalo postupně nejlépe mechanizovaným a nejracionalněji vedeným ze všech zemí Evropského hospodářského společenství. Za výrazný úspěch je nutno pokládat, že tuzemská potřeba potravin je v NSR v současné době kryta již ze 78 % z vlastních zdrojů.

Racionalizace zemědělství se odráží i v podílu zemědělských rodin na celkovém počtu obyvatelstva. Skutečnost, že jeden pracovník v moderně vedeném a technicky dobře vybaveném zemědělství může vyrobit mnohonásobně větší množství potravin než v minulosti, umožňuje při biologicky omezeném růstu spotřeby na jednoho obyvatele výrazné snižování relativní váhy zemědělského obyvatelstva.

CHARAKTERISTICKÉ RYSY SOCIÁLNĚ EKONOMICKÉ SKLADBY VENKOVSKÉHO OBYVATELSTVA VE VZTAHU K ZEMĚDĚLSTVÍ

Hospodářský rozvoj výrazně ovlivnil i v Německé spolkové republice strukturu obyvatelstva venkovských obcí. Je z ní patrná pře-

vaha nezemědělského obyvatelstva. Podstatnou složku venkovských obcí tvoří tzv. „s venkovem spojené obyvatelstvo“, kam patří rodiny, kde je zemědělství vedlejším nebo doplňkovým zdrojem důchodů, domácnosti zemědělských dělníků a svobodní zemědělští dělníci. Rodiny zemědělců, kde zemědělství je hlavním zdrojem obživy (Vollerwerbsbetriebe) jsou v menšině. V obráceném poměru jsou k sobě tyto skupiny pokud jde o obhospodařování zemědělského půdního fondu.

Tabulka 4

Vývoj podílu zemědělského obyvatelstva na celkovém počtu obyvatelstva v Německé spolkové republice

Rok	Ú z o m í	Podíl v %
1800	celé Německo	75
1850	celé Německo	60
1882	celé Německo	39,9
1907	celé Německo	27,0
1933	celé Německo	20,8
1939	Něm. spolková rep.	17,7
1950	Něm. spolková rep.	14,7
1960	Něm. spolková rep.	13,0

Pramen: Dr. Peter v. Blanckenburg, Einführung in die Agrarsoziologie.

PROHLUBOVÁNÍ OBLASTNÍCH ROZDÍLŮ V NSR A JEHO SOUVISLOST S RACIONA- LIZACÍ ZEMĚDĚLSKÉ VÝROBY

Poválečná racionalizace zemědělství a s ní spojený pokles potřeby pracovních sil mají podstatný vliv na růst dojížďky venkovského obyvatelstva za prací, na prohlubování oblastních rozdílů a na migraci venkovského obyvatelstva.

Zatímco v r. 1950 dojíždělo za prací mimo obec bydlící 3,2 miliónů lidí, vzrostl tento počet do r. 1960 na 5,5 miliónů, tj. o 70 %. Vysoký podíl dojížďky do zaměstnání vykazují venkovské obce. Na celkovém počtu 4,2 miliónů „dojížďkových domácností“ (Pendlerhaushalte) participovaly v r. 1960 venkovské obce do 2000 obyvatel 38 % a obce s 2000 až 5000 obyvatel dalšími 21 %. Narůstající podíl dojížďky má značný vliv na sociálně ekonomickou skladbu obyvatelstva, vede k těsnějšímu propojení města s venkovem a k přenašení městských prvků do venkovského prostředí. V některých obcích, zejména v příměstských oblastech a v blízkosti průmyslových aglomerací, se již zcela změnil původní ráz obcí, které se přeměnily v „obytné obce“, kde podíl zemědělského obyvatelstva je velmi nízký a v demografické struktuře i ve skladbě stavebního fondu výrazně převládá funkce bydlení nezemědělského obyvatelstva.

Cílem pokračujícího „zlepšování agrární struktury“ a ozdravení zemědělství je připravit západoněmecké zemědělství na úspěšnou soutěž v rámci Evropského hospodářského společenství po vytvoření jednotného trhu zemědělskými výrobky. Dalším úkolem je zvýšit důchody tzv. životaschopných zeměděl-

ských podniků na úroveň dosahovanou v ostatních odvětvích (zatím jsou v zemědělství při delší pracovní době a horších pracovních podmínkách příjmy asi o $\frac{1}{3}$ nižší než činí průměr ostatních odvětví).

Současně se měly zlepšit celkové životní podmínky venkovského obyvatelstva na úroveň srovnatelnou s podmínkami ve městě. Ukázalo se však, že právě pro tento třetí úkol je nastoupená cesta sama o sobě nejvíce problematická. Ve svých důsledcích totiž vede k prohlubování existujících rozdílů v hospodářské úrovni jednotlivých oblastí.

Zemědělské rodiny, které se staly přespočetnými a musely zemědělství opustit, nemohou často v rodné obci nebo její blízkosti najít vhodné a přiměřené zaměstnání a zdroj obživy, což platí zejména o tzv. zemědělských

problémových územích. Proto se stupňuje migrace zemědělského obyvatelstva, která zvláště v některých hospodářsky málo vyvinutých oblastech dosahuje již kritického stupně. Odchod části zemědělského obyvatelstva a s ním spojené zmenšení hustoty osídlení a velikosti některých obcí vyvolává pak řetězovou reakci tím, že vede i k migraci jiných složek venkovského obyvatelstva, řemeslníků a živnostníků, kteří se nemohou v těchto oblastech dále udržet a postupně je rovněž opouštějí. Většina těchto přesunů pak směřuje do předelánných průmyslových aglomerací (Ballungsgebiete), čímž se jen dále zhoršují i jinak složité územně technické podmínky v těchto překrvených lokalitách.

Tento proces vede k prohloubení existující polarizace, v níž krystalizují dva protikladné

Tabulka 5

Struktura obyvatelstva venkovských obcí v NSR v r. 1960

	Počet závodů (repektisve domácností)	Osoby v tisících	% z venkovského obyvatelstva	% obhospodař. zemědělské půdy
— Zemědělské obyvatelstvo (rodiny zemědělců, kde je ze- mědělství hlavním zdrojem příjmu)	572 000	2 290	12	76
— S venkovem spojené obyva- telstvo (zemědělské rodiny, kde ze- mědělství je vedlejším nebo doplňkovým zdrojem obživy — výměra zem. půdy jedné domácnosti je větší než 0,5 ha)	780 000	3 100	19,5	16
— domácnosti zemědělských dělníků	100 000	400		
— svobodní zemědělští dělníci	—	210		
— Na venkově bydlící obyva- telstvo	2 500 000	10 000	68,5	8
— Jiné na venkově bydlící oby- vatelstvo	100 000	3 000		
19 000 = 35,6 % celkového počtu obyvatel				

Pramen: Konrad Mayer, Ordnung im ländlichen Raum

Poznámka: V NSR je přibližně 1,5 miliónu zemědělských podniků s výměrou nad 0,5 ha. Mezi zemědělské podniky nazývané také životaschopné „rodinné podniky“ (Familienbetriebe) jsou však započítávány jen zemědělské podniky s výměrou 10–100 ha zemědělské půdy, kterých bylo v r. 1965

přibližně 440 tisíc, velké podniky nad 100 ha a jen část malých podniků (zejména specializovaných zelinářských, ovocnářských aj.) s výměrou 2–10 ha, kterých bylo v roce 1965 asi 611 tisíc. Kritériem je rovněž roční čistý důchod podniku.

extrémy, jejichž další rozšiřování není z hospodářských a sociálních hledisek žádoucí: na jedné straně překrvené oblasti s nezdravými životními a pracovními podmínkami, a proti nim zaostávající problémová zemědělská území. Že jde o záležitost velmi závažnou, o tom svědčí tyto údaje:

Oblasti překrvení (Ballungsgebiete):

13 % státního území NSR

43 % obyvatelstva státu

716 obyvatel na 1 km²

Zemědělská problémová území:

40 % státního území NSR

15 % obyvatel státu

80 obyvatel na 1 km²

Odliv obyvatelstva z venkovských obcí zemědělských problémových území snižuje rovněž úroveň příjmů těchto obcí. To pak výrazně omezuje možnost jejich vybavení technickým a občanským zařízením. Vylidnění určitých oblastí a obcí vede rovněž ke zhoršení úrovně společenského prostředí.

Změny v agrární struktuře jsou spojeny s hospodářsko-územními a stavebními zásahy, které výrazně mění dosavadní prostorové utváření krajiny a stavebního fondu venkovských obcí. Z hlediska rozmístění venkovského obyvatelstva má největší význam tzv. „vysídlování rozvojeschopných zemědělských rodinných podniků“ z vesnice. Většina (v průměru asi 80 %) těchto vysídlených dvorců (Aussiedlungshöfe) je budována uprostřed vydělených pozemků ve volné krajině mimo dosavadní zastavěnou část obce. Tato forma výstavby má z hlediska přestavby vesnice nesporně příznivý vliv na zlepšení hygienických podmínek a dopravních poměrů. Umožňuje také jasnější členění funkčních ploch venkovských obcí a jejich velkorysejší přestavbu. Nelze pominout ani značné provozní úspory vyplývající ze snížení výrobních nákladů v důsledku minimalizace dopravní vzdálenosti mezi polnostmi a farmou.

Výstavba nových usedlostí převážně ve formě dvorců vysídlených do volné krajiny vede však k prostorovému oddělení a tím také k určité izolaci značné části aktivního zemědělského obyvatelstva. To má ovšem řadu nepříznivých důsledků. Kromě podstatně vyšších stavebních nákladů je tato forma výstavby spojena s horšími podmínkami dostupnosti občanského vybavení a nezemědělských pracovních příležitostí. Vznikají i nežádoucí společenské důsledky, jako je pocit osamocení, ztížené podmínky sousedské výpomoci při onemocnění, úrazech apod.

Souhrn

Charakteristickým rysem poválečného vývoje venkovského osídlení v Německé spolkové republice je nepřetržitý pokles relativního podílu venkovských obcí na celkovém počtu obyvatelstva země. Jeho příčinou je mírný pokles absolutního počtu obyvatelstva venkovských obcí do 5000 obyvatel o 3,5 % při celkovém vzestupu obyvatelstva NSR o cca 24 % (za období let 1950—1965).

Příznačná je vnitřní polarizace venkovských obcí. Dochází při ní ke stagnaci nebo poklesu počtu obyvatelstva žijícího v obcích do 3000 obyvatel, zatímco počet obyvatelstva obcí od 3000 do 5000 obyvatel (většinou jde již o malá venkovská městečka) má vzestupnou tendenci.

V souvislosti s racionalizací zemědělství se mění struktura venkovského obyvatelstva. V jeho skladbě je obyvatelstvo závislé na zemědělství v menšině. Část nezemědělského obyvatelstva si přitom zachovává sepětí s venkovem a zemědělstvím tím, že obhospodařuje menší výměru zemědělské půdy jako zdroj vedlejších nebo doplňkových příjmů.

Většina rodin, které v důsledku konkurenčního boje v podmínkách kapitalistického zemědělství musely zemědělství opustit (ročně je ze zemědělství „vytlačeno“ v průměru na 30 000 rodin), z vesnice zatím neodchází. Po odprodeji nebo propachtování polností své usedlosti hledají zdroj obživy v průmyslových a řemeslných podnicích nebo ve službách. Zůstávají bydlet v rodné obci a dojíždějí za prací, nejčastěji do blízkých měst. Je z toho patrné, že pokles počtu pracovních sil v zemědělství není bezprostředně doprovázen ekvivalentními změnami v počtu venkovského obyvatelstva. Venkovské obyvatelstvo projevuje z tohoto hlediska značnou setrvačnost, podmíněnou vlastnictvím domku nebo usedlosti v rodné obci, přátelskými a příbuzenskými vztahy, sepětím s daným prostředím apod.

Věšší úbytky obyvatelstva stěhováním jsou patrné v odlehlejších a hospodářsky málo rozvinutých oblastech. Z těchto území, kde nemohou ze zemědělství vytlačené rodiny najít v dostupné vzdálenosti vhodný náhradní zdroj obživy, migruje část (zejména mládež) obyvatelstva do měst a průmyslových aglomerací. Tím se prohlubuje existující polarita ve stupni hospodářského rozvoje jednotlivých částí země, při níž se stupňuje rozpor mezi průmyslovými aglomeracemi a zemědělskými problémovými oblastmi.

Uvedené údaje potvrzují, že uspořádání venkovského prostoru a vytvoření srovnatelných podmínek životního prostředí mezi městem a venkovem je komplexním problémem. Rozvoj zemědělské výroby je sice nejpodstatnější částí tohoto procesu, avšak sám o sobě nemůže tento problém vyřešit. Toho jsou si vědomi i urbanisté v NSR a proto hledají i jiné formy pro dosažení žádoucího výsledku. Jde zejména o výstavbu střediskových obcí jako krystalizačních jader venkovských mikrooblastí, o podporu rozvoje průmyslové a řemeslné výroby na venkově a o rozvoj rekreační funkce venkovských obcí.

Problému zmírnění disparit mezi úrovní rozvoje jednotlivých oblastí věnují od r. 1959 stále větší úsilí i spolková vláda a vlády jednotlivých zemí. Nejpозорuhodnějším opatřením je vývojový program pro střediskové obce rozvojových území. Tento program byl postupně rozšířen na 64 rozvojových obcí, v nichž je ekonomickými stimuly podporován rozvoj průmyslu, řemesel a jiných živností.¹

A. Slepíčka

¹ Podrobněji viz výzkumný úkol „Inž. arch. V. Matoušek: Hlavní směry přestavby osídlení

v evropských zemích a jejich srovnání se zásadami přestavby sídlištní sítě ČSSR“, VÚVA 1967.

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

Pro členy sekce sociologie rodiny a mládeže přednášela 9. 11. 1967 dr. M. Kubíčková o *Problémech současné americké mládeže*.

Na programu schůzky sekce integrální antropologie, která se konala 29. 11. 1967, byly referáty doc. dr. P. Machonina ČSc. na téma *Problém obecné koncepce společnosti z hlediska pojmu struktura* a dr. V. Kadlece *Pluralistické koncepty v kriminologii*. Na další schůzce 21. 12. 1967 referoval prof. dr. V. Fetter ČSc. o *Současném stavu a zaměření čs. antropologie* a prof. dr. F. Fajfr K *otázkám integrace v čs. demografii*.

20. 12. 1967 se konala pracovní schůzka sekce sociologie veřejného mínění. Na programu bylo sdělení dr. inž. J. Bečváře o návštěvě v Institut für Demoskopie v Allensbachu v NSR a dr. J. Zapletalové o činnosti Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV v r. 1967. Dále byla projednána činnost sekce v roce 1968.

Sekce sociologie venkova ve spolupráci s katedrou osvěty a výchovy dospělých fakulty osvěty a novinářství UK v Praze pořádala 19. a 20. prosince 1967 v Babicích u Říčan kolokvium *Historie čs. sociologie venkova a studium kulturních otázek vesnice* s tímto programem: První den dopoledne přednesl úvodní slovo a referát na téma *Počátky čs. sociologie venkova a zemědělství* prof. dr. inž. J. Tauber a doc. dr. V. Juřík hovořil *K některým zvláštnostem kulturního vývoje na čs. vesnici*. Odpoledne byly předneseny zprávy z jednotlivých vědeckých pracovišť z oboru a) historie čs. sociologie venkova, b) kulturní problematiky čs. vesnice. Večer byly promítány filmy se sociologickou a kulturní tematikou. Druhý den dopoledne bylo pokračováno ve zprávách k úvodním referátům z pracovišť, která se zabývají teoretickou a badatelskou prací v uvedených oblastech. Podrobnější zpráva o kolokviu bude uveřejněna ve Zprávách Čs. sociologické společnosti.

Ze zahraničních hostů přednášeli 5. 12. 1967 prof. Arnošt Gellner z The London School of Economic and Political Science na téma *Orientace anglické sociologie a její postavení v britské společnosti*, 4. a 5. 12. 1967 prof. dr. Leopold Rosenmayr na téma *Sociologický výzkum mládeže a jeho význam pro praxi a Sociologický výzkum v Rakousku*. Přednášky se konaly ve spolupráci s Laboratoří sociálního výzkumu mládeže.

14. 12. 1967 přednášel pro členy Čs. sociologické společnosti, Čs. společnosti pro politické vědy a Diskusní klub Socialistické akademie Prof. John Goormaghtig, ředitel Evropského střediska Dotace Carnegie, o *Teorii a metodách výzkumu mezinárodních vztahů*.

Alena Gabalová

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti

V Klube školstva a kultúry v Trenčianskych Tepliciach sa konal od 23. do 25. októbra 1967 seminár na tému *Stav a problémy sociológie kultúry na Slovensku*. Hlavnými organizátormi seminára boli Slovenská socio-

logická spoločnosť a Osvetový ústav v Bratislave. Na prípravu sa ďalej podielali Sociologický ústav SAV, Novinársky študijný ústav, Čs. rozhlas, štúdio Bratislava, Čs. televízia, štúdio Bratislava a Filmový ústav, Bratislava.

Seminára sa zúčastnilo 62 delegátov vrátane zahraničných hostí. Seminár zahájil Dr. Martin Katriak ČSc., predseda Slovenskej sociologickej spoločnosti, a otvárací referát *Stav a problémy sociológie kultúry na Slovensku* predniesol doc. ing. J. Celko ČSc. Potom počas seminára odzneli tieto ďalšie hlavné referáty: *Z histórie sociológie kultúry na Slovensku* — PhDr. Ignác Gašparec, *Masová kultúra a jej prijímateľ* — PhDr. Oliver Bakoš ČSc., *Výskum čitateľských záujmov* — Vladimír Holina, *O niektorých metodologických otázkach výskumu „Vzťah mládeže k rozhlasu, televízii a filmu“* — Jozef Orgon, a *Použitie teórie spoločenskej komunikácie v sociológii kultúry* — Doc. PhDr. Václav Lamser ČSc.

S ďalšími referátmi, pôvodne pripravenými ako komunikáty, vystúpili: Ivan Predanoc — *Skušenosť z prískusom rozhlasovej univerzity*, Ctibor Tahy, — *Československo-maďarský výskum vplyvu televízie*, Pavel Paška ČSc. — *Výskum kultúrneho profilu obyvateľstva v priemyselnom prostredí*, Viliam Fábry — *K problému kultúrnej charakteristiky dedinského obyvateľstva*, František Braniš — *K výskumu hudobného vysielania rozhlasu*, Alojz Kuruc — *Výsledky výskumu spoločenského pôsobenia literatúry*, Katarína Podoláková — *Z prískusum návštevníkov výstav*, a Emília Bakošová ČSc. — *Problémy počúvanosti a obľúbenosti rozhlasového programu*.

Zo zahraničných hostí vystúpili so svojimi príspevkami: Eva Lehmann z Domu kultúry, Leipzig, Prof. Dr. Borivoj Samolovčev z Filozofickej fakulty Univerzity Beograd, Doc. dr. Kazimierz Zygułski, Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa, Igor Leandrov, Radio-televízia Beograd, Dr. F. Adamski, Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków, László Harangy, Népművelési Intézet, Budapest a Dr. Andrzej Siciński, Pracownia Badań Kultury Współczesnej PAN, Warszawa.

V diskusií zaujali najmä príspevky dr. Ivana Svitáka z Čs. filmového ústavu v Prahe, diskusný príspevok doc. Zygułského, Dr. A. Sicińskiego, ako aj niektoré príspevky delegátov poverenictva kultúry v Bratislave.

V záverečnom hodnotení účastníci vyslovili uspokojenie so seminárom, ktorý okrem zhrnutia doterajších výsledkov je ďalším krokom ku konzultovaniu a rozpracovaniu teoretických a metodologických otázok našej sociológie kultúry. Konštatovali, že medzi najdôležitejšie otázky patrí samotné objasnenie podstaty a povahy kultúry v jej novom súčasnom poňatí, ako aj základné teoretické riešenie otázok masovej kultúry. Ďalej, že je naliehavé hlbšie rozpracovať problematiku metód a techník sociologických výskumov a špecifických metodologických postupov v sociológii kultúry. Odporučili vedeniu sekcie sociológie kultúry Slovenskej sociologickej

spoločnosti, aby vytvorila urýchlene podmienky pre unifikáciu základných sociologických kategórií tak, aby bolo možné porovnávať a vo všetkých fázach využívať výsledky empirických výskumov.

Pokiaľ ide o koordináciu výskumov v oblasti sociológie kultúry, masovej kultúry a voľného času, prijal seminár odporúčania na jednotlivé inštitúcie, angažované v sociológii kultúry na Slovensku. Taktiež doporučil realizovať komparatívne výskumy. Privítal iniciatívu Igora Leandra z Juhoslávie, aby sa realizovali spoločné výskumy československých a juhoslovanských inštitúcií podľa jednotne dohodnutých kritérií. Tak isto pozitívne hodnotil spoluprácu Osvetového ústavu v Bratislave a Népművelési Intézetu v Budapešti.

Napokon sa účastníci seminára vyslovili za to, aby sa stretnutia sociológov kultúry organizovali v regionálnom i medzinárodnom rozsahu aj v budúcnosti, pravda, postupne s tematicky vyhranenejším programom.

Vydanie Sborníka prác z tohto seminára vrátane najlepších diskusných príspevkov pripravuje Osvetový ústav v Bratislave (Námestie SNP č. 11). Niektoré príspevky boli

otišténé v Zprávách Čs. sociologické spoločnosti č. 6/1967.

Dňa 3. 11. 1967 zasadala metodologická sekcia, na ktorej prednášal Vladimír Holina na tému *Metodologické aspekty výskumu čitateľov Roháča*.

Od 6. do 10. 11. 1967 hostovala Spoločnosť významného poľského sociológa, pracovníka Inštitútu filozofie a sociológie PAN, Doc. Dr. Zbigniewa Wierzbického, ktorý prednášal v Bratislave a Nitre na témy *Klasifikácia definícií i teorie społeczności lokalnej (community studies)* a *Identyfikacja, integracja i adaptacja w socjologii wsi*. V Nitre na popud tamjšej odbočky prednášal aj pre poslucháčov Vysokej školy poľnohospodárskej o súčasnom stave poľnohospodárstva v USA.

Dňa 17. 11. 1967 zasadalo Predsedníctvo, dňa 4. 12. 1967 výbor Spoločnosti.

7. 12. 1967 prednášali pre členy sekcie sociológie práce Prof. Arnošt Gellner z Londýnskej školy ekonómie a politických vied na tému *Súčasný stav sociológie v Anglicku* a dr. Manfred Puschmann, vedúci Sociologického inštitútu na Humboldtovej univerzite v Berlíne, na tému *Sociálny systém podniku*.

Libuša Friedová

Logiczna teoria nauki. Wybór artykułów

Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1966, 712 stran.

První polský „reader“, sestavený Tadeuszem Pawlowskim, je pokusem poskytnout čtenáři ucelený obraz o současném stavu „logické teorie vědy“ a základních problémech obecné metodologie věd. Je sestaven výhradně ze statí polských autorů časopisecky již publikovaných, z nichž mnozí (Ajdukiewicz, Kotarbiński, Poznański, Malewski aj.) mají významné postavení ve světové vědě. Výbor je rozdělen do pěti hlavních oddílů: první pojednává o *definici*, druhý o obecných problémech *dedukce*, třetí je věnován speciálně problémům *metodologie deduktivních věd*, čtvrtý (nejrozsáhlejší) *struktura vědy* a závěrečný metodologickým otázkám *speciálních věd*. Studium bohaté materiálové podložené prací je užitečné pro všechny pracovníky v sociologické metodologii a obecné teorii, přímý vztah k často diskutovaným vlastním sociologickým problémům však mají zejména: stať M. Przeleckého o obecných problémech *operacionalizace pojmů*, H. Mehlberga o *neověřitelných předpokladech vědy*, dvě statí J. Giedymina o metodologických problémech *historiografie*, studie I. Lazari-Pawlowské o *typologickém přístupu* v humanitních vědách, A. Malewského svrchovaně inspirující, i když značně diskusní stať o *dvou modelech sociologie* (Malewski staví do přísné kontrapozice sociologii koncipovanou jako „historickou vědu o jednotlivých zemích v určitém čase“ a sociologii pojatou jako „vědu o zákonitostech, jež se projevují v chování individuí a fungování sociálních systémů“), a konečně speciálně zaměřená práce redaktora sborníku o *škálování*. I když těžiště výboru je ve statích psaných profesionálními logiky (odtud také náročnost studia celého sborníku), jsou uvedené vybrané statí čtivé i bez speciálnější erudice v soudobé logice.

—mp—

G. D. Mitchell: Sociology. The Study of Social Systems

University Tutorial Press, London, 1966, 175 stran.

Nevelká příručka sociologie, která vychází s nepatrnými změnami ve Velké Británii již ve čtvrtém vydání (1959, 1960, 1963), je zajímavá spíše členěním materiálu a proporcemi, v nichž je sledována víceméně obligátní problematika, o níž se pojednává v menších

učebnicích, než původností či objevností vlastních autorových výkladů. Autor nejprve stručně rekapituluje *vývoj sociologického myšlení* od Comta a Marxe až po soudobou americkou a britskou empirickou sociologii a pak vymezuje *základní pojmy*, nezbytné k pochopení společnosti jako sociálního systému (na systémové hledisko je kladen mimořádný důraz), a naznačuje *principy funkcionální analýzy*; obecné úvahy pak demonstruje na analýze *rustálního sociálního systému*. Další dva oddíly pojednávají o základních institucích *jednoduchých společností* (rodina a příbuzenský systém, právo a politický systém, věroučné systémy a rituály) a o *systematické analýze komplexních společností*, jež je provedena na následujících úrovních: 1. na úrovni systému sociální stratifikace, 2. na úrovni velkých organizací (systémy sociálních statusů a komunikační soustavy), 3. na úrovni výchovného systému a konečně 4. na úrovni analýzy příbuzenství, rodiny a sousedství. Mimořádná (a v obdobných učebnicích neobvyklá) pozornost je věnována právě *rodinným a příbuzenským systémům*, k jejichž výkladu je shromážděn a inteligentně reprodukován vcelku známý, zejména kulturně antropologický a etnografický materiál (Radcliffe-Brown, Lévi-Strauss, Malinowski, Goody aj.). Sympatická příručka, jejíž marxisticky koncipovaný protějšek by byl vhodnou učebnicí pro výuku sociologie na středních školách, je opatřena u jednotlivých kapitol svědomitě sestavenou bibliografií základní literatury a jmeným i věcným rejstříkem.

—mp—

Applied Sociology. Opportunities and Problems

The Free Press, New York 1965, 466 stran.

Kniha, jejímiž editory jsou A. W. Gouldner a S. M. Miller, je oficiální publikací Společnosti pro studium sociálních problémů, americké organizace sociologů, kteří se „speciálně zabývají aplikací sociologie na velké problémy současnosti“. Má být „příspěvkem k mobilizaci všech intelektuálních sil, jež má lidstvo k dispozici v boji proti válce, diskriminaci, delinkvenci, politické apatii a bídě“. Sborník je uvozen třemi teoretičtější orientovanými statemi (Gouldner, Neff, D. C. Miller), z nichž stať Gouldnerova má programový význam. Je polemikou se čtyřmi dosti obvyklými tvrzeními, že totiž 1. aplikované společenské vědy pouze aplikují principy čistých či základních disciplín na praktické problémy, 2. že existuje pouze jeden

typ aplikované společenské vědy, 3. že badatelé v oblasti aplikované vědy nemohou specifikovat cíle a hodnoty pro své zákaz-níky a 4. že odpor k praktickému užítí společenských věd vyplývá hlavně z neadekvátnosti současných výzkumných metod. Gouldner pak rozlišuje „inženýrskou“ a „klinickou“ sociologii jako dvě hlavní formy (modely) aplikované sociologie. Druhá část sborníku se zabývá (na rozboru řady konkrétních příkladů) vztahem „praktiků a zákazníků“ (Yablonski, Jorda, B. B. Gardner, Carper, Kolodny, Demerath). Nejrozsáhlejší a podstatná část knihy je pak věnována „případovým studiím“ z aplikované sociologie, a to v těchto oblastech: rasové vztahy, kriminologie a delinkvence, komunita, rodina, mezinárodní situace a právo. Následující kapitola, nazvaná *Aplikovaná a obecná sociologie*, je vlastně pokračováním předchozí partie (název není výstižný a neodpovídá ani obsahu publikovaných statí): Strieb studuje problém starých osob (klade si otázku, zda jsou minoritou, a v jakém smyslu) a Myers problematiku duševních onemocnění. Dvě studie jsou věnovány *delinkvenci mladistvých* a její prevenci (Sherwood, Rosenfeld), závěrečné studie pak mají opět obecnější, teoretičtější charakter: Llewellyn Grossová (známá mj. jako pořadatelka pozoruhodného sborníku o obecné sociologické teorii) se zabývá *problémy hodnot*, M. B. Elliot vztahem sociálních problémů k sociálním teoriím, R. Bierstedt vztahem společenských věd a veřejných služeb, R. Ross morálními závazky vědce atd. Oba editoři, A. W. Gouldner, který je profesorem sociologie na Washingtonské universitě a je znám zejména knihou *Patterns of Industrial Bureaucracy*, a S. M. Miller, zdůrazňují, že při výběru spolupracovníků kladli mimořádný důraz na *nové myšlenky mladých společenských vědců*: sborník je nesporně závažným slovem v diskusi o praktické užitečnosti a použitelnosti sociologického vědění, a to jak proto, že formuluje řadu originálních teoretických tézí, tak proto, že shromažďuje a pečlivě rozebírá rozsáhlý empirický materiál a zobecňuje zkušenosti vědců pracujících přímo v aplikované sociologii.

—mp—

Kierowanie kadrami pracowniczymi. Wybór tekstów

Państwowe wydawnictwo ekonomiczne, Warszawa 1966, 560 stran.

Výběr ze statí amerických autorů, pořízený Alexandrem Matejkem, známým českému čtenáři překladem knihy *Praca i koleżeństwo* (*Nástin sociologie práce*, Práce 1967, 215 stran), je uveden rozsáhlou editorovou statí, v níž je na problematice industriální sociologie vložén vztah sociologie a praxe, sociologie a sociotechniky, sociologické teorie a personální politiky v průmyslovém podniku, a načrtnut vývoj americké sociologie a sociální psychologie práce a průmyslu. V první části je vložena problematika výběru pracovníků a jejich vstupu a začlenění do pracovního pro-

cesu, v druhé části jde o popis a hodnocení práce a pracovníka, třetí je věnována procesu vytváření lidských vztahů (ale i problémům školení v oblasti lidských vztahů, včetně využití simulačních metod). Čtvrtá část se skládá z obecnější studie o skupinové dynamice a konkrétnější analýze vysoce produktivních pracovních skupin, v pátém oddílu je pojednáno o adaptaci pracovníka na technický pokrok (mj. o psychosociálních aspektech automatizace), závěrečné dvě části jsou pak věnovány praktickým otázkám personalistiky — personální administraci a sondáži pracovních vztahů. Autory statí (většinou jde o vybrané partie z větších prací) jsou mj. K. Davis, R. Likert, W. D. Scott, R. P. Calhoun aj. Kniha má mimořádný význam nejen pro pracovníky v industriální sociologii, ale pro všechny, kdo se zabývají praktickou personalistikou, je neobyčejně instruktivní a je v ní vhodně zachována přiměřená proporce mezi nezbytnými teoretickými úvahami a zcela konkrétními praktickými návody (např. jak vést kvalifikační kartu, sestavit přihlašovací dotazník, vést formuláře o pracovním výkonu a pracovních předpokladech atd.). Kniha je opatřena bibliografií, zahrnující kromě amerických prací také základní práce polské, nikoliv však rejstříkem, ba ani slušným obsahem, takže orientace v této poměrně rozsáhlé práci není nejsnadnější.

—mp—

Problemy osobowości i motywacji w psychologii amerykańskiej

Państwowe wydawnictwo naukowe, Warszawa 1964, 238 stran

Sborník, sestavený Januszem Reykowskim, se skládá z osmi statí významných amerických psychologů a sociálních psychologů, které mají dnes již nepochybně téměř centrální význam pro konstituování obecné teorie osobnosti a motivace. Úvodní editorova statí poukazuje na některé rozdíly v teoretických přístupech jednotlivých autorů, jež však — podle jeho názoru — nedokazují, že jsme „stále ještě ve stadiu trvalého chaosu a předvědeckých škol a doktrín“, jakkoli nemůže být ještě řeč o tom, že bychom byli s to „vybudovat sevřenou, systematickou, empiricky zdůvodněnou teoretickou koncepci, v jejímž rámci by bylo možno integrovat celek nahromaděné zkušenosti v oblasti studia osobnosti“. Sborník se skládá z následujících statí: G. W. Allport: *Podstatné rysy lidské motivace*, R. B. Cattell: *Pojem motivace a principy jejího měření*, T. M. French: *Osobnost ve světle psychoanalytické metody*, E. R. Guthrie: *Osobnost ve světle teorie učení*, D. O. Hebb: *Fyziologický mechanismus motivačních odchylek*, A. H. Maslow: *Teorie hierarchie potřeb*, H. A. Murray: *Ke klasifikaci interakcí*, T. M. Newcomb: *Kultura a osobnost*.

Jednotlivé statí (publikované dříve časopisecky nebo ve sbornících) jsou uvedeny stručnou poznámkou o autorovi, biografickou faktografií i stručným přehledem vědeckého díla a jsou uzavřeny krátkou bibliografií.

Pro snazší porozumění náročnějším textům (Allport, Cattell, Hebb), v nichž se používá dílem specifické, dílem neatraktivní terminologie, je přiložen v závěru nezbytný vysvětlující poznámkový aparát. Znalost Murrayovy, Maslowovy a Newcombovy stati patří nepochybně k základní teoretické výbavě sociologa. Potřeba vydávání podobných sborníků i u nás je markantní a s rozvojem a rozšiřováním výuky sociologie se stává přímo nezbytností.

—mp—

Stanisław Jedlewski: Analiza pedagogiczna systemu dyscyplinarno-izolacyjnego w resocjalizacji nieletnich. Procesy dezintegracji osobowości młodzieży i metody ich przeciwdziałania.

Komitet Nauk Pedagogicznych i Psychologicznych Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1966, str. 263, cena zł. 42,—.

Kniha je rozdělena do dvou částí. Záměrem první části je všestranné vyličení aspektů nápravně výchovného systému, počínaje odvodněním negativních funkcí trestů a nucené disciplíny, které používají autokratičtí vychovatelé ve shodě s celkovým charakterem práce v dosavadních zařízeních. Dále se autor zabývá kvalifikací sebehodnotících postojů mladistvých a jejich vztahy k dospělým. Konflikty a eventuálně i vzpoury v těchto zařízeních považuje za neoddelitelnou součást tohoto výchovného systému. Podobně se hovoří i o účtovanosti z ústavů. Celkově lze pak prvou část považovat za realistický a hodnotící pohled na dezintegrační procesy osobnosti mladistvých v disciplinárně izolačním výchovném systému.

Druhá část práce se opírá především o psychologická hlediska mladistvých a snaží se navodit pedagogicko-integrační činnost v potřebných kvalitách. Kniha obsahuje i autorovu představu reformy těchto institucí a jejich vztahů k těm zařízením, která mají nějaký podíl nebo vztah k resocializaci společensky inadaptabilní mládeže. Autor se také obrací na čtenáře, požaduje na něm objektivitu a varuje před pejorativním zveřejňováním zásadní kritiky nápravně výchovného systému. Nezaujatý čtenář se nemůže než ztotožnit s autorem v tom, že o skutečnostech vyplývajících z pečlivého rozboru daného stavu (který mimochodem patří k nejsilnějším stránkám práce) je potřeba především přemýšlet. Je pak věci každého, do jaké míry mu umožní objektivní skutečnost a vlastní schopnosti využití nabízejících se závěrů a jejich podporu tvůrčím experimentem, jehož význam je v práci rovněž zdůrazněn.

Není pochopitelně možné zde podrobněji vyložit obsah díla, poněvadž je samo o sobě koncentrátem informací. Hesovitost nebo vytržení z kontextu by nutně vedlo ke zkreslení. Dodatky, které obsahují zejména citace z cizích pramenů nebo popisy oborových experimentů, jsou co do výběru opět voleny tak, aby podpořily analytický a ke konstruk-

tivnímu přemýšlení inspirující charakter práce.

Je škoda, že v práci chybí resumé jak v polštině, tak v některém z cizích jazyků.

Karel Macek

The New Computerized Age

Zvláštní číslo věnované automatizační revoluci a jejím důsledkům pro americkou společnost, přetištěno ze Saturday Review z 23. července 1966. Str. 15—70.

Výtisk obsahuje stati devíti autorů v tomto pořadí: John Diebold, Erich Barnouw, David Sarnoff, John W. Macy, Jr., Patrick Suppes, Don D. Bushnell, John Tebbel, Vernon F. Miller, John Lear. Závěr tvoří úvaha, kterou napsal šéfredaktor časopisu Norman Cousins.

*

John Diebold: Přicházející nový svět

Počítače ztírka revolucionizují podnikání, výchovu a vzdělání, sdělovací prostředky a vědu způsobem, který můžeme předvídat jen nejasně. Dnešní počítače už nejsou pouhé počítací stroje. Vykonávají naopak téměř neomezený počet funkcí. Například při vyslovení otázky se skoro současně objeví odpověď na obrazovce. Chcete-li kopii, můžete si ji udělat okamžitě. Nebo třeba inženýr nakreslí od ruky na „obrazovku“ náčrtek mostu a počítač mu ihned vypracuje přesný vědecký plán včetně všech výpočtů a ukáže se obraz mostu i v detailech nebo z jakékoli perspektivy. Stroje provádějí jazykové překlady. Lidé se pokoušejí zhotovit stroj na zpracovávání článků (to digest articles).

Jsou stroje, které vyučují, které vymýšlejí vlastní postupy pro nějaký cíl nebo pro nějaké řešení, stroje vymýšlející vlastní strategii, např. stroje, jež ve hře zvířetí nad lidmi, kteří je vynalezli. To ovšem nejsou všechny dnešní existující i vznikající vymyšlenosti, nýbrž jen několik ukávek.

Zatímco výkonost výpočtové techniky rychle stoupá, její výrobní náklady neméně rychle klesají. Od roku 1963 do roku 1972 poklesnou výrobní náklady počítačů o 85 % (U magnetofonů dokonce o 97 %, u video-magnetofonů o 96 %).

Samočinných počítačů bylo v americkém byznysu použito poprvé r. 1954. Pokrok od té doby je obrovský. Jsou však i problémy, např. dohadování s odborovou organizací. Nebo nevhodnost zavádět automatizaci v takovém výrobním procesu, který už jen dožívá, protože bude v relativně krátkém období překonán technickým vývojem.

Jak vytvoříme v podnicích vhodné prostředí pro tvůrčí lidi? Byznys bude totiž potřebovat na vedoucích místech stále více tvůrčích lidí s vysokým vzděláním.

Nejdůležitější jsou lidské zřetelé: otázky neklidu a strachu při setkání s technologickými změnami, otázky vzdělání, otázky pracovníkova ztotožnění s podnikem a s povoláním.

Výpočtová technika má velký vliv i na podnikání. Vyvolává nebo bude vyvolávat hluboké změny v oblasti výroby této nové techniky, v oblasti shromažďování i nového

tvorením informací a v oblasti vyučování. Se zrychlením v učení, informacích, cestování a sdělovacích prostředcích nastanou změny i v lidských přáních a nadějích. Vzniknou úplně nové životní podmínky.

*

Erik Barnouw: McLuhanismus znovu uvažovaný

Autor této stati seznamuje čtenáře s McLuhanovými myšlenkami o vlivu sdělovacích prostředků na lidskou psychiku. Tisk vnutil člověku neosobní, jednostranný způsob myšlení, tak odlišný od dorozumívání tváří v tvář. Elektronické prostředky zase vrátily člověka ke komplexnímu myšlení.

Deformující vliv sdělovacích prostředků může být paralyzován umělcovým působením. Dále je v článku uveden názor Harolda Innise, že vznik nového sdělovacího prostředku vždy zruší starý monopol a vytvoří nový, aby byl v dalším vývoji i on sám ohrožen novým sdělovacím prostředkem.

Dále se připomíná Eisenhowerem kritizovaný (v abdikčním projevu) „vojensko-průmyslový komplex“, který byl později posílen samočinnou výpočtovou technikou.

*

David Sarnoff: Žádný život nezůstane nedotčen

Dnes činí roční přírůstek vědeckých informací téměř 250 miliónů stránek. Člověk nemůže tento příliv informací zvládnout bez pomoci stroje. Elektronický počítač, který zpracovává milióny údajů rychlostí světla, dává aktualizovaný smysl Aristotelově vizi: „Až budou stavy samy tkát, skončí otroctví člověka“.

Koncem století bude mít člověk za pár dolarů měsíčně k dispozici širokou škálu služeb poskytovaných výpočtovou technikou, která bude sloužit ve všech oblastech života od bankovníctví a cestování až po bádaní v knihovnách a lékařskou péči. Tak např. lékař oznámí do automatické ústředny pacientovy příznaky a v několika vteřinách dostane zprávu, jak chorobu léčit, a to na základě materiálů v kartotéce, kde se shromažďují všechny důležité údaje o pacientovi už od jeho narození.

Jedny z nejhlubších změn nastanou ve školství. Počítače např. budou simulovat atomové reaktory nebo jiné nebezpečné, složité či vzdálené systémy, čímž získají studenti zkušenost s něčím, o čem se dříve vyučovalo jen teoreticky.

Vláda odhaduje, že 50 % z těch povolání, jež budou existovat za deset let, dosud vůbec nevzniklo.

V r. 1956 byl v USA 1 tisíc samočinných počítačů, dnes je jich 30 tisíc, r. 1976 jich bude asi 100 tisíc. Před deseti lety prováděly stroje celkem 12 miliónů výpočtů za hodinu, dnes 20 biliónů, v r. 1976 dosáhnou 400 biliónů výpočtů, tj. 2 miliardy výpočtů na jednoho obyvatele za hodinu.

Počítače jsou jen stroje. Jestliže jim lidé dají nesprávné úkoly, bude to znamenat jen masové zvětšení lidských omylů.

*

John W. Macy, Jr.: Automatizované řízení státu

V této stati popisuje autor způsob, jakým samočinné počítače provádějí testy uchazečů o místa ve státním aparátu, jak je vyhodnocují, třídí, předávají dál — a současně oznamují uchazeči výsledek testu.

*

Patric Suppes: Vyučování s vypínačem

Samočinné počítače ve spojení s vyučovacími stroji a televizí jsou příslibem nové éry systému všeobecného školství. Zásadou počítače se bude práce ve třídě individualizovat. Tím bude dosaženo dnes nevídané rychlosti a hloubky chápání.

Následuje popis používání takového stroje včetně jeho zařízení, jako sluchátek a mikrofónu, televizní obrazovky, klávesnice psacího stroje, světelné tužky. Počítač může dnes na různé úkoly využívat současně asi 30–40 tazatelů. To je tzv. *sdílení času* (time sharing).

Tři formy vyučování pomocí počítače (které jsou v současné době na nestejném stupni vývoje) jsou:

1. Procvičovací systém. Počítač se využívá jen jako doplněk k normálnímu vyučovacímu procesu, např. k individuálnímu procvičování matematických úkolů. Počítač dává žákovi otázky přízpůsobené jeho individuální potřebě, a to na základě dosavadních žákových výsledků.

2. Preceptorský (tutorial) systém. Zde přejímá stroj hlavní odpovědnost za osvojení nových dovedností žákem. Žák např. hledá důkaz pro danou hypotézu a stroj mu schválí kterýkoli správný důkaz. Nepodaří-li se žákovi nalézt žádný důkaz, stroj mu pomůže potřebnými pokyny. Žádný preceptorový systém pro počítače nebude v blízké budoucnosti schopen vyřešit *všechny* problémy, které se vyskytnou v učení. Nebude tedy možno nahradit učitele docela.

3. Systém dialogů. Počítač, s kterými může student vést skutečný dialog, existují zatím jen jako jednoduché prototypy, a jejich vývoj předpokládá vyřešení relativně obtížných technických problémů.

Pro vzdálenější budoucnost platí otázka, zda se při používání vyučovacích strojů ve velkém nějak radikálně změní poslání učitele.

Přes obtížnost problémů můžeme prohlásit, že bude dosaženo individualizovaného vyučování na vysoké úrovni. Avšak jaké úrovně bude dosaženo dalšími pokroky ve vyučování, to ještě leží mimo sféru naší představivosti.

*

Don D. Bushnell: Pro každého studenta učitel

Bushnell říká, že předchodzí Suppesův článek pojednává většinou o použití počítačů podle předem daného programu. Nazývá to „programmed directivity“, a staví proti tomu *poddačný systém*, „programmed docility“, který mění sled vyučovacího materiálu a koná jiné operace na studentovu žádost.

Student, který se naučí s takovým počítačem zacházet, může ho používat k ověřování alternativních řešení matematických problémů, početních rovnic, jejichž ruční výpočet by trval padesát let.

Jsou dvě nové oblasti v *poddajném* použití počítačů. Jednou z nich je *znázorňující metoda*. Na televizní obrazovce se může zároveň sledovat názorné zobrazení vztahů a procesů, které počítač řeší. Tak např. vznik těles rotací dvourozměrných obrazců, grafické znázornění změny rovnic atd.

Druhou oblastí je *simulace a hra*. Při simulaci dělá student na základě informací, které obdrží od stroje, rozhodnutí o problémech určité situace. Z těchto rozhodnutí vyplynou nová fakta, o nichž musí student znova rozhodovat na základě svých vlastních předchozích — dobrých i špatných — rozhodnutí.

*

John Tebbel: Spása vydavatelů knih?

Nová technologie není zásadním ohrožením tisku, neboť

1. sníží výrobní náklady a tím i ceny knih,
2. usnadní čtenáři přístup ke knihám a učiní jeho spojení s vydavatelem rychlejším a pohodovějším,
3. umožní čtenáři, aby dostával knihy v rozmanitějších podobách.

*

Vernon F. Miller: Znovuzrozené městské shromáždění

Naše reprezentativní demokracie začínala v dobách, kdy všichni členové dané obce se mohli sejít k projednání sporných otázek. To však bylo později do velké míry znemožněno pokračujícím růstem počtu obyvatelstva. Ale masové sdělovací prostředky ve spojení se samočinnými počítači umožní občanům opět takovou účast na řízení veřejných záležitostí, jakou měli kdysi na městských shromážděních. Dokonce budou mít na to více času, než tomu bylo tenkrát.

*

Jednoduchým modelem je televizní diskuse, při níž se hlasuje pomocí přijímačů a tří knoflíků: „ano“, „ne“ a „?“ Počítač okamžitě zpracovává takto vyjádřené názory účastníků. Pomocí děrovacích štítků, odesílaných poštou, je možno vyjádřit názory

ještě uváženěji, ať už na základě diskuse doma nebo v nejbližším okolí. Zdokonalení telefonu umožní dotazy účastníků a možnost telefonického sdělení stanoviska v masovém měřítku.

Autor dále hovoří o vzrůstající monopolizaci informací v tisku i v televizi a slibuje si od výše zmíněného technického vývoje znovuoživení národní diskuse.

*

John Lear: Kam se poděje soukromí jednotlivce?

Výpočtová technika může lidskou svobodu zvětšit, ale může jí také překážet. Jesliže v životě jednotlivce všechno — tj. zdravotní záznamy, školní záznamy, vojenské záznamy, cestovní údaje, čtenářské (vypůjčovací) údaje atd. atd. — je evidováno pomocí počítačů a je tudíž rychle a lacino dostupné, vzniká nebezpečí *zneužití* informací. Paul Baran předvídá, že zneužívání informací bude základem moderního organizovaného zločinu. Vzniknou široké možnosti vydírání, neviditelného ovlivňování, skandalizování politických odpůrců, zneužití samotných programů výpočtové techniky ve službách protekce (např. při udílení stipendií, obsazování důležitých míst apod.), nemluvě o tom, že každý program abstrahuje od individuálních zvláštností uchazeče, čili *jedná s ním jako se strojem*.

Jak zajistíme, aby se proces kontroly nevymkl demokratickým zásadám a nestal se závislým jen na vůli řídící „elity“?

*

Norman Cousins: Počítač a básník

V této úvaze říká šéfredaktor listu, že počítače mohou svádět člověka, aby pokládal za základní ty otázky, které jsou ve skutečnosti pouze funkční; aby považoval počítače za náhradu inteligence místo za její rozšíření; aby viděl jen logiku tam, kde jde především o hodnoty.

Je třeba činnost technologa z oboru počítačů doplnit tvořivou fantazií básnickovou. Největší energie člověka nepochází z jeho dynam, nýbrž z jeho snů.

Nebezpečí nespočívá ani tak v tom, že by člověk byl počítačem ovládnut, jako v tom, že by ho mohl napodobit.

Jan Orlický

Odpověď k poznámce Františka Franty

Souhlasíme s F. Frantou, jestliže ukazuje na určité shody mezi naší konceptualizací základních aspektů sociálně kulturní skutečnosti a obdobnou klasifikací E. Chalupného. Obecně je třeba říci, že sociologické dílo E. Chalupného představuje jeden ze základních článků ve vývoji československé sociologie; Chalupného sociologie přes svá dobová omezení obsahuje mnoho racionálních prvků a pozitivních podnětů, které může naše současná sociologie dobře zhodnotit ve své práci. Je škoda, že sociologické dílo E. Chalupného — podobně jako sociologický přínos jiných autorů, zejména I. A. Bláhy, J. L. Fischera aj. — dosud čeka na své komplexní kritické zhodnocení z hlediska soudobé marxistické sociologie.

Jedním z těchto racionálních momentů je zmíněná Chalupného klasifikace, rozlišující v kultuře a) činitele, b) činnosti, c) výtvořiny činnosti. Tato klasifikace je nepochybně velmi prostá, přitom však užitečná a nosná. Chalupný si sám uvědomuje určité historické obdoby i souvislosti své klasifikace, zejména poukazuje na skutečnost, že Eubank na základě rozboru pojmové výbavy tehdejších sociologických koncepcí dospěl nezávisle k obdobné klasifikaci. Ve svém článku jsme poukázali na skutečnost, že v podstatě shodný přístup je obsažen v jedné z Marxových formulací v *Německé ideologii*. Tyto okolnosti ovšem neumenšují přínos Chalupného samého.

Problém Chalupného pojetí tkví však spíše v tom, že nevyužívá své klasifikace, aby zdůraznil složitost a mnohorozměrnost společenské skutečnosti, a aby ukázal, že jednotlivé jevy a procesy ve společnosti se určitými svými aspekty začleňují do odlišných soustav vztahů, že společenská skutečnost má multidimenzionální charakter. Tuto orientaci nemůže Chalupný sledovat již proto, že pojem kultury či civilizace je mu všeobšíhlý a univerzální v tom smyslu, že podle něho označuje úhrn společenské skutečnosti, totalitu lidského světa, nikoli jen jednu její osu nebo jednu její stránku k této ose se vztahující. Proto také Chalupný ve svém vlastním výkladu v podstatě nerozlišuje hledisko činnosti a hledisko výtvořiny, nýbrž ve výstavbě svého systému je programově slučuje. Ze stejných důvodů vykládá Chalupný kategorií činitelů v tom smyslu, že pod ní subsumuje vedle přírodních podmínek kulturní prostředí a kulturní vlastnosti a výtvořiny lidské. Proto také z tohoto hlediska „činitelů“ nezkoumá Chalupný společenské skupiny, společenské třídy

a jiné společenské útvary jako opravdové „činitele“. Jeho jednostranná kulturalistická orientace se projevuje zejména v tom, že se snaží začlenit do svého systému kulturních výtvořin všechny společenskokulturní jevy, včetně všech skupinových jevů a jevů společenské organizace; podtrhuje přitom „systematickou shodnost organizace s ostatními výtvořiny kultury“ a tvrdí, že skupinové a organizační jevy jsou kategorií téhož řádu jako jiné projevy kulturní. (*Sociologie II*, sv. 2, str. 178). Je zřejmé, že při takovém přístupu mizí relativní odlišnost a specifická demoskopického a kulturologického hlediska, že se nerozlišuje nebo přímo zaměňuje systém skupiny na straně jedné a systém skupinové kultury nebo subkultury (zahrnující určité momenty organizace) na straně druhé. Těchto několik poznámek snad stačí, abychom naznačili, že výklad a využití uvedené Chalupného klasifikace v jeho díle není bez problému. Tento otázkám jsme se v našem článku obecného charakteru nemohli bohužel věnovat a proto jsme se raději soustředili nikoli na historické, nýbrž na logický kontext problému. K celé otázce se podrobněji vrátíme ještě při jiné příležitosti.

Miloš Kaláb

Zdeněk Strmiska

Poznámka k článku Martina Marušiaka: Teorie frustrace (*Sociologický časopis* 3 1967)

Autor ve velmi užitečném informativním článku uvádí čtyři nejdůležitější způsoby reakce člověka ve stavu frustrace: agresivitu, rezignaci, regresi a fixaci.

Fixaci popisuje jako „strnulý... způsob jednání, opakování týchž forem činnosti, které za daných okolností nevedly k žádoucím výsledkům“. Fixaci přitom ztotožňuje s obsesí, což pokládám za zásadně nesprávné. Obsese je představa, myšlenka nebo způsob jednání, který se vnučuje postiženému proti jeho vůli, přičemž postižený si nevhodnost či nesmyslnost obsese uvědomuje a trpí tím. Proto je obsese chorobným příznakem a přivádí obsedantně reagujícího člověka k lékaři. Naproti tomu u fixních ideí, o nichž autor mluví, takový rozpor není, člověk „s klapkami na očích“ se svým strnulým názorem nebojuje, spíše bojuje za něj.

Dvoznačnost termínů už natropila mnoho škod. Pokládám za nebezpečné, aby se téhož termínu užívalo v jednom významu v psychopatologii a v jiném významu v psychologii zdravých osob, případně v sociální psychologii. V daném případě by hrozilo

nebezpečí, že spousty neschopných a duševně pohodlných lidí by mohly vystupovat jako obsedantní neurotici, tedy v roli obětí místo v roli zdroje těžkostí.

Jiří Štěpánek

Odpověď na poznámku MUDr. J. Štěpánka k teorii frustrace. (Vymezení pojmu fixace a obsese)

Někteří sociální psychologové¹ používají termínu obsese pro označení chování ve stavu frustrace. Tímto termínem označují „nátlak opakování“ takového druhu jednání, které za daných podmínek nemá cenu. Stejně jednání se zkrátka opakuje vícekrát, třeba zkušenosti ukázaly, že to nevede k žádoucím výsledkům. Na rozdíl od čisté regrese, chování člověka ovládaného „fixní ideou“ může mít všechny znaky normálních návyků, ale jeho specifika spočívá v tom, že se zakládá na strnulosti. Pravděpodobně by se hodil pro označení toho, co nazývá J. A. C. Brown úporností (idée fixe), které přibývá na síle ve frustračním stavu, spíše termín fixace, nikoliv, jak tvrdí sám, obsese. V psychiatrii obsese je „chorobným příznakem“

(MUDr. Štěpánek). V tomto případě jde spíše o jistou podobnost s tímto chorobným jednáním, nikoliv o identitu. Dalo by se snad říci, že tento druh reakce připomíná reakce člověka „obsedantně reagujícího“, i když nemusí jít o jednu a tutéž věc. Mnoho termínů převzatých z psychologie nebo psychiatrie nabylo jiného smyslu, než byl původní. Je všeobecně známo, že pojmy z jednoho oboru se přenášejí do oboru druhého a nabývají pak poněkud jiného smyslu. V psychiatrii jsou to termíny přesně vymezené. Ale když Fromm mluví např. o sociální schizofrenii, o biofilské nebo nekrofilské orientaci, tvrdí opět něco, co není zcela shodné s tím, co se původně těmito termíny rozumělo. Sociologie a sociální psychologie často používají termínů z jiných oborů rovněž pro označení poněkud odlišných situací. V tomto případě souhlasím se Štěpánkem, že pojem „obsese by nebylo správně ztotožňovat s fixací“. A pro označení reakce na frustraci, o které jsme mluvili, by snad byl vhodnější termín fixace, který velmi často používá řada psychologů (N. R. F. Maier, Williams, Skinner atd.).

Martin Marušiak

¹ J. A. C. Brown, *The Social Psychology of Industry*.

Vladimír Horský: The Historical Context of the October Revolution

From the outset, the proletarian revolution in Russia was initiated in the conviction that revolution would soon march westward through Europe, with the prospect of an early success of the international revolution; hence it was to serve as a prelude, an inspiration and as the basis for the development of the world revolution. Lenin's reflections (in 1915) on the possibility of socialism achieving victory initially in only one country did not in the essence differ from Engel's conception, were in no way predicated on the assumption of any long-term isolation of such a country, nor on the possibility of the ultimate victory of socialism in one country, and in no way referred specifically to Tsarist Russia.

In this sense the representatives of the later Left Opposition came closer to the truth than Stalin and Bukharin. Their pragmatic doctrine on the possibility of the ultimate victory of socialism in Russia had its justification. Yet, to be relevant, it required a conception of the phenomenon of socialism in terms that would make the vision of socialist society a reality even in the conditions of an isolated and, what is more, of a backward country: this then marked the inception of a conception of socialism that in some respects was at variance with the Marxist conception generally accepted until that time.

Initially the Russian communists emphatically asserted that the Soviet power acting alone could not prevail unless the forces of revolution in the advanced countries were brought into motion, i. e. in the absence of the victory of the proletariat in the West. Yet they defended its existence and transformed their country into the second industrial giant of the world. The price that had to be paid for this historical success was bound to be great; and, owing to a series of fortuitous and more or less accidental factors, this price proved still more bitter.

In Lenin's original conception, which came very close to Marx's, the dictatorship of the proletariat was to be an „almost complete democracy“, since the subject of power was to be the class as a whole. But in the stresses and strains of revolutionary development power was gradually concentrated in the hands of the Party, of its „old guard“, of one of its factions — and then passed on into the hands of one person.

Naturally, in each of these phases the exercise of power was based on a considerably wide social background, in the absence of which it would, in the long run, have been impossible. Nevertheless, the shift that occurred here entailed to an increasing degree a deviation from the original hypotheses, and its resultant form represents a complete negation of Marxists principles.

This course of events was the product of a complex interplay of determinants. The initial factor was that the October Revolution was left to itself alone; compressed and insulated as it was within one country, it could not disengage itself from the traditions of a country that had never known democracy. The antidemocratic tendencies could not fail widely to assert themselves first of all in the State apparatus that, contrary to the original expectations, could not be broken up; the masses, whose cultural development had not as yet substantially advanced, could not, to any essential degree, either penetrate it or influence it or control it. Thus the State apparatus, as time went on, became the source of support for all bureaucratic action and the instrument of arbitrary unlawful acts. Nor could the process of development be positively influenced by the communists of the West, who, in view of their failures, felt inferior to the Bolsheviks. The current went in precisely the opposite way and as the inner régime of the sections of the Comintern became more rigid, this in turn worked towards the bureaucratic deformation of the Russian Party.

Under these conditions of isolation the Bolsheviks had to bear the brunt of the heavy burden of the archaic (and, what is more, fragmented) socio-economic structure. As the civil war was drawing to an end, the pressures of the dissatisfied petty bourgeois element increased. If in these circumstances the socialist trend of development was to prevail, it was necessary (as some held, only temporarily) to annul the legality of the other parties and fully to substitute for the power role of the wholly declassed proletariat. The Soviet model thus crystallized into a system (a dictatorship) of one party.

The influences of the social structure and of the political system, however, also affected the Party: influenced its composition, its nature and the norms of Party life. The immediate consequence here was the centralization of power within a narrow nucleus of the Party and the suspension of some

elements of democracy even within this power elite.

In its objective impact this situation made for the ascendancy of the bureaucratic Party apparatus. The Secretary-General who stood at its head started to misuse it for factional aims, which in turn led to Lenin's well-known protests and warnings. In spite of this, Stalin maintained his position, inter alia first due to the Trotsky — Zinoviev rivalry and later thanks to the support accorded to the "pro-muzhik" course advocated by Bukharin, that for a long time predominated in the Central Committee. The struggle for the further course of the revolution, so vehement and imbued by passion, led to the complete break of those who jointly could have arrested Stalin's ascendancy. After crushing the Left Opposition, Stalin's faction also wrecked the right wing, won complete ascendancy over the Party and imposed the until that time proscribed (and yet in principle essential) course of rapid industrialization and collectivization, in an even much sharper form.

It is at this juncture that additional determinants of the curtailment of democracy were set into motion, above all the centralist-directive form of bureaucratic management, and the repressive measures concomitant with the intensified class struggle in the process of advancing collectivization. The regressive development of several aspects of the dictatorship of the proletariat culminated in a process where effective power passed from the hands of the ruling group to the hands of an individual. The persecution and the extermination of not only the former members of the opposition, but of the majority of the Stalinist Central Committee (elected by the Seventeenth Congress) signified that Stalin's "unlimited power" (as the Twentieth Congress qualified it) was discharged and exercised not through the intermediary of the Party machinery, but through the bureaucratic machinery of the State apparatus.

This climax had nothing in common with the socialist principles of the Soviet Society: on the contrary, it violated them. Nor was this course in any way unavoidable: it could have been prevented at any link in the preceding chain of events. In terms of any immediate analysis it was the fruit of Stalin's specific personal qualities. Yet this whole process cannot be understood if one disregards all those factors that have had an unfortunate effect on the Soviet development since October and that bear witness to the enormous impact of such factors as tradition, the stage of economic growth, of social structure, of the bureaucratic agencies and of external conditions on the formation and development of the social organism.

The interplay of these factors is then comprehensively analysed in terms of general sociological theory and the sociology of politics.

*

In the final part of the study the author first of all emphasizes the immense achievements that (in spite of initial expectations) the Russian revolution has to its credit, the recognition it has won even from its many opponents and the very positive international consequences of the existence of a powerful Soviet Union and the global socialist system. At the same time he illustrates the degree to which the extremely unfavourable initial conditions and even more so the subsequent distortions infringed upon the accomplishment of the international task that the Russian revolutionaries had assumed. He then summarizes Marxist views as to State monopoly capitalism and arrives at the conclusion that here socialism is penetrating along ways that follow from the combined pressure of expanding technology and the lower strata of a reestratified society. Finally he emphasizes the immense significance of the sociological analysis of the October Revolution both in the terms of the needs of practice and of the development of the Marxist sociology itself.

J. Fibich: On the System Analysis of the Politico-Organizational Model of Socialism

The paper represents one of the first suggestions for and contributions to a more broadly conceived interdisciplinary study in the area of investigating the dynamics of the socialist political system. It is of a predominantly general and methodological character and its focus lies not in analysing and solving concrete problems, but in clarifying elementary procedures of and approaches to the fundamental problematics of the elements of organization in the construction and development of socialism, as effected by the latest findings of the system analysis and the sociology of organization.

In the first part the most general problems of the system and the modelling of the political systems are dealt with. It is pointed out that the structurally functional viewpoints primarily help us to discover the elements and their mutual connections within the system and to the system, that the behavioral viewpoint facilitates the discrimination of different levels in the behaviour of the separate elements and subsystems and that cybernetical viewpoints enable us to study the connection between the system and its environment. Here the author outlines the fundamental elements, connections and regulators in the system of the industrial society utilizing some of B. M. Grosse's premises as well as fundamental elements and structural connections of the political system in D. Easton's conception. Simultaneously, he calls attention to the fluctuations occurring in the subsystems of central management in a certain continuum between centralization and decentralization or between dictatorship and democracy.

In the second part the author deals with some approaches to the study of the problems encountered in institutional and organizational

dynamics and of the possibility to utilize them in analysing the political system of socialism. First of all, he characterizes politics as three kinds of system mediation: 1. the mediation of social needs, interests, demands and support between the social environment and the political system, 2. the mediation of relations between the managing and the controlled individuals on an institutionally organizational level, 3. the mediation of relations between the governing individuals and their subjects by means of authoritative measures. Then he deals with the concept of institution and organization, distinguishes their functions with respect to adaptation and stabilization and their contradictory influence on the social dynamics. He explains the consequences of this basic polarity on Z. Bauman's models of stable and developmental culture and regards the pluralization process as the most substantial feature of the transition from stagnation to development. He defines the social organization in three ways — as a) a special association of people, b) a special form of collaboration and co-existence, c) a method of mediation of aimed-at effects. He includes among the basic dimensions of organizational relations their extent and the arrangements of their connections and alludes to the problem of the mutual influence of economic and political connections. Further, he analyses the power character of organizational relations arising from an uneven division of positions and roles in acquiring information and in transforming interests into demands and measures, and emphasizes the necessity of practical applications of Marxist humanism primarily in this area. He characterizes the variety of approaches to the analysis of organization from the viewpoints of the classical Taylor — Weber school, the concept of "human relations" and the concept of "power and influence", and indicates the importance of social distinctions, contradictions and conflicts for the dynamics of organizations and the study of the development of socialism. The viewpoints of power control in organizations and over organizations should become the basic essential characteristics for differentiating the system qualities of socialism and capitalism.

The third part deals with system approaches to the study of the problems of bureaucratic deformations and disfunctions in socialism. Bureaucracy can be defined positively either as clerical workers in general or as Weber's rational model of administration. Negatively, bureaucracy can be referred to either as the rule of executive organs or as a materialized and alienated style of work with men. Stalin's interpretation reduced the negative phenomena of bureaucracy in socialism to the old official style, to petty bourgeois survivals or to the operations of capitalist agents. Recent analyses of the economic system of management in socialism, criticizing the administratively preferential system of management, outlined the system character of bureaucracy and bureaucratization which was effected not only by stalinism but also by objective factors of the

unavoidable etatization in the initial period of transition from capitalism to socialism. Later, however, this etatization and monopolization of power overpassed its functional limits and its effects were progressively disfunctional. After the 20th Congress of the KSSS in various socialist countries obsolete institutions and positions were broken through to a various extent and with various detours, and new answers to the urgent needs of the situation and time were sought. Concrete dimensions and roots of bureaucratic and democratic organizational relations in socialism should be exactly studied and further progressively influenced.

In the fourth part the author considers the ways of approach to some possibilities of forming an improved model of democratic organization in socialism. First of all, he raises objections against extreme utopian tendencies of bureaucratic rationality, technical and cybernetical automatism, total democratic self-government and free creative anarchy. At the same time, however, he emphasizes the necessity of a complementary juncture of these four viewpoints under the auspices of Marxist humanism. He then submits to consideration some viewpoints concretizing the self-realization of man in work and operationalizing the general ideas of democracy, Marx's model of the Commune and some principles of the Yugoslav concept of self-government in socialism, and calls attention to the necessity of a special study of the Soviet experience.

Jaroslav Krejčí: A Sociological Model of the Revolutionary Process

The discussed model concerns the processual aspect of one definite type of violent social changes. It is built on the historical evidence of three great revolutions, i. e. the Czech (approx. 1415—1450), the English (1637—1688) and the French (1789—1848). Just these three revolutions have been selected because they alone fulfil simultaneously the following conditions:

a) they are similar in type; they all are fully unfolded revolutionary processes (not mere revolutionary attempts or coups d'état) ensuing from internal conflicts of ideas and class interests, and resulting in structural and ideational changes of the societies concerned (they may be labelled as "vertical" revolutionary processes; a "horizontal" element of contested dependence on a foreign power impeding the internal development, as was the case of the Dutch and American revolutions, plays either no role or one of little importance; also their development is not influenced by foreign civilizations, as e. g. the Chinese revolution of the present century); b) information about them is adequately supplied by historiographical evidence; c) their occurrence in time is sufficiently remote to allow a balanced and disinterested evaluation.

As already stated in former comparative studies (quoted in the article), a revolutionary

process is preceded by shifts of property and education in favour of some strata outside the ruling class and consequently of a growing self-confidence of the strata promoted in such a way. These strata tend to develop a new hierarchy of values. If the government is not able or ready to give in to the new spiritual and material constellation, the unresponded challenge tends to accumulate and the discontent spreads among the broader masses, and even into the ruling class. A new focus of creative forces based on the changed hierarchy of values arises among the malcontents, who enjoy sufficient, though limited liberty to express their views but have no possibility to realize them. Growing popularity makes this focus a factor of authority. It evokes spontaneous loyalty of its followers and, in this sense, becomes a factor of power, thus splitting the factual sovereignty in the society.

The government belatedly and irresolutely tries to stop this development. Eventual martyrs sanctify the aims of the malcontents. The escalation of pressure leads to an explosion of revolutionary forces and to the seizure of power by a new or a reactivated old institution. The revolutionary enthusiasm attains its highest point.

Yet this success reveals important differences in the claims of the revolutionaries. They split into several groups (social vectors) which — together with the adherents of status quo — can be ranged under the following five headings: 1. Counterrevolutionaries, 2. Revolutionary Right, 3. Revolutionary Centre, 4. Revolutionary Left, and 5. Extreme Left. (The real historical content of these concepts can be seen from the graphs). The centre of gravity of power starts to oscillate among these groups. At first it shifts far to the left (to the top of the graphs) but soon it is intercepted either on the position of the revolutionary left (in the case of the Czech and the English revolutions) or of the revolutionary centre (in the case of France).

The interception is followed by a stiffening of the revolutionary rule and by a deformation of revolutionary ideals. A foreign intervention which had earlier tried to suppress the revolution but was repulsed is answered in this stage by a counterattack, by a military expansion of the state in revolution.

All this together (stiffening, deformation and expansion) has exhaustive effects on the energies and morale of the revolutionaries and leads to a widespread disillusionment. The suppressed revolutionary groups standing to the right of the ruling party make an alliance with the counter-revolutionaries. This, eventually under pressure of external forces, results in the overthrow of the revolutionary rule and in the establishment of a compromise rule on the approximate position of the revolutionary right (reversal of the revolutionary process).

However, the counter-revolutionary group tries to exploit the weakened position of the revolutionary forces and tends to restore the prerevolutionary rule. This danger unites again the revolutionary groups, now in all

the three cases under the leadership of the revolutionary centre. This — through a coup d'état and similar actions — succeeds in consolidating the new system, of course on its own political, economic and ideational concepts.

This consolidating phase can be envisaged as the end of the revolutionary process not only because of its stabilizing effects but also because since then the actual problems shift to another aspect of the social relations and ideology.

More details reflecting both the common and the special features of the three revolutionary processes can be seen from the graphs. The five horizontal lines represent the main groups in time; the full line indicates what can be briefly labelled as the self-asserted or legal existence of the group; the dotted line means that the group was suppressed but not eradicated (the extreme left reveals the shortest life span but at the end of the revolutionary process it reemerges either as an exclusive model society or a newly conceived movement playing eventually an important role in the further development). The curve expresses the approximate changes in the power constellation (figured as the shifts of the centre of gravity of power). The division into periods is indicated at the bottom of the respective graphs. Main events decisive for this division are listed on separate chronological tables.

Irena Dubská: Situation of the Sociology of Science in Czechoslovakia

The development of the sociology of science in Czechoslovakia is stimulated primarily by the growth of social needs, in the same way as in the other countries that were reported upon. Of late, the introduction of the new system of management and planned economy, which was elaborated by a group of our prominent economists for the needs of the governmental organs, figures as a relevant factor of the growing interest in the sociology of science. One of the aims of this model is to create a system of various material impulses for the purpose of accelerating the scientific and technical development. In this connection economists, philosophers and, after the recent renaissance of sociology, even sociologists began to deal with some aspects of the problems of the sociology of science. At present, due to this fact, statisticians, cyberneticians and technicians collaborate in this area with workers of very different professional training. The respective studies primarily contribute to the investigation of our research and development basis and its social effectivity; at the same time, however, they give rise to problems of a more general sociological character.

Besides this connection between practical social needs and the sociology of science there exists, at present, in this country also an impulse of a predominantly theoretical nature, i.e. the activity of an interdisciplinary team at the Czechoslovak Academy of Sciences studying the social and human con-

nections of the scientific-technical revolution. This team, consisting of approximately thirty specialists headed by Dr. R. Richta, endeavours to explain the complex of changes taking place in industrially developed countries. The working hypothesis denotes the respective complex of civilization changes as the scientific-technical revolution and defines its qualitative difference from the era of the industrial revolution in terms of a continuous universal transformation of objective as well as subjective forces of social production; as far as science is concerned, it is considered to be the most decisive factor of this dynamization. From this position there arise certain impulses referring to the problems raised here (the subject of the sociology of science and its relations to affiliated disciplines, etc.). The thematic areas representing the components of the mentioned research project (or connected with it) include the following: Changes in the Situation and Social Role of Contemporary Science; Social Control and Self-Control of Science; Relations between Basic and Applied Research; Relations among Science, Technique and Production as a Factor of the Development of Science; Relations between Scientists and Politicians, between Democratic Institutions and Specialists; Strategy of Science in a Small, Industrially Developed Country.

Bedřich Weiner: Formal and Informal Organizations

The paper characterizes formal and informal organizations and their conception in the socialist system.

First of all, it states that the formulation of the problem as well as the terminology are acceptable also for the Marxist sociology.

The formal organization is characterized as a project realized for the purpose of fulfilling some social aim.

The importance of such features of the formal organization as hierarchy and authority, division of the rights of responsibility and power, position and status, is emphasized.

The informal organization is conceived in the broadest possible sense as a totality not only of informal groups, leaders and relations, but also of informal values. The informal organization is of special importance for the formation of the climate of an enterprise.

The causes of the rise of informal organizations lie in the natural collectivity of people, in mutual relations (i. e. the psychological sphere), in mutual interests; in capitalism also class aspects play a certain role (which must be neither underestimated nor overestimated). In socialism the moment of protection and security against various fluctuation may be added.

Special importance is attributed to the role of the Party and trade-unions which are characterized as being, to a certain extent, formally informal and informally formal. Their importance lies in the fact that they may, by their approach, either create a relatively high degree of harmony or, by a one-sided inclination to a formal (or informal) aspect of the organization, impair the relations and the balance of the enterprise.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihtisk, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1968. Číslo vyšlo v dubnu 1968.

A-13*81218

Ⓐ Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1968.